

84(2p=Балк)
Д 449
С 21130

СОКЪУР ТЮЙЮМЧЕК

Акъайланы
Тахир

Сокъур
Тюйюмчек

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»
2001

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

027130

Былайдан огъарлакъда артыкъ бийик болмагъан бир эски жар кёрюнеди. Аны эрининде ёсген уллу чынарны тамырлары, ачылып, къалын чырмашханлай энишге салынып, къабыргъаны бир кесегин аума этип турадыла. Маалайдан чыгъып къалды къара бёрю. Чыкъды да, терек тамырладан берлакъ ётюп, алайда кеслери уядан топуракъны тёгюп ишлеген тапкачыкъда тохтады.

Тохтады дегенлигиме, ол алай бош тохтап къалмагъанды. Аллында кёрюннген бу ариу лукъ къудуретни байтамаллыгъына сейирсиннгенден симсиреп къалгъанды. Къуру адам туюл кёреме ариулукъгъа сейирсине, анга къууана да билген. Жаны барны къайсы бири да эслей кёреме ариулукъну, къууана да кёреме анга!

Адамла огъурсузлукъу ючюн Къара ибилис деп атагъан къара бёрю акъ дунягъа сейирсинип къарайды. Хау, туюк къарады аны. Адам кёзю бла къарагъанда, къара ишлени да аз этмегенди ол. Алай бу чакъда аны къара ниети барды деб'а ким айталыр! Кёзлерине бир къарачы аны: Бойнакъ бла ёрелешген сагъа тында аны кёзлерине чапхан кюйсюзлюкню шибир ызы болса уа! Жумушакъды аны къарамы. Жарыкъды. Айтдырмай къоймай эсенг огъурлу окъунады!

Бу ариулукъ къудуретге кеси жангызлап къарап тургъаны аны кёлюне жетмеди. Боюнун буруп, уя тешигинден ичине къарады къара бёрю. Белги берген болур эди, олсагъатда Акъсыл да чыкъды алайгъа, баш иесини жанында сюелди. Къара бёрю бийчесини кёзюнкъарады. «Кёремисе бу тамашаны», — дегенлиги болур эди, баям. Къарады да, бийчесини

көзлерин да сейирсиниу керип тургъанын көрдю.

Бийчесинден кёзюн алмай, бираз сюелди къара бёрю. Ол да башха кюнледен эсе ариу болуп кёрюндю анга. Сора, къаны кёзгъалып, ойнарыгъы келип, гумхоту бла къабыргъасына къатылды да, Акъсылны тапкадан ийишге секиртди. Аны ызындан къара бёрю кеси да чыгады. Алайдан окъуна Акъсылны сыртына тюшюп къалыргъа эди къара бёрюню акъылы. Алай бийчеси арлакъ секирди да, нёгери къар юсюне тюшюп къалды. Алай болуруп билип тургъан Акъсыл а баш несин тюпге басды, таза къарны юсюнде ары жыкъдыны, бери аудурду.

Бийчесине «хорлатып», аны бираз ойнаргъа, безирерге кёйдю къара бёрю. Ол тюрттен жанына аякъ тиремей ауду, аунады, ол тартхан таба сюрюшдю, сюрелди. Къаны къайнагъанда уа, оноуну кеси кёлуна алды.

Сюймеклик оюнну бек къызыу чагъында къара бёрю, кесин тыйып, сын къатып къалды. Баш несини бу ишин жаратмады Акъсыл. Жаратмагъан сени болсун, керти кёлю бла ачыуланды ол. Башын ёрге атып, тиши бла нёгерини гумхотун марап, хыны сермеди. Къара бёрю уа, бийчеси къатында окъуна болмагъан-да, аны унутуп, жерге тюшюп къалды.

Акъсыл бютюн бек ачыуланды. Тёрт аягъы бла жумушакъ къарны гюрен жырып, огъуруз бурулду, къара бёрюню сюелген турмушун кёргенде уа, кесини сезим толкъунун чюлтюп, нёгерине сейир болуп къарады.

Арт бутларын аз-маз ийилтип, башын ёрге ийик атып, бу акъ дунияны ортасында мутхуз амгъа болуп сюеледи къара бёрю. Сюелгенде

Бир ауукъдан Бойнакъ эсине келди. Алай санын кымылдатханны кыой, кёзлерин ачар гыа окыуна кыоркыуп, сын болгъанлай тан кесек жатды. Санын кымылдаталмаса да кёзюн ачмай а кёп чыдаялмады Бойнакъ. Не болгъанын ол жеси да шарт билмеди, алай биягында кирпичлерин кётюргенинде, дунияны бети бир сейир тюрленип кыалгъанча кёрюнгенди да, ол болду аны кёзлерин ачаргы ашыкыдыргъан.

Ачды Бойнакъ кёзлерин. Кёз гинжилерин ары-бери учхалатып, мутхуз кыарамы жеталгъан тийреге кыарады: «Биягында... Огыесе. Мен кыош арбазындан чыгыа туруп... Хау, о заманда... Кыачан эди экен ол? Тюнене? Бир си кюн? Бюгюн? Сора... Кюн эндими башлан турады огыесе бошалгъанлыгымыды? Кыала алай болду эсе да, ол заманда жерни бетинд сарысындан эсе жашили аслам эди... Бусагыатда уа — чыммакъ... Не заманда жауд кыар?.. Алайды, алай! Ма кыар мени юсюм да жаууп турады! Сора мен былайгыа кыа тюшерден алгыа неда ол жауа тургъанла келгенме... Келгенде да... Кесим жангыз не келлик эдим мен бери? Не хазна... не хазна...

Кёпню кёрген, кёп сынаудан кыутулгъан пый башын кётюралмай кыалгъаны аны жүргин сындыргъанды. Ол ёхтем жүрек энтта далай бир сынса, кётюраллыкы туююлдо. Жырылып кыаллыкыды! Андан кыоркыады Бойнакъ. Ол ангылайды: жаны алыкыа ичиндед. Бу оюмланы этала эсе, башда да уллу хат болмазгыа керекди. Алай эсе уа, аны ёмюр алыкыа ахыр чегине жетип тохтамагъанды. Керексиз ёхтемлик, чыдамсызлыкы жоюп кы

иргъа боллукъдула. Бу оюмла башына зама-
нында келип, сабырлыкъ бермеселе, иш къа-
лай тюрлю бошаллыгъын айтхан къыйынды.
Кён тюрлю къыйын болумладан къутхара кел-
ген актылы Бойнакъны бу жол да къутхарды.

Солууу эркин айланып, жүреги мардасына
кеткенден сора да иги кесек тыйды кесин Бой-
накъ. Сора, башын кётюрюрге, санын къы-
мылдатыргъа къоркъуп, алгъа, биягъыча, кёз-
лерин ачды. Дунияны къалын туман басып
тургъанча алай кёрюндю анга, алай бир ке-
секден сора туман жукъара, эрий, кёзлери
жарып башладыла.

Кекде шош жүзюп баргъан боз булутну
кёрдю ол алгъа. Сейир этди, алай, башы тап-
сыз тюшюп, кёзлери кёкге аралып тургъанла-
рын терк ангылады. Энди, суйсе-суймесе да,
башын тап салыргъа керекди. Аны да тергеп,
къарыуун ангылап этмесе жарамазлыгъын би-
лип, башыны ауурлугъун жерден алмагъанлай.
Аздан къымылдата башлады. Ахырында уа,
узакъ болмай сюелген тереклеге къарап, ба-
шын ёрге сакъ кётюрдю, тап салды.

Кёзлери иги жарыкъ кёрмейдиле. Алагъа
жангысызды Бойнакъ. Кёзлерин терк-терк ача
бла къыса кетди да, аулары тазаланганда,
ала жарыгъыракъ кёрдюле. Аны бла бирге
Бойнакъны кёлю да жарыды. Акъылында
къайнагъан соруулагъа жууап алыргъа ашы-
гып, тегерекке эркинирек къарар муратда,
ол, биягъыча, башын жерден сакъ айырды.
Алсагъат окъуна аллында терекле эки жанына
пош чайкъала, кёзлери къарангы эте башла-
дыла. Бойнакъ, кётюргенича, башын жерге
къырынчыкъ салды: «Кесим жангызлай бу

Жаз башы. Болмагъанча бир жарыкъ, жылы, хычыуун кюн. Жаланда жаз башында болуучуду алай: айтып ангылатыргъа къолдан келмезча, бир тауушлукъ ариу ийис. Аны ауузунг бурунунг бла угъай, чархынгы хар жиги, хар тамыры бла, къанынгы хар тамычысы бла сезесе! Санынгы женгил, кёлюнгю жарыкъ этген ийис! Жангы чыкыгъан кырдыкны, аны юсюне тюшген чыкъ тамычыланы, чууакъ кюнню биринчи таякъларыны, алангы сютюню да ийислери бла тюрсюнлери бирге къошулсала болуучуду алай. Ол ийисле бурунунга, ол тюрсюнле кёзюнге бир жетселе, къалгъан ёмюрюни аланы тансыкълай, аланы кюсей ётеди. Бусагъатда Бойнакъны эсине аллай насыплы уахтыларындан бири келди. Жер къалын къаргъа бёленип тургъанлыкыгъа, аны буруну ол тауушлукъ ийисни сизди. Жюреги аны кюседи. Ауур башын эки ал аягыны юсюне салып, акъыллы кёзлерин сагъышлы жумгъанлай жатады Бойнакъ. Эки да бёрю мыллыкны ортасында. Кёз аллында уа къуйрукъчугъун булгъай кетген, бюгюнлюкде кёзкёрмезге ташайгъан кючюк заманчыгъы.

Юч гитче кючюкчюк гебен тюбюнде, кюнтууушда жатып, мамыр къалкыуу эте тургъан аналарын къадалып эмедиле. Къарагъан кёзге алай кёрюннгенликге, кючюклени аналарында толу ырахатлыкъ жокъду. «Къалла жашау сакълайды мени кючюклерими? Къалай къураллыкъды аланы къадарлары? Мен кёрген кыйынлыкълагъа жолукъсала, аланы кётюралырамы?» Кёзлерин жумуп, ырахат

кыял кыыу эте тургъанча кёрюннген аналары алай кёп соруугъа жууап излейди кеси акъылында. Бойнакъны бла бирси эки кючюкню асыллары-сезимлери уа сагъыш, къайгъы деген затладан керидиле.

Кючюк, кючюклюгюн этмегенлей, парий болмайды. Аны терен тамырындан ангылагъан аналары кючюкlege кереклиси чакълы бир кыяллик бередиле. Жаланда кереклиси чакълы бир Ол кючюклерин жашаугъа хазырлауну тутмайды. Анасы бериучю дерслени бла кеси кюрюнде кёре, тубей келген затланы, жашаууун бирге келишдирип, тенглешидирип къагъа, Бойнакъ анасыны акъылына, аны дерсленине да тюз багъа бичеди, кёп кыйынлыкъларны хорлап, аланы ауурлукъларындан бютмегенлей жашагъаны ол дерслени хайырындан болгъанын ангылайды. Ыразы болуп, таныкълар эсгередиле анасын Бойнакъ.

Къаллай болуучу эди экен мени анам?... Бийик ёсюмлю арыкъсуман ит... Огъесе... Кесим асыры гитчечикденми кёрюне болур эди ол алай уллуча?... Тюгюню тюрсюню... Акъсыл. Умай, акъсылдан эсе саргъылдымгъа бегирек тартып. Боюну узун, артыкъ базыкъ туююл, алай сингирли, къарыулу. Ким биледи, ол заманымда кесим асыры къарыусуз болгъаным ючюмю кёрюне эди мени анам алай къарыулу. Хазнамыды, мен ол заманда жухума кюрюнген чибинни кыыстай билмеген кючюкчюкме...

Кыйын, кюркчуулу да талашыудан жаны сулай кючден кутулуп, санларын ауур ырмакълыкъ басып тургъан Бойнакъны акъылы тогунлегенликке, кёз къарамын, эс къарамын да кыялын чарс жабылды. Кёзлериндеги мут-

келди. Алай болур ючюн а, анга энтта да кёз-
лерин жабаргъа тюшдю.

«Нюзюр... Аны къауалыны атылгъан тауушу... Тауушну эшитдим, къауалны неси уа жокъ... Алай болур амалы жокъду! Къауал атылды эсе, аны атдыргъан адам былайда болса керекди... Ол а жокъ. Нек жокъду былайда? Биз ингиринден окъуна... Сора...

Тохтачы алай! Бир кесек сабыр болчу! Нюзюр бла къауал атылгъанны тауушу.. Мен эрттеден бери да бу эки затха бир ууахтыда жолугъа келгенме. Къауалны тауушун эшитип, олсагъат, узакъ болмай, Нюзюрню да кёрмегеним болмагъанды. Бу жолдан сора.

Нюзюр... Бийик бойлу бёкем адам... Мазаллы киши... Къарыулу да. Кён жылланы ичинде кышланы суугъу, жайланы кызыуу кюйдюре, къарамдалгъа тартып къалгъан кызыл уууртла, толу бет. Къауалны эки къолу бла тутханлай сюеледи. Кысыр къаягъа ушап, бёкем болуп, бек болуп сюеледи Нюзюр. Къауалны быргъы кыйырларындан къара тютюн чыгъа. Кёзлери уа... О-о! Ол кёзле! Къан кюсеген жут кёзле! Орунларындан, ол къауал быргъыладан чыкъгъан окълагъа ушап, чартлап чыгъаргъа хазырлыкъда, арлакъда, жан дыгаласха къалып, тыпырдай жатхан кийик жаныуаргъа кёл кенгидирип къарагъан кызыл кёзле!..»

Бойнакъны акъылын, сезимин да Нюзюрню эки кёзю бла аны къауалыны атылгъан тауушу толусунлай бийледиле да къойдула: «Олачы таууш, ол огъурсуз кёзле... Не менме деген батыр жүрекин окъуна элгендирликдиле ала... Мени уа... Угъай, «мени уа» дегенни

...кесими ол къоянжюреккле тизгинине
...да нек сюейме? Мени окъуна элген-
...дегеним тюзюрек болмазмы? Кесини
...сындан къоркъа жашайды деп ким ай-
...лыкъды манга?»

Оюмуна шагъатлыкъ излегенча, Бойнакъ
...рииклерин кетюрдю да, арлакъда сойланып
...атхан бёрю мыллыклагъа кёз жетдирди,
...териулерин а бёлмеди.

«Ол ачы таууш... Ол огъурсуз кёзле... Огъе-
... Ол таууш алай ачы, ол кёзле алай кюй-
... кёрюнюп нек къалгъандыла манга? Ол
...уушну ачылыгъы, ол кёзлени огъурсузлукъ-
...ры, жүрегиме чанчылгъанлай, аурутханлай,
...егме жашап тургъанлары неденди?»

Бу чакъда ушкок атылгъаны биягъындан
...е да ачы, эриши да болуп эшитилди. Жю-
...не уулу шишле чанчылгъанча, алай сзди
...акъ ол тауушну. Аланы уулары уа, мы-
...май, кыанына жайылып, битеу жиликлерине
...енча кёрюндю. Сора ол таууш, къаллай
...е да бир къужур, бир белгисиз кюч болуп,
...акъны сойланып жатхан жеринден сыху
...юрюп айырды да, олсагъат окъуна бошлап
...окп, къабыргъасын къаты жерге урду.

Кеси ёмюрюнде сынсый билмеген, онгсуз-
...уу тышына кёргюзтмей жашагъан тул-
...р жаныуар бу жол ичини теренинден ауур
...ахад. Кёз аллында уа хауа тюрсюнүнден
...мухууракъ бир ауанала кымылдай баш-
...ыта.

Даншар тюбю мулхар тёбени кюнтууш
...ында, жаз башыны жаннетге тенг чагъын-
...е да кючюк, ана сютүнден тоюп, тюш-
...нде татлы мур-мур этедиле. Аналары,
...и бокунун жыя маталлы бюгюп, эки кёзюн

С. 288

Шошлукъ. Жарыкъ шошлукъ. Таза шошлукъ. Татлы шошлукъ. Мен, урушну къанжолларында санлары талчыкъгъан, аны къысюз дауурларындан башы безиген адам. Былай шошлукъну бар байтамал ышанлар бирге къошуп, бир сёз бла «мамыр шошлукъ» деп къоюучума. Билген Аллахды, ёз быллай шошлукъдан багъалыгъа бир зат санай болмам. Ма ол шошлукъну, манга жететинет зауукълугъун бере тургъан бу «мамыр шошлукъну» ушкок атылгъанны ачы таууштан жан ауруусуз чачды, ууатды да атды! Жан кетип, къошдан къайай чыкъгъанымы да биледим. Чыкъгъанда уа... Аллагъа душман чыкъсын. Ньюжюрю къолунда къауалны биргъысындан тютюн чыгъа, Сарыны жаууртубюнден а къан саркъа... Кючюкле уа, кетип... Сени жауунг кёрге эди аланы! Шайтаны болургъа жетишип! Кеслери да, билемиз. Былай... Болушлукъ излегенча... Былай... Жылынып къарагъанча... Мен, уллу киши, арман болуп къалдым. Бир жанындан, ол Ньюжюр харамгъа къаным къайнап, экинчи жанында, кючюклеге жаным ауругъандан. Азрет сау къаллыкъ, туудукъчугъум, кючюкледен кетиприн сермеп алды да, къоюнуна къысып къалды. Ма былай жүрекчигине къысып. Экинчизюнден а жиямукълары бурчакъ-бурчакъ тёнгерей...»

Уруш отунда, ызы бла уа сюрдюн ёртенип кюйген, къууанчындан бушууу кёп ёмюр «сабыр тубю — сары алтын» деген халкъ тургъун бузмай ашыра келген Мусос Ньюжюр бу ишине тёзалмады. «Ай таланган, эки кёме къан чабып, башым къатышып, не этгенин не айтханымы тергеуге алыргъа онгум болду»

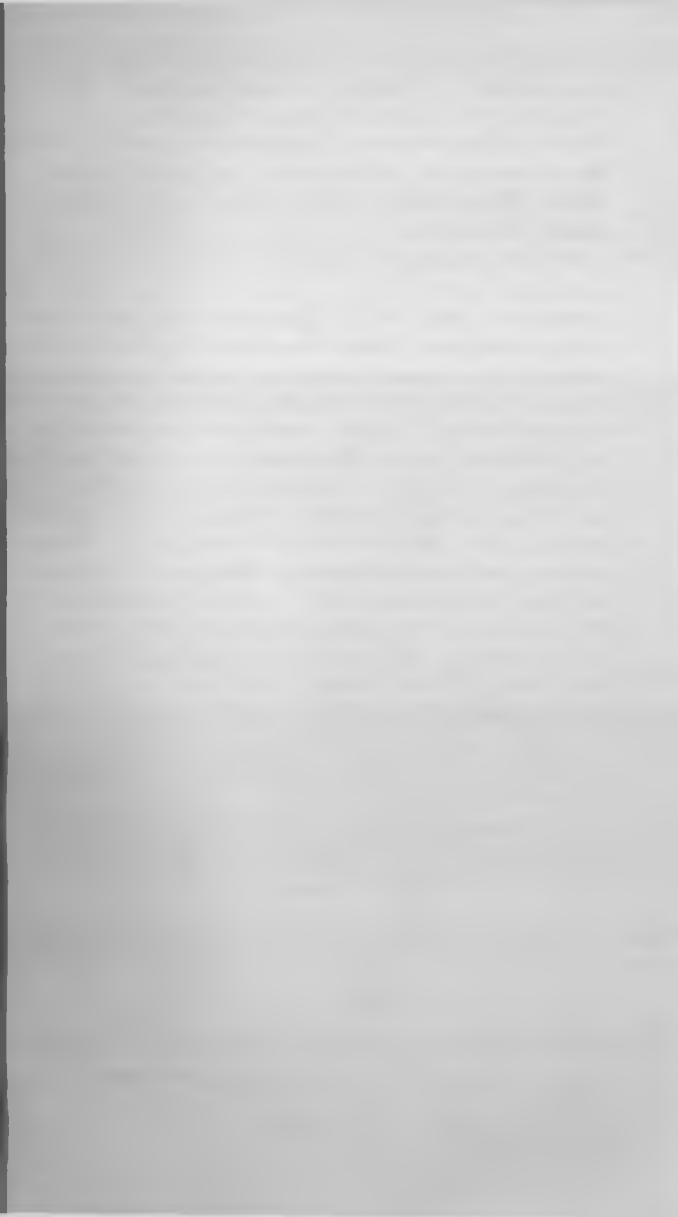
чакъанмаз, — дегенни айтып, кесине да
ийи салып эсгериучюю ол чакъны Мусос.

Сарыны блюм дыгаласында тыпырдай,
жухурун тюбюнден къаны сие, кючюкле уа,
жонсиз къансызла болуп, аналарына кысы-
нарты кюреше тургъанларын кёргенлей,
кертиси бла да, Мусос, аны кесини ёлчемин
алай къарасакъ, бираз женгиллик этгенди.
Аны сермен, Нюзюрню къауалын сыйыр-
канды. Аны быргъыларындан тутуп, къалакъ
аны бла тебингенди Нюзюрге. Алай бол-
гонлыкыга, ачыууну биринчи толкъунун
жонсиз акъылы бла селейтгенди Мусос. Къа-
уалы юй ары быргъап, былайда къалсам,
жонсиз чыгъарма деп къркыгъандан, ке-
ли къалганды.

Бойнактыны, кёзню кёзге урсанг, бир зат
иринмеучю къарангы кечеледе жилтинлеча
жонсиз, адам кёзю илинмеген къарелдини
жонсиз кычырымдан кёрюучю кёзлери бусагъат-
жонсиз сойланган бёрю мыллыкны окъу-
жонсиз мутхуз эслейдиле. Къулакъ жанындан
жонсиз къаны, къарны эритип, жерни къа-
жонсиз ачанды. Алайы жарагъа ушайды
жонсиз огуу жырып ётген, тегереги къан жу-
жонсиз тогуу, кызыл эти ачылып тургъан жа-
жонсиз ушанды.

Къайда эсе да аякъ тюбюнде чыбыкъ
жонсиз, бир таууш къулагъына чалынып,
жонсиз сагышын, эсгериуюн бёлдю, къу-
жонсиз кёюн сагъайтды. Башын кётюрюрге,
жонсиз жиндерине ауурлукъ салыргъа кър-
жонсиз, кет тинжилерин ары бла бери учхала-
жонсиз мутхуз къарамы жеталгъан жерни, бия-
жонсиз, тинтип чыкъды. Къайгъы этерча зат
жонсиз жанына толу ийнаннганындан сора уа,

болмагъанча, терен сансызлыкъда барад
Нюзюр. Бир затха сейирсинмегенча, бир за
ха къууанмагъанча. Дуниягъа сансыз къара
Жаз башы да жокъ анга, чыпчыкъ жыры
жокъ. Кюн жарыгъы да жокъ анга, капол
ийиси да жокъ.

Жол агъачны теренине кирди, такъыр
ракъ да болду. Бир кесекден а, эпиш сюрен
тигелей келип, къол теренине тюшдю. Мын
хауа ёргедеча туююлду. Кюн таякъла, бе
жеталмай, огъарлакъда юзюлюп къалады
Аны себепли къол ичи биле-биле къарангыд
Жипи тартхан жер, чириген тюкгючле хау
ны къалай эсе да бир тюрлю къалын да, м
сты да этедиле. Шаудан суучукъну уа б
зат бла иши жокъду. Къонгуроу таууш
ауазчыгъы эшитилгенлей, огъаргъы тырх
ладан тёбендегилерине секире, ойнакъл
чапхан улакъчыкъгъа ушаш, саркъады
Анда-мында кёлчюклени кюн таякълары
йип жарыта, бу суучукъну жомакъдан чык
гъан бир ариу, бир сейирлик жаныуарг
ушатадыла.

Сабий жиямугъуча, таза, сууукъ суучукъ
ну ташлы жагъасы бла бираз баргъанд
сора, ат боюнун кёлчюкле, шорхачыкъла та
соза башлады. Табыракъ жерчикге жетгенл
а, ол, кенгирек кёлчюкледен бирини къаты
да тохтап, боюнун энишге созду. Атыны акт
лын ангылады Нюзюр. Жерге тюшдю
аны, ауузлугъун алып, бошлады. Кеси
арлакъда уллу жалпакъ ташны юсюне
нип, ушкогун эки тобукъ ортасына кыс
олтурду. Аны кёргенлей, Бойнакъ да, бир
быракъ тырхыкчыкъ табып, алайгъа ми

кагы. Къуруда этнучюсюча, уллу башын ал
инкыстарына салып, ырахатланды.

Тегерек шошлукъгъа бёленди. Бийикде чып-
пакъланы бир бирге ал бермей жырлагъан-
лары бла къол ичинде шорхачыкъланы
шошгуроу тауушлары болмаса, шошлукъну
ауушын зат жокъду. Нюзюрню аты, суусабын
ауушларын, ол хычыуун тауушлагъа къулакъ
ауушланды, аланы бузаргъа къоркъгъанча,
шабыртып сюеледи. Нюзюр а, баям, кече
ауушудан тойгъан болмаз эди, олтургъанлай,
къалкыуугъа кете башлагъанды.

Бир заманда ат, ачы кишнеп, шиш турду,
аркюн, бир жанына суху секирди. Ташлы жер-
де инкытары тайып жыгъылды. Сора, жүреги
артып чыгъаргъа жетип, ёрге суху секирди
да инкытары юсюне болду. Ары урду ат ке-
ни бери бурду, къурч наллары бла жагъа
ауушланы чыкъар-чукъур тауушларын чыгъа-
нар, тереп къолну ичин дауурдан толтурду.

Нюзюр а, ахы кетип, не бола тургъанын,
сегерини да билмей, таш юсюнде адыргы
сюеу этеди. Не заманда да, къаллай ишге
а, арттыр хазырланып тургъанча, таукел
аууштуруучу Бойнакъ бу жол да апчымады.
Ол тереп жанындан уруп, жыйыны узакъдан
жерге оң бермеген эди ансы, ол жанлыны
ауушлай жууукъгъа келгинчи тыярыкъ эди.
Ай ол сюелген ууахтыда да кеч болмагъан-
ды.

Нюзюрню аркъасы бурулгъан жанындан
оң эди айыу. Жабагъысын энди ариулай
ауушланды мазаллы къуртакъулакъ, арт аякъ-
ларына сюелди, эки ал аягъын кенг жайып,
жыйып терини къучакъларгъа хазырланган-
ды алай келе эди.

башлайды. Алай бла айыугъа солуу айландырыгъа ууахты бермейди. Айыу да къолунд келгенни аямайды, алай, не хадагъа этсе. Бойнакъ, аны сыртына жабышып къалгъан тургъан болмаса, не кетмейди, не тишин, ты нагъын бошайтмайды.

Хыны секиргенни къоюп, ары бла бери тирей, айыу къарыусуз сюрюше башлады. Бир заманда да сермешге «не хорлау, неда намызлы ёлюу» деп кириучю Бойнакъ, кезиулю хуламны жууукълашханын сезип, аны зауугъа эте башлагъанды. Алай алыкъа душман хуланмагъанды. Ол алыкъа къарыулуду! А толугъа ангылагъан Бойнакъда уллу кёллюл жокъду.

Бир заманда айыуну тамагъындан, не огъусуз жаныуарны да жүрегин эритирча, сюрлю амалсыз, онгсуз, жалынчакъ тауу чыкъды. Огъурлулукъгъа, огъурсузлукъгъа кёп кере жолукъгъан, жашауда огъурлулудан бла кишиликден багъалы зат болмагъанын кеси къадарында сынай келген Бойнакъ душманыны ол онгсуз ауазыны магъанасгерк эмда тюз ангылады. Ангылагъаны сукъалмай, Бойнакъны халал, жумушакъ жерге ол ауазгъа тийишли жууап да бертишлерин, тырнакъларын да бирча бошатып, Бойнакъ секирип жерге тюшдю. Болса душман — ол душманды. Анга алыкъа ындырыгъа жарамазлыгъын Бойнакъ биледи. А себепли ол, санларын бошайтмагъанлай, рек болуп къалса, сермешни жангыдан баларгъа хазыр болуп, тохтагъанды.

Айыуда уа сермешни андан ары бардыр мурат жокъду. Жабагъы зыккыллары салып эки жанына кезиу сюрюше, ауур башын к

ри кетюрюп, арлакъгъа кетди да, тохтап,
бойнакъгъа ити ышанмагъанлай, арсарлы бу-
радуу кырады. Бойнакъны кенгде сюелип
решанын кертенинде, айыуну жүреги сар-
ы болду, алай душманына толу ышаныу-
гъа келмедн. Айыуну экили бола тургъа-
ны жермей къоймады Бойнакъ. Къуртакъу-
нун табт сансыз къарап, къарамын аны юсю
нун ушкочтун, арлакъ оздура, тургъан же-
ниде ушкоч жатды. Алай бла акъыллы
бойнакъ биягындагъы къанлы душманына
и тиымасен, менден хата чыкъмаз» деген
сөзүн аны атылатды.

Бойнакъны мамыр халын кёрюп, санында-
рында да къарыуу къалмагъан айыу, шош-
уу бурду, кетс башлады. Ат да шайтан
несуюн селейтди. Бойнагъ'а, жатхан жерин-
и токтоткон, къарамын айыуну юсюнде
кытыны «Нечик шош болуп къалды бы-
ны! Кытай игиди бу шошлукъ!»

Шошлукъгъа бёлене келген къолну ичин
нок атылгъаны ачы тауушу толтурду.
Бойнакъгъа алай хычыуун тийген шошлукъ
идди бурду болуп, тегюлду. Аллай затны
кытмай турган Бойнакъны огъурлу жү-
н кескенди, ачы чанчды. Ушкок атылгъан
ишын башын суху буруп къарады ол. Жал-
къ ташы ары жанында къыйырындан тю-
н чыгы турган ушкок быргъыны кёрдю
бойнакъ. Къайгылы къарамын айыу таба
юрю. Биягында кеси бла чынтты эрча
менен айыуну чириген тукгючге ушап
кертенинде, жаны чыгъаргъа же-
нген ууакъында окъуна сынсый билмеу-
Бойнакъ ачы сынсыды. Жангыз секирген-
айыуну кытына жетди ол. Аны сол жауу-

сос, керкисин, тюккяхынын да алып, иши берилди.

Азретни тюкенден бир ариу илляучукъ ал къууандырып къояргъа да боллукъ эди. Ал аппаны бу тюрлю затлагъа къарамы башракъды. Биринчиси, аны акъылына кёре, кёкёлу бла ишлеп бергеннге бир зат да жемейди. Экинчиси уа, таулула бурун замандан бери жүрюте келген ахшы ишле, тёреле, адырла-сауутла аны уллу, толу жүрюню жашауунда тийишли жер алсала сийди. «Миллет да, инсанча, кесини ариулугъа къылыгъын, ниетин, энчи бетин сакълар керекди. Ол энчиликле уа миллетни эти ишлеринде, жүрютген адырларында сакънадыла», — бу оюмну Мусос кёп жерлер айтычуду.

Азретни туугъан кюнүне саугъа хазырлау берилип, уллулугъунда ол къаллай адам болса суйгенини юсюнден да сагъыш эте, аниги кесек заман ашырды. Терезеге къартаң жарыгъанын кёргенде уа, ишин кёмкёурушхан тобукъларын кючден тюзете, ётурду да, терезе аллына барды.

Таула... Мусос алагъа сууукъ, тилсиз талагъача угъай, жанлары, жүрекклери да болгъан, тиллери-акъыллары да болгъан затлагъача къарайды. Ол угъай эсенг, алагъа кырап, жүрек жарсыуун, умутларын сорууларын, тарыгъыуларын да айтыучу Ёмюрледен бери кёп затлагъа шагъат болкелген таула уа Мусосну къайгъылы жүрүне хошлукъ берирле, сорууларына толу жүзетерле. Ма бусагъатда да Мусос таула кесини акъылман устазларынача, огъурлу сийхатчыларынача, жүрекден хурмет

инден суймеклигин айта къарайды. Сагъыш-
ы къарайды тау адамы таулагъа. Суйюп,
агъалы кърюп къарайды. Сагъышыны сар-
дыу жолуна кёре, аны бетине бирде тейри
ылычны жети тюрсюнлю омакъ жарыгъы
ылады, бирде аны къара булут жабады
не уа урушда къатышханланы жыйылыуун-
к бир назмучуну:

*Бийик жерими юсюнде
Къарайма акъ тау башлагъа.
Къалай игиди хар кюнден
Тауланы кёре жашагъан! —*

ини келип къалды.
Бу сёзле аны эсинде жазылгъанлай сакъ-
ип не ючюн къалгъанларын Мусос кеси
не да ангылаталмады. Сейир этди, сора,
селени магъаналарындан сагъышланып,
ны унутуп къоймагъанына къууанды.
Мусос кеси шайыр туююлдо. Алай, мен аны
ыным къадарда, бу адамны жан жы-
ида не менме деген шайырны да учун-
урча бийик, ариу, назик сезимле тууадыла.
арттенлик. Кюнню таякълары биягъында
жандырып тургъан узакъ тау башларын
илген къоргъашинге ушагъан ауур бу-
жаба башладыла. Узакъдан — чалбаш
ны ары жанларындан — кёкню ауур-
кюкюрегени Мусосну къулагъына эши-
и Жерни жүреги теренден къайгъылы
иштанча кърюндю. Аны бла бирге къарт
ну къулагъына озгъан урушну ачы
илары да келдиле, кёзюне аны кюйсюз
илары кёрюне башладыла. Жүреги ауур-
етди Мусосну. Къайгъылы урду. Тамам

ма бу кёкню кюкюрегенича, жерни ахтынны
ныча алай.

Ауур жаралы болуп жыгъылгъан тенг
аны къаны къызарта тургъан жерни, тенг
болушлукъ берирге заман табалмай, топ б
гъысына окъла салып атаргъа кюреше т
гъан ууахтысын, тюз бусагъатда бола т
гъанча, шарт кёрдю Мусос. Ол сагъа
сынагъан кыйынлыгъындан къарт киши
жюреги къаты чанчды, мангылайы терле
Кёзлерин кысып кёрдю Мусос, алай ол да
лушмады анга. Кёк ууалып, аны ауур
ныкълары жерге гюрюлдеп тюшедиле. Ж
аркъасы, ачыгъандан чыдаялмай, ауур-а
титирейди, жер жюреги ахтынады. Тамам
сосну жюрегича алай.

Бир ауукъ замандан дунягъа шошл
келди. Мусос да, аны бла бирге санына
нына келген женгилликни хычыуун кёр
кёзлерин ачды.

Балли терекчик... Азретни балли терекчи
Къалай ариуду ол! Бюртюклери да бир ыз
бишип, булутланы жырып, аланы артларын
жарыкъ ышарып къарагъан кюнню таяк
рында къалай ариу жанадыла ала! Къы
минчакълагъа ушап. Къудуретни ол ари
гъун кёргенинлей, Мусос аппаны эсине А
бла бу балли терекчикни орнатхан кюню т
дю. «Къалай иги этген эдик биз бу терек
ни былайгъа орнатханыбызны! Къалай
къууат береди бу алапат терекчик тегере
Мени жашым а къалай уллу къууанч эте
ди муну кёрсе! Бишген баллилени кеси
чугъу бла юзюп ашаса уа! Кеси орнатхан
рекни кёгетлерин! Андан татлы, андан
уанчлы не зат барды бу гюняхы кёп дуния

гизден тепмегенлей турасыз. Ажалны сиз сүймейсиз, алай ёлюмден кьоркъмагъаныг турушугъузда кёрюнеди. Намыслы жан билгенча, намыслы ёле да билирге керек деген ууазны мен биринчи кере сизден кери билгенме. Ол жорукъну бузмай жашагъангъызы мен не кыйын сагъатлада да ачык кёре келгенме. Бюгюн да кёреме аны алайгъын. Кыйынлыкъгъа, палахлагъа баш у аланы тюплеринде бюгюле билмегени манга жашау дерси болгъанлай тургъан. Бюгюн да турады ол манга бийик юлгю болгъанлай. Сизни ол бийик дерсигизни туудуларыма ангылатыуну кесими сыйлы да, уаплы да борчума санап жашайма. Халкъ намыс табып, адам даражасында жашай генлерича, жанларын халкъгъа кьурман эт намыслы ёле билгенлеге мен кеп кере тугенме. Ала сизни дерсигизни терен ангыла кертичи жашларыгъыз эдиле. Алай мен адамча жашау эте, не адам кебинде ёле меген мискинлени да кёргенме. Аланы ёлеринден жер къалай жийиргеннгенине гъат болгъанма. Ызымдан келгенле ал болурларын сүймейме да, алгъын сиз м бериучю дерслени алагъа билдирирге, манга айтыучу ууазланы алагъа ангылагъа кюрешеме.

Билеме: бирсилеге акъыл юйретир, айтыр ючюн, адам кеси бийик даражада лургъа керекди. Мени уа бармыды алла кинлигим? Ол соруугъа жууап берликле сиз, мени бийик тауларым — чалбаш устарым. Сабанчы бол дегенигизде, жер сүйме. мирзеу ёсдюргенме, кьол кыйыным ачланы тойдургъанма. Кьолунга сауут а

еринги нымасын, халкынгы азатлыгын
жүрүчү дегенигизде, урушха барганма.
мен тейлерим шагъатдыла: мен аладан би-
чакъ сарынганме. Аланы уруш аулакълада
жанын жетим саулай юйюме къайтханымда уа
ин тейдегим бармыды? Къадарны буйругъу
ай билур эди ине, жанымы сакълар ючюн
а бир адам этмегенме».

Ушакъ сарыны кезлеринден буштукъ
ачы тейдеген келген къалын булутла эри-
тин сарынынгы ушайдыла. Ала жу-
рагына келгенлери къадар, кёк кюкюреген
жанын да жууукъ эшитиле, бютюн ачы,
аран бий келедиле. Аны бла бирге уа та-
йында, Мусосу жүрегинде тынгысыз-
лыкъ да болду.

Ала табын жел уруп, къалын булутланы
ин тейдеген эри сюре, къарап-къарагъынчы
ин жарыгъын жанды, дунияны къарангы
ин эли ургъан тауушла, от чакъгъанны
жүрү, кыргъан сюнгюлери, кёкню ууал-
ны жерин титирегени, тереклени, кырдык-
ны аламанчалары. Ала барысы да бирге
жүрүш. Мусосу жүрек тынгысызлыгына
а тейдеген болуп кирдиле. Алайлай, адам
ин аламанчалары, бир гюрюлдеген таууш
аи да, кыргъан айланып башлагъанча
бу бул уруп башлады дунияны! Кёк жер-
ин аламанчалары! Аны ынычхагъанын, къал-
манчыны да эсине алмай. Сансыз. Кюй-

жүрүш биле терекени... Бусагъатда Му-
сосу аны да бир эди кёрмейди. Къызыл
а сарыны... Ала бир-бир түшедиле
а кыргъан табындагы ушакъ. Ол кыйын

кюнледе Мусосну кесинден, аны генглеринд
акъгъан къан тамычылагъа. Балли терекчи
ни бутакълары да къырккылып-къырккыл
түшөдиле. «Къалай жан ауруусуз урады б
Къалай күйсюз ууатады тереклени, гюлле
Не дерти болур Кёкню Жерге? Къалай к
сюз къамичилейди ол жерни сыртын! Бал
бюртюкле — къан тамычыла... Юй арбазы
уруш аулакъ».

— Аппа! Мени балли терегим! — Азрет
къайгылы ауазы Мусосну ауур эсгериуле
къутхарды.

— Къоркъма, жашым, болуучуду ала
Кёремисе, буз жауа турады... — Мусос Аз
ни гузабасын шошайтыргъа, кел этдир
кюрешди, алай жашчыкъ алайсыз да кё
гъан этмейди, гузабасын а кёймайды.

— Аппа! Кёремисе? Буз мени балли те
чигими... Къарачы, аны баллилери да а
зылып, жокъ болуп...» — Алай айта, А.
терезеге жууукъ келип, тышына къар
Анда да ол жүрегин жапсарыр зат кёрм

— Аппа! Мени Бойнагъым! — дегенни
тып, Азрет ачы кычырды да, кесин эш
атды.

— Жашым! Барма ары! Артха кый
дерге кюрешди Мусос, алай Азрет аны
меди.

Азретни кыйтаралмагъандан сора, М
алгъа, терезе таба атлап, тышына къа
Бойнакчыкъ суугъа түшген жүн ю
кибик кёрюндю. Ол, не мадар да этип
аумагъа кутулургъа кюрешеди. Ала
гулмакла, башына бла сыртына тохт
түйюп, жерге бауурландырып кёядыла

«Тоба-тоба! Ёлтюрюп окъуна кёя к

жи жазыкчыкыны!» — дегенни айтып, Мусос
кесини да ары чабаргъа башлады, алай Азрет-
ни иследи да, жеринде къалды.

Азрет, габарасыны этекчигин башына тар-
баргъа кюреше, кючюкчюгю таба барады.
Буз гулмакла аны башына, аркъасына тийип
арлагъанларын кёрюп, аппа бютюн къай-
гылы болду. Алай Азретни тохтар, артха
түгүлүр акъылы болмагъанын кёргенде, аны
жашауун кыууанчы тунчукъдурду — къайгы-
лы кыууанчы. «Бар, жашым, бар! Муратынг
толтурду — толтур аны!» — деп, жүрегини
жүрөгүндөн чыккыган сёзлени шыбырдады Му-
сосу. Кесини кёз аллына уа әртте болуп озгъан
башында бирини суратлары келе башладыла.
Азретге кюреш, Бойнакъ, харип, не этериксе,
жашауу кеп жатханма жерге баууруму кы-
зыл жараларымдан кыаным саркъа... Сени
жашауу кеп да тынчды. Санга болушлукъ бу-
лагъа жетерикди. Мен а, бир тюрлю болуш-
лукъдан умутум да болмагъанлай...»

Мусос кырамын Азретге кечюрдю. Барады
жашауу. Гуппурчукъ болуп, биягъындача,
жашауу башын жабаргъа кюреше, жетди-
рилди да этмей. Буз гулмакла уа тохтаусуз
жашауу баш сыртына тие да, ары-бери чарт-
ты. Азретге тийген буз гулмакла кесини ба-
шын тийгенча кёрюнедиле Мусосха. Ачыта-
ды. Алай бусагъатда къарт таулуну жү-
рөгүндө кыайгы, мудахлыкъ угъай, кыууанч,
жашауу, кыалай эсе да бир сейир учунуу-
ду башлагенди: «Бар, жашым, бар! Огъур-
ду муратынг. Толтур аны!»

Жашауудан туугъанчыкыны ызындан кыа-
ны. Кесини жашаууну бир кыыйн
жашауу келди.

Кертиси бла да, ол кюн Мусосну эсин бир заманда да кетмейди. Бусагъатда уа аны башха заманладан эсе жарыкъ, шарт кѳреди. «Бар, жашым, бар! Мен да кѳп баргъанма алай. Уруш аулакълада жарындан къызыл къан саркъа жатхан тең рими ёлюмден къутхарыргъа».

Азретни башына, аркъасына буз гулм тохтаусуз тиедиле. Анга къарап, тенгин к харыргъа бара туруп кесин учундургъан ни туудугъунда кѳрюп къууанады Ма «Бар, жашым, бар! Муратынг огъурл Аны толтур!»

Быллай кыяма айлана тургъан сагъ бир атлам этген окъуна жашчыкъгъа къ болгъанды. Алай жашчыкъны кюреши йыны зыраф болмады. Ахырында Азрет, ж Бойнакчыкъны кѳююнуна алды. Аны к тургъан аппаны да жүреги къууанды. Ж лы нѳгерин аркъасына алып, бирде то ланып, бирде баууру бла сюркелип, а айланнганында да, аны жүреги алай кы нган эди.

Азрет, кючюкню габарачыгъына чу кѳююнуна къысханлай, артха айланды. Раны юсюнден тешгенине артыкъ ыразы маса да, аппа, Азретге жүрекден ыспас къууанып къарайды, шукур этеди.

«Ай аперим санга, жашым, аперим! К лик кичиликден башланады. Бююн сен лик жолунда биринчи атламынгы эт Адамлыкъ, кишилик жолундан таймай б ча, акъыл, къарыу да берсин Аллах! Ж мындан арысы минг кере къыйын болл алыкъа кесинг ангыламайса. Мен а б аны. Алай энди мен аллында жолугъ

...артах турмазлыгъынга ий-
...Мабикълыгъында бюгюлмеген, къа-
...бюгюлмейди...»

...ада да, ол кюнюн эслеяла болмаз Бой-
...Унгъан болур. Бусагъатда уа жатады
...жертге салып, къарыусуз болуп,
...жарыу да къошады дегенлери
...болур. Бойнакъ бу онгсузлукъда кеп
...жолды эсине келди. Мазаллы башын тау-
...ары-бери чайкъады. Боюн
...Кёзлери къарангы этди.
...башын жерге бошламады.
...Ол угъай эсенг, биягъын-
...мукъу келе тебиреген оюмун
...гас этмеди.

Мен... Мен эки аякълы нёгерим... Къур-
...Нёгериме къоркъуу салгъан
...юсюне аны ючюн секирген
...Мен эки аякълы нёгерим... Ол айыуну
...Не анга, не манга, ол
...ксюе къониган чибинге
...жаныуарны... Къа-
...жорланганына женгдирип,
...мискини нек ёлтюрдю
...мени эки аякълы нёге-
...мардала, не тюрлю жорукъла
...Мен анга къаным-жаным
...Не ючюн?...»

...Бойнакны къулагъына Нюзюр-
...эшитилдиде, тынч-
...Жалтхан жеринден хыны кё-
...сюе сюеидиле.
...жарыууна ышанмагъанлай,
...Сора таукел болду
...Тентиреди, алай жы-
...ючюнчю атламны да этди

Бойнакъ. Жыгъылмады! Уллу, батыр жоу таукел урду! Алай болгъанлыкъгъа, бутла къалтырадыла Бойнакъны, кёзлерине ау чыды. Биягъы басымлы акъылы былайда татды итни. Акъылы айтханнга сезими салды. Биягъыча, жерге бауурланды Бойнакъ. Ал бутларына башын салып, кёзлерин жумду.

Дунияда жашагъан жаны барланы юслерден сезимден бла эсден тамашалыкъ зат жоуду дегенлигибизге, атыбыз ётюрюкчюге чыгъмаз. Сезим... Жерни бир этегинде, жашагъан бурулуп, ушкок атылса, аны бирси къыйырда анасыны жүреги чанчады дейдиле. Къайынанмагъын бу айтыугъа! Бу айтыу адыны юсюнденди.

Отунчу юйюнде балтасын билей тургъачда ол кесерик терек титиреген эт дегенни уа эшитмегенбизми? Юйюне бир келлик болса, ит улугъан этеди деген а жүрюмеймиди халкъ ауузунда?

Эс... Бу уа къайсы жаны бар да кеси ёрюнде не этгенин, неге тюбегенин, не кетгенин, не эшитгенин, не сынагъанын, не кетгенин бирге жыйып сакълагъан бир айтлыкъ мишегенди. Ма Бойнакъ бусагъа кесини ол бай мишегенин тинтип кюреши. Жюрегин чанчдыргъан бушуулу затла да бады ол анда, сарынын къайнатхан ачышартла да кёреди. Тансыкълыгъын уятысыфатлагъа да жолугъады Бойнакъ, кёз болмауун къозгъагъанлагъа да тюбейди. Ишлерин кёрсе, тишлерин ачыулу гъыжылды ол, башхасын эслесе, ичинде тейри къыяланады.

«Мусос... Кесими таныгъанлы, мен бу ал

«Ай ташымда, Терт аякълыгъа болсун, эки
Айыңа болсун, мен муну таякъ бла теби-
ди аярымды. Ол а не болсун, былай бир
күрүс сөзүңни да элгендирмез. Ариу ай-
ыр, болуңуз сылар. Сора аны сёзюнден,
бир айнаппан ургъан жумушакъ жылыу!
Айыңа, бла бирге уа бир тамашалыкъ
арман ап урды. Жюрегинге жылыу, са-
танга тирлиги бергенн бла къалмай, кё-
нүңгө аярым ичинги да жарытады!» Былай-
т Бибишатаң гёлю жарыды, кёз аллына уа
ир башы келтир келип къалды.

«Төрт парий, Зауаллы кеси! Төрт аяк-
тамын арасында мени жаныма мындан
түртү көндү. Мындан багъалысы да. Да
төрт парий барды, ол мени атамды! Къаны-
н бирден Алай... Аны бир жанына салып,
мн аяктай остоуна къойсанг да... Кёзбаулукъ
ай, не ии, не төрт аякъланы аллында къуй-
кеси арасык, булгъап кёрмегенме. Биреу
кёрме, кёрме не да кёрюп болмазгъа юйре-
н ала айындамачу эдим. Сагъыш эте кет-
и арасык не сат ючюн ариу кёрюрге, ким-
не сат ючюн кёрюп болмазгъа кесим къарт
кёрюп юйренишим туура болуп къала-
н. Төрт парийни кёз туурада бираз ту-
н арасык жокъ эди Бойнакълны, алай...
«Төрт парий. Ма иигир ала, огъесе... Къошдан
кёрюп кеттиби. Бусагъатда мен, башыма
ни арасык кетти, былайда, бу бузлагъан жер-
ни арасык кетти, унутулуп, атылып, Нюзюр а
кёрюп. Ол а жокъ! Ол жарлы айыу... Ол
кёрюп кеттиби. Ол ариу, ол огъурлу, ол
ни арасык кетти! Къалай да къыйгъан болур
н. Төрт парийни кёз! Сора... Къозучукъла уа?

Жаланда къарыусузну аллында батыр
луучула! Жигитликлерин жаланда онгсуз
гъа кѣргюзталыучула! Нечик эриши кѣрю
сиз сиз, къалай жийиргенчлилесиз! Аяг
гъыз басхан жер да жийиргене болур сизд
кюн да жийиргенип къарай болур сизге!»

Нюзюр эсине тюшгенлей, Бойнакъны
аллына биягъы сурат келди да къалды.
ушкок быргъы... Эки кѣз... Быргъыладан, и
леден да огъурсузлукъ, кюйсюзлюк тютю
чыгъа... Ма быргъы тешикле, кѣзле да би
къошулдула, бир болдула да къалдыла.
леринден а къара тютюн, уу жилиннга уш
бурулуп-бурулуп чыгъа...

Къара, акъ, къолан къозучукъла да ойна
ладыла Жалпакъ тюзюнде. Боюнунда
боюнлукъчугъу болгъан кючюкчюк да кѣр
дю къозула къатыш. Кючюкчюк ортада, и
зучукъла уа, аны тѣгерегинден алып, туум
башчыкълары бла бири ары, бири бери т
те, кючюкчюк да, кесин аланы оюнлар
жарашдырып, бир сыртындан тюше да, къ
чукъладан кесин аякълары бла къоруу
бирде уа, топчукъ кибик, аланы араларын
тѣнгереп чыгъа да, будуман болуп къача

Азретни да тапды Бойнакъ кесини эс
шегенинде. Тапханда да, алгъа итни къ
гъына аны ана сютюнден, ана жылыуун
замансыз айыргъан ачы таууш эшитилди
Азрет а андан сора кѣрюндю. Кѣрюннгенде
жаны кетип, жюреги тышына чартларгъа
тишген онгсуз кючюкчюкню къучакълап.
кюрегине къаты къысханлай кѣрюнюп къа
Азрет Бойнакъгъа. Сора Бойнакъ топал
зучукъланы арасында назик боюнлу ёр
текечикни энчи кѣрюп суйсюндю. Текеч

жанын мен сөт ичире олтургъан жашчыкъ да
Бойнактын эс къарамыны туурасына.
Иш до атын, бу жисин кёз аллында бир аз
Азретге керегинди Бойнакъ. Ким билсин,
Азрет баш буур текечик да аны эслеринде сю-
йген жанын кындарынымы сезе болур ол.

Шал башында Мусос Азретни, ат боюнуна
кындарын кышкы алып кетген эди. Кишиге
кындарын кышкы болмагъанлай. Кёрген
жанын андан эдиле анасына. Мусосха уа
бу жанын кышкы керик эди? Уллу атасы бла
Азрет баш буур теммек болгъанларын эл сау-
ат бирге сора. Уллу атасы бла къайры да
Азретни да Азрет. Къошха уа бютюнда! Бой-
накъ жаны андан! Жанындан сюйген уллу
жанын кышкында Бойнакъ шуёху бла ойнап
Азретге сора. Азретге андан ёзге не керек-
ди. Жанын кышкы жашайды Азрет къошда.
Азрет баш буур ичин, къозучукъланы кюте,
Азретни Бойнакъ да биргесине. Бир ингирде
Мусос Сор Жур улакъчыкъ тутуп келген
да. Азретни къошда жашауун андан да
Азретге сора.

Биресе да, жашым, бу алыкъа къарыу-
жанын. Сөт ичирин, хар кереклисин тап-
жанын турган, терк окъуна айнырыкъды, —
жанын атын, уаду ата улакъчыкъны Азрет-
жанын атын. Бу жууанлы ишни уллу атасы
жанын кышкы уа Азретни кёкге миндирди.
Мусос жанын да ишлегенди. Улакъчыкъ
жанын кышкы кыеди. Аламат терк юйюр-
жанын кышкы да адамлагъа! Азретге уа
жанын кышкы? Кечеси-кюню да анга
жанын кышкы сора. Эринип къалмай-
жанын. Бойнакъ кеси кыеди, билмегенин а
жанын кышкы. Бойнакъ да терк окъу-

на шуёх болду улакъчыкъ бла. Гитчеликд кьозула бла тура келген Бойнакъ жур те чикни да бырнак этмеди. Ол а Азретни, Мусосну да кьууандырады. «Тохта, жашым, та, сени Бойнагъынг кьаллай ит болгъан барыбыз да энди кёрлюкбюз», — деучю Мусос Азретге.

Азрет, Бойнакъ, жур текечик — юч тат шуёх. Аладан бирлери болмагъан жерде бир силери да кечиналмайдыла. Жанлары-кьаллары бла берилип кьалгъандыла бир бир Алагъа къарап, Мусос да кьууанады. Ал кюнлени биринде жур текечик агъачха кьарай башлагъанын эслейди ол. Ол эсине тюсе, Мусосну журегине мудахлыкъ келе. Азретге уа аны юсюнден сагъынмайды. Эмансыз мудах этерге суймейди жашчыкы.

Кьой кьозлатып бошагъандан сора, Мусос кесини кьозуларына эн салып кьоюучуду. Ол жол да бузмады ол тёресин. Кьозула бирге жур текечикге да эн салды.

Бир бёлек замандан сора уллу ата Азрет юйге келтирди. Кьозуланы бла журчукъну у бираз аякълансынла деп, кьошда кьой Азретни насыбына, кьош элден узакъда тийюлдю. Аны себепли Азрет тансыкъ бол бирде атасы бла, аны онгу болмаса жангыз кеси окъуна барып, Бойнакъны, те чикни да кёрюп кьайтады. Кьозулагъа уа алай уллу багъа бермейди: «Азмыдыла кьозула кьошда, элде да! Быллай жур текечик уа менден сора кимни барды! Бойнагъ'а, Бойнакъ! Аллай парийле алай кёп туйюлдю. Алыкъа жаш итди Бойнакъ. Уллу ата ашханнга кёре, ол алыкъа кюч-къарыу алып башамагъанды. Аны ючюн а, башхаланы кьош

«...кыра ибидин, бла окъуна арсарсыз сермеши-
ниди?»

— Те Анданни пессин айтаса, жур текечик окъу-
на, болан кыманны кёрмей тургъанлыкъгъа,
Азретин уадыдан окъуна танып кёояды!
Ананни бир болсала уа, кёошну, ыстауатны,
кёошн гыйрени да оюн даууру толтурады.

Табалмайды етдю ол кёошха бармагъанлы,
и пессини болду. Азрет Бойнакъны бла те-
кечини төрдөк терк сагъына башлады. Аны
Ананни жайыгууна кёулакъ салгъан адам
Ананни кёошха сора уа, сёзню атасына кыс-
и кыс.

Ата, кёош кёошха элт! Текечигиме бла
Ананни кыссыкъ болгъанма.

Ананни кыс уа тансыкъ болмагъанмыса,
Ананни кыс, андан эсе Бойнакъны бла
Ананни бир кёошениги бир айтайым, —
и кыс.

Ананни окъуна танып, кёуйругъун бул-
и, Анданни кыс тургъанланы алларына
Ананни кыс Азретин ийнакълады, тансыкъ-
и, Анданни кыс, ызы бла уа, сени да
Ананни кыс дегенча, Муслимни этек-
и, Анданни кыс, мылы гумхотун кёол сыр-
и, Анданни Азрет бу тюбешиуге, сёзсюз,
и, Анданни кыс, текечигин кёрмегени
и, Анданни кыс, Бойнакъгъа окъуна эсин
и, Анданни кыс, Аны биле-биле ёсгенин,
и, Анданни кыс, кёууанган-
и, Анданни кыс, жютю къарамы бла
и, Анданни кыс — табалмайды текечигин!
и, Анданни кыс, Берген кёууанчын мутхуз этип
и, Анданни кыс.

Ананни кыс текечигим... Къайдады
и, Анданни кыс — деп, кузаба этип кирди ол

кѡошну эшигинден. Кѡайгѡылы кѡарамы б
кѡошну мѡйѡшлерин, ырбынларын кѡарма

Мусосну бети тюрленди. Муслимни са
мын-келамын да кереклисича алалмады. К
тюрлю кѡыйын болумладан кѡутула, апч
абызырай билмей келген Мусос Азретни
лында адыргыгѡа кѡалды. Не айтыргѡа б
мей, жашыны кѡзюне болушлукѡ излеп к
рады. Алай ишни болушундан хапары бол
гѡан адам анга не бла болушурукѡ эди?

Болсада Мусос эсин жыйды. Азретни
лында энишге чѡгюп, аны жүрегине кѡыс
уппа-чуппа этди. Алай Азрет излеген ол т
йюлдо.

— Уллу ата! Мени текечигим кѡайдады?
деп кѡайтарды ол сорууун, жууукѡ кел
Мусосну кѡзюне жютю кѡарагѡанлай.

Хапарны неден башларгѡа, ишни болуш
жашчыкѡгѡа кѡалай айтып ангылатыр
билмегенлей, башы сагѡышха кѡалып би
турду Мусос. Алай Азрет андан соруулу
зюн алмайды. Сакѡлайды жууабын. Тѡзк
сюз-чыдамсыз сакѡлайды!

— Азрет, жашым, сени бек сѡйген адамы
кимди? — деп сорду ахырында Мусос, Азр
ни кѡолтукѡ тѡплеринден кѡтюрюп, тобуг
на атхача миндирип, кѡзюне ышарып кѡа
ды.

— Анам! — дегенни айтды жаш арсарс
текечигини хапарын эшитирге ашыкѡгѡан
тѡзюмсюз кѡарамы бла билдире.

— Ма саппа-сау бол да кѡал! Мен да а
билип сорама, — деди Мусос, Азретни бет
биягѡыча ышарып кѡарагѡанлай. — Дуна
да адамгѡа анасындан багѡалы зат жокѡ
Жаныуарла да тюз бизни кибикиле. Ма

— Мен текечик тансыкъ бола биледи турмай эдим! Нечик иги болду ол ана кетгени! Энди мени текечигим жиляй бола да, уллу ата?

— Сени жауунг анасыз къалсын, шым, — деп сѣлешди Мусос сагъышлы бола, — атадан ёксюз — бир ёксюз, ана ёксюз а — эки ёксюз. Анасын тапхандан лу насып жокъду! Сени текечигинг да къууанч эте болур! Ойнакълай болур, налы, анасыны тегерегине чабып! Анасы къууанч эте болур анга, боюнун, сыртын лай болур, ийнакълап.

Азретни жарсыуу атасын да бек мудар ген эди. Энди уа, жашны тюрленнгенин рюп, ол да жарыгъады.

— Да не этериксе, Азрет, кел, алай биз да тигелей барайыкъ юйге, — деп мулжардан ёрге кѣтюрюле. Алай къон келген къонакъны сыйламай къалай жий эди Мусос! Бютюнда Азретни.

— Угъай, жанларым-кѣзлерим! Мен би сек абызырап тургъанма ансы. Таулул йюлбюзмю! Сыйламай къалай ашыр мен къошума келген къонакъланы! — айта, Мусос терк окъуна хант къанганы ю бишген этледен, исси къош гюттюледен жюкledi. Айранмы дейсе, тузлукъму бишлакъмы дейсе — таулу къошну берли этиучю затланы барын да къонакъ алларына салды. Айыры чыбыкъгъа чул Азрет келсе деп сакълагъан сары къайны салыргъа да унутмады. Азрет къайгъа болду. Муслим а, аланы барында къош гюттюленн сайлап, къалын къойбла татлыкъсынып ашады.

Ашордунгуну сыйлап бошагъандан сора,
ушунча келди да, кѣп да мычымагъан-
бу бир бокъоузуну алып келди:

Жашаа, текечигинг кетген эсе да, кѣ-
пургуну аластан тургъанды сени. Кѣресе,
бу сен да аластанганды. Элте бар да,
жашаа кѣрлугунгча, тынгылы багъып
бар.

Жашаа ыстауатдан бош айыра болур-
да, деп беленди Муслим.

Жашаа сыйсетиз, анда турсун, бу Аз-
ретни дегенни айтып, Мусос кѣозу-
ну аластан кѣргюзтдю. — Текечикни
жашаа бу бар эди быллай эни... Алай...
Жашаа бу бар тургун да кесини тешигин
бар.

Жашаа бу аластанлыкъга, Азрет уллу ата-
ны жашаа кѣлгуну кѣймагъанды. Бой-
ушунча ушунча анда... Ол а азмыды!
Бир кѣлгуну кѣлгуну кѣлгуну кѣлгуну
бу бар анда ол нѣгер излеп да кюреш-
ти. Бу кѣлгуну кѣлгуну кѣлгуну.

Жашаа бу кѣлгуну Аллах бирин бирсиледен
бу кѣлгуну жараткан кѣлгуну жаныуар. Жашаа
бу кѣлгуну бир бирге тутхан жүрек сезим-
ни кѣлгуну кѣлгуну кѣлгуну да бир кѣлгуну
жашаа бу кѣлгуну чыкъгъан су-

Жашаа бу Мусос Азретни да кѣлгуну
бу кѣлгуну чыкъды. Кѣлгуну ыстауатда
жашаа бу кѣлгуну отлаугъа
жашаа бу кѣлгуну блуурланганды. Болсада
жашаа бу кѣлгуну Мусос бла Азрет
бу кѣлгуну кѣлгуну кѣлгуну кѣлгуну
жашаа бу кѣлгуну кѣлгуну кѣлгуну

булгъай, аланы алларына келди. Ючюсю
Бойнакъ алда, Мусос, Азретни къолундан
ханлай, ызындан, ыстауатны къыйыры
тоюп жатхан къойланы къозгъамазча,
барадыла. Нюзюр да ыстауатны бирси
нында кёрюнеди. Аман къолдан келиучи
лах къойчуланы сагъайтханлай турады.
ра ибилис къачан, къайдан жетеригин
биледи! Бир заманда, ала ыстауатны къ
айланган къыйырына жетгенлей, Бой
тынгысыз болду. Бир алгъа чабып к
бир, къайтып келип, Мусосну эсин кесине
дура, аны этегинден тартады, сынсыйды, а
таба тынгысыз къарайды.

Азрет, бир затдан хапары болмагъа
Бойнакъ бош алай безирей тургъан суну
рады. Уллу ата уа итни акъылын мыч
ангылагъанды. Жылла, ингирлик чаре
мүтхузландыргъан къарамын не къадар
этерге кюрешип, агъач этеклерин къар
ол. Жанлыны эслеген болса, Бойнакъ
этип кюрешмеучюсюн биледи Мусос.
Ол Къара ибилис...

Къошну арбазына жууукъ келгенде,
Бойнакъны жалкъасындан тутду да,
къатында тохтатды. Кеси да, къарамын
этегинден алмагъанлай, тобукъларына
Азрет да, Бойнакъны бирси жанына
къолун аны жалкъасына уллу атасыча
алайда тобукъланды.

Тоюп жатхан къойланы ауур со
чакъдан бир жёткюрген тауушлары бо
тийре шошлукъгъа бёленипди.

— Жашым, кёремисе аланы? — де
бырдады Мусос Азретни къулагъына.

жарыгъы бирге кѡшулуп, аны ичинде уа
ариу жаныуарчыкѡла!

— Уллу ата, келчи, кѡатларына
райыкѡ! — деп шыбырдады Азрет, андан
тѡзалмагѡанлай. — Кѡремисе, кѡалай гѡ
чыкѡ турадыла! Кѡачарыкѡ тѡйюлдюле!

— Ким биледи, жашым, кѡачмазгѡ да
лурла. Ала бизге ышанып келгендиле. Ы
масала, бизни сѡймеселе, келлик тѡйюл
ле. — Алай айтып, тобукѡ жиклерин чык
дата, Мусос ѡрге кѡтюрюлдю.

Ючюсю да кийикле таба атлай башлад
Бойнакѡ ортада, аппа бла Азрет а аны
жанында. Мусосну бла Азретни, сѡлешт
кѡой да, солугѡан окѡуна эте болмазла
чады халлары. Бойнакѡ да ангылапды ал
Акѡыллы парий барады тауушсуз-шыб
сыз. Огѡурлу, акѡыллы кѡзлерин бирде
сосха, бирде Азретге кѡтюре, бирде тилин
шына салындыра, бирде аны ауузуна б
дура, ауур атлай, барады. Башын тут
бла, жорюшю бла да, кесини басымлы, ы
нгылы кѡачын билдире. Текечик сын кѡат
лай турады. Сюеледи, кѡарамын эрттегил
ѡхларындан алмагѡанлай. Толу ышана
алагѡа! Сюйюп кѡарайды. Тансыкѡлап.
анасы уа, башын сахиник кѡтюрюп, тынг
кѡарамын жууукѡлашып келгенлеге тѡ
генлей, артха атлады. Тохтады. Дагѡыда а
бир атлам этди. Тохтады. Башын булг
«Бош турабыз! Башыбызны алып кетерг
рекбиз! Мен былагѡа ышанмайма», — д
ни билдирди.

«Кѡайгѡы этме, анам! Быладан бизге
келлик тѡйюлдю», — бу оюмну ангылата
кечик анасы таба бурду башын. Артха а

«...көтүргенлей тохта-
...жүзүм. Жүзүм, ташынгысыз кырамы уа
...тургандайга тюрелгенлейди. Башын
...көтүргөн да, артха тепчиди ол.

«...болганды. Энди Азрет
...көзчюклерин, кезчюклерин
...Аралары не кыдар
...Азретни тэзюмю да,
...барады. Бир кесекден а
...сабыр эте турган тэзюм,
...тыркъ деп юзюлдю. Олса-
...Азрет аты секирди. Текечигини бою-
...асыры ашыкыгандан!
...сермеп, кючен тый-
...болмаса да, кесин тыйды

«...ташламайды. Анасы
...Ол артха эки-юч кере да
...болганды аны. Кесине да
...балачыгымдан энтта
...деген кыркыууду
...этип артта этген.

«...барсакъ, кыачып кете-
...былайда кыарайыкъ, —
...Мусос.

«...тохтадыла. Мусос бла
...Бойнакыны эки жанында
...Азрет былайда да кеп чыдаял-

«...Кел, кыатларына барайыкъ!
...мени танып кыарайды.
...кыачарыкъ туююлдю!
...да бир жанына
...этип кыоялмады Му-
...шош атлай, кийик-

ле таба тебиредиле. Ала уа, анасы алда, кечик ызындан, сабыр-сабыр, агъачха таш дыла...

Санларын къарыусузлукъ бийлеп, сууукъ къалтырауукъ алып тургъан бу йын сагъатында эсгериулер и бла бирге Аз ни бла жур текечикни жүрек жылыулары къанына сингип жылытханча кърюндю накъгъа. «Игиликни заман да сууутал къреме», — деп келди аны кърюне. Аны бирге уа санларына тирилик кърюшулгъ болду.

«Атлап бир кърюрмю эдим?... Атлаялымы?» — Жеринден тепмегенлей, кесин берн эхчеп сынады Бойнакъ. Кърлерин жилтинле чыкъгъаны бираз селейгинчи, т суюелди, сора башын силкип кърдю.

«Бърюле чыгъаралмагъан жанымдан эссизлигим айырып кърюйса, жарамаз», — сагъышлана, кеси кесинден сакълыкъ и Бойнакъ алгъа тепчий башлады. Биягъы эсе иги да ышангылы болуп сезди ол кър жүрюшюне уа кърюшмады. Кесинден у болмай жатхан бърю мыллыкны къратына быр-сабыр атлай барды. «Акъсыл... Акъ бърю... Мен а юсюне кърар тюршгени ючк алай деп тургъанма. Кеси да бир кърар затха ушайды. Къриллебут. Кеси да т Муну уа... Муну бла уа...»

Бу халда ойлаша, бираз суюелди Бойнакъ акъсыл мыллыкны къратында. Алгъара кесине берген махтау сезими эриди, суу тас болду. Сора, ол бири да быллай бош чыкъмы болур дегенликде, сокъураныу дахлыгъы мутхузландыргъан кърлерин э чи мыллык таба кърюрдю: «Угъай, аны

«...да абаданды», —
«...Бойнакъ».

«...жюрек кючюне да аланы
...сынап ёхтемлениучю
...болуп, санлары тюшюп бар-
...кыгына: «Да хау, бу
...онгеузгъа ушамайды». Бу
...кны къуйрукъ жанында
...Аллы алы натында узун тартылгъан
...Бойнакъ. Эследи да, тю-
...узун ызлыкъгъа
...бироз сюелди: «Ол ушай-
...Огъесе...» Кёп сейир
...Бойнакъ кесини эс хазнасында.
...тартылы танышларына жо-
...Бойнакъ кёлю илингенлей танийды
...тешюредиди эсине.
...Огъесе...» Быллай
...кёбюсюнде шарт айтып
...бир-бирлерине уа жууап
...Эс мишегенини орта-
...Мусос, Нюзюр, кеси.
...Нюзюр бир кёшда ишлегенли,
...Кертисин айтсакъ, ала бир
...дерге жарарыкъ туююлдо.
...деп да айталмайма.
...бу жюкени ачыкъ сёз болуп киши
...Нюзюрде уа Мусосну кёлю-
...кылыкъла бардыла. Жю-
...да ачыкъ болады. Мусос
...болсун, акъыл сёз, на-
...Нюзюрню бетине айтып
...Нюзюр а аны кюч кёреди: «Бу
...юйрестирге кюреше болур!
...мен!» Ачыкъ айталмаса да,
...Мусосха жюрекден жууабы ол

болуучуду. Аралары алай болгъанына да рамай, бёлек жылдан беричи ишлегенлери кёшдады. Къазанлашып жашайдыла.

Ингирлени биринде, кёй сюрюуню уатха тийишдиргенлей, къауалын да жер агъач таба бурулду Нюзюр.

— Къайры ахшы жолгъаса ашхам рангысында? — деп сорду Мусос, анга ыр болмагъанын жашырмай. Нёгерини сору ыразы болуп Нюзюр да тюбемеди.

— Да... Бош, тегерекге бир айланып кйим, къайгъы-къаугъа тохтагъанча кёрю да, — дегенден башха зат айтмагъанлай сабыр-сабыр атлай, агъачха ташайды. Ма, ким билсин ол кечегиде агъачда не з жолугъур деген оюмда, Бойнакны нёгерызындан ашырды.

«Бек уста мараучуду Нюзюр. Уугъа ч са, кърлай къайтмаучуду». Была Мусосёзлеридиле. Алай бу сёзлени Мусос маха угай, тырманча айтыучуду. «Ачдан-жангачдан кыйналгъанынг жокъ. Этге сыкъма дерча туюл. Не эте болурса бузыкъ жаныуарланы ёлтюрюп?» — деп Нюзю кесине да аз айтмагъанды. Алай Нюканы кбулакъгъа алмайды. Кёймайды кыгын. Аны ючюн жюреги кыйналып, ма да болуп кирди Мусос кёшха.

Мусос айтхан кертиди: уста уучуду Нюзюр. Къайсы жаныуаргъа не заманда, къала жолугъургъа боллугъун уста биледи. Аны беппи, кёп айланып, кесин кыйнамай. Къалайгъа барлыгъын билип чыкъгъан у жерине жетгенлей, аркъасын жюзжыллэмен терекге берип, жылы жерге олту бутларын узунуна созуп, къаны эркин

Бойнакъ да, арлакъ барып, те-
сизаракътадан табиьгъат кеси хазырлап
тауун жауарнакъ мулжаргъа бауурланды.
Төгөрөк чырыкоча, мазаллы башын эки ал
түгөрөк чырыкоча, ырахатланды. Төгерек шошду.
Тауун жауарны аллында болуу-
сун, ууакъ, бутакъчыкъла сынып тюзгөн
тауун жауарны өзге таууш эшитилмейди. Бир
тауун жауар уа Нюзюр аланы да эшитмей

Сирнек тартып, кырады. Алыкча эрттеди. Кёп ол турган тошерикди былайда. Алай болгъан-ды, ол Нюзюрге кыйын кёрюнмеди. Руу, тер, окчуна къургъакъ отунла жыйды артып от тамызды. Къургъакъ отунла мы-на, жаныла, тегерекге жылуу, жарыкъ берип билиладыла. Нюзюрню да жукъусу

Жаннган отну ичи бла кьараса, терекле
 йе кыжур кёрюнедиле. Къынгыр-мынгырла
 бир-бир жартылары жерге орналып, белден
 айрыларга уа, юзюлюп, хауада чайкьала
 йыныча. Къарамын терекден терекге кёчю-
 шудан да. Бойнакьны юсюнде тохтатды
 бирер жуттады Бойнакь. Ауур, акъыллы
 бул бул бутларыны юслерине салып, сан-
 кын бойлайтын жатады. Ол да жаннган отну
 бир бин Нюжорию бетине кьарайды. Эки
 бул бул отта кьызаргъан жинкледен баш-
 тыпкылаткан. Кёзлеринде тынгысызлыкь
 болот. Сабыр сагъышха берилгени кёрюне-
 т. Сабур кыныда.

Нюзюрлю юл тюрлю ишлерине шагъат бо-
лушунди Бойнакъ. Тили болуп, сёлешал-
ар юл сепирлик хапар айтыр эди Нюзюр-

ню юсюнден. Алай, Нюзюрню насы
Бойнакъ итди. Аны тили-сёзю да жо
Кишиге хапар айтырыкъ туююлду. Нюз
кереклиси да олду. Нек десенг аны ишле
де муну халкъ да билсе эди дерчасы аз

Къарайды Бойнакъ Нюзюрге. Жинкле
бик кыызарадыла аны кёзлери. Къарам
уа — сагъышла, башында уа — эсгериуле

Къулагъына ургъуйму кирди, юсюне
чачырапмы тюшдю деп келди Нюзюрню а
лына. Бойнакъны башын алай сахиник кёт
ген а не ургъуй, не жинк туююл, кес
билмей тургъанлай, эсине жаннган отну
генлей келип къалгъан ма бу иш болду.

Жаз башы эди. Мусос сюрюу бла ке
Нюзюр а къошда къалгъан эди. Сюрк
ыстауатдан чыгъаргъандан сора, ашха-су
къарайым деген акъылда ол къошха ки
Къош мюйюшюнде эртте туугъан къозула
экиси бирге кысылып жатадыла. «Къай
сыз сиз, къайгъыгъыз жокъ, къарыны
токъ! Манга уа къошну тизгинин жыя
керек, аш-суу этерге керек», — деди ол, к
ла таба къарап. Сора, тюнене ингирде М
келтирип къойгъан суудан къазаннга къу
этле да атып, от тамызды.

Мулжар агъачына олтургъанлай, гюрюл
чыкъырдап, жилтинлерин ары-бери чачы
жаннган отха къарап, бираз турду Нюз
Теке къалкъыугъа кетип тургъанынлай, м
сыртына кызыу урходук чачырап тюшдю
ол, сескенип, башын кётюрдю. От жана
къозула да ырахат жатадыла. Нюзюр алы
жыйылгъан да этмей тургъан тёшегине
рады. Жатхан а этмеди:

«Ким биледи, от да жана тургъанлай...

...и ошбуу алырына дери жетдиргинчи,
...ишине шайтаны ишичке ауаз бла айтды:

Шайтандар, жат да, санларынгы
...! Гипотезаны майдалмы тагъарыкъ су-
... Майдал! Сакълап бир тур алай!

...ишине алып жарымаз. Майдал такъма-
... Алах сакъласын ансы... —
...ишине алынды арсарлыкъны сезип, шай-
...ишине таукал олошди:

...ишине бир арсар кыалкыгъанлыкъгъа,
...ишине алынды тыйюлдо! Къошда кыал-
...ишине Муну ижукъламагъанмы суна-
...ишине алынды эт да бишер. Кесинги
...ишине алынды, артыкъ теркми би-
...ишине алынды санларынгы солут!
...ишине алынды ичинде бир шайтаны.
...ишине алынды бой салмагъанлай, анга
...ишине алынды, этер ишлерин кеслери
...ишине алынды, адетге-тёреге да ке-
...ишине алынды этедиле. Бирсиле уа
...ишине алынды жегнлип кыаладыла.
...ишине алынды, хар иште жа-
...ишине алынды жолун излейдиле.
...ишине алынды адамына ушайды.
...ишине алынды, ким эсе да табаны-
...ишине алынды, элгенип уян-
...ишине алынды. Тютюнню къара,
...ишине алынды тиллери, къош ичинде
...ишине алынды, кыучакълап ойнай-
...ишине алынды ушай, ары булгъана-
...ишине алынды бери чулгъанадыла.

...ишине алынды Къаркыгъаныма жолугъуп
...ишине алынды!

...ишине алынды айт тураса?! Эки ки-
...ишине алынды, колхоз жар-
...ишине алынды! Бу жаханым отундан тер-

кирек чыкъ да, жанынгы кьутхар! жууаплады Нюзюрню гузабасына аны таны. Нюзюр да, шайтаны бла даулаша магъанлай, мыллыгын тышына атды. Та на, таза хауагъа кьутулуп, артха буру. нында уа, ёресине жаннган от болуп гю деген кьошну бла ары ташайып бар. Бойнакъны чырпа кьуйругъун кёрдю.

Бойнакъ бир кесекден кьозуладан б ауузуна алып чыкъды от алгъан кьон. Кьозуну арбазда кьоюп, суху бурулду о ичине экинчи кере да секирди...

Аркъасын терекге бергенлей, кьызыу жылына, Бойнакъны кёзюне къарайды Нк. Бойнакъ да къарайды Нюзюрге. Бойнакъ зюрню юсюнден не сагъыш этгенин кеси болур, Нюзюр а Бойнакъны юсюнден о ачыкъ айтды:

«Сейир-тамаша! Ол кьозула уллу болу аланы, союп, санга ашатырыкъма сун эдинг сен ол кюн? Алай туююл эсе, кеси гъынгы этмегенлей, жаннган отха нек се эдинг? Ха-ха! Къалай телесе, харип, сен

Ингир болду. Мусос кьой сюрюуню уатха тийишдирди. Кьошну, кеси кьолу ишлеген кьошну, кёп жылланы ичинде к чуланы желден, жауундан, сууукъдан, к дан да кьоруулап тургъан кьошну кюл б тургъанын ол узакъдан окъуна кёрген эд

— Ай таланган, мен... шо мен суу къайтхынчы...

Мусос тюнене ингирде сууну кеси кел генди кьошха. Болсада ол нёгерини ётюрю чыгъарыргъа суймеди. Аны орунуна кеси ды. Огъесе жалгъан сылтаудан жийиргени ми этди:

— Нюзюрню бумудула?! — деп, Нюзюрню
аңа белде. Аны дузында тырманы, ачыуу
кытканды.

— Эе, эе. Ааны уа кьутхаргъанма, —
аңа белде Нюзор. Мусосну бетине ачыкъ
кытканды белдемдэ, Сора, башын терк кё-
рмэ, Нюзорго табл къарады. Бу хайырсыз
бизирекеден ич чыгъармагъа эди деп
аңа белде Нюзор эди, баям. Алай ол бош
аңа белде Бойнакъ адаммы болгъанды?
Аңа белде Нюзор эди ол Нюзюрню ёгю-
нма. Аны бизирюкию къуйругъу — бир
аңа белде Бойнакъ адаммы болгъандыла бурунгулула.
Аңа белде Нюзор аңа алаулу адам, киши зат
аңа белде Нюзор, кеси акъылы бла да бил-
ди. Миник болушун, Бойнакъны юйютюлген
аңа белде Нюзор къуйругъу аз хапар билдирме-
ди. Аңа белде.

Аңа белде Нюзор аңа аякъларына салгъанлай,
аңа белде Нюзор бла сагъышлы къарайды
аңа белде Нюзор. Жана тургъан отну ичи
аңа белде Нюзор. Бойнаха от тюшген кюнню
аңа белде Нюзор аңа белде, ол да Нюзюр-
нма. Аңа белде, сейирсеннеди аны ишине:
аңа белде Нюзор! Ол къарыусуз къозучукъла
аңа белде Нюзор тюшген сагъатда бу адам
аңа белде Нюзор аңа белде нек излей болмаз
аңа белде Нюзор аңа белде болур эди аны жүреги!
аңа белде Нюзор аңа белде быллайламы болурла?..
аңа белде Нюзор. Мусос мынга арталлыда
аңа белде Нюзор аңа белде эсе да бир къужур
аңа белде Нюзор аңа белде. Не итле, не адамла
аңа белде Нюзор аңа белде мардала бла...»

Аңа белде Нюзор. Араларында уа от.
аңа белде Нюзор. Эки бутун от таба узатып,
аңа белде Нюзор аңа белде, кёкюрек къангасын от

жылыууна берип. Отну бирси жанында у
Бойнакъ. Ол да жатады, аллын отха бу
Уллу башыны ауурлугъун ал бутларына
лап жатады.

Нюзюр бла Бойнакъ. Араларында у
Экисине да жылыуун бере, экисини бетл
да бирча жарытып, жанады от. Кюз арты
чени суугъунда отну жылыуу бу эки жа
да бир кибик хычыуунду.

Отну жарыгъы, кече къарангысын эри
аны жылыуу кюз арты кечени суугъун
дырып, Нюзюр бла Бойнакъ кеслерин
ичинде тургъанча сезедиле. От жарыгъы
меген жерде кече къарангысы, къошну
быргъаларына ушап, жарыкъдагъы тер
уа къошну чыпынларыча болуп кёрюне
да, Нюзюрню бла Бойнакъны ол сезим
бютюн кючлю болады.

...Танг къарангысы. Жашил талачыкъда
ариу жаныуар — жур текечик бла жур
чик. Бирде жашил кырдыкны жютю тиг
лери бла чимдийдиле ала, бирде, башл
кётюрюп, огъурлу кёзлери бла къарап, ж
жарыкъ къарамлары бла бир бирни ий
лайдыла. Бир бири жухчукъларын ий
назик сезимлерин ангылатадыла.

Шошлукъ. Аяз чапыракълагъа къате
окъуна бузмайды ол тийрени ырахатлы
Бу жаныуарланы жүреклерин сахиник э
кёю кыймагъанча кёрюнеди. Танг жу
да, шошлукъну, ырахатлыкъны къоруул
мёлекча, бийикден сакъ къарайды. Сюйс
къарайды. Къууанып. Алай къадар ке
жазыуун толтурмай къоймаучуду. Ол
барны, жаны жокъну да аланы эслеринде

нган кёп тюрлю ишлеге жолукъдуруп ой-
туду.

Бир заманда эчкичик башын суху кётюрдю.
Жюреке къарады. «Не болгъанды? Сени
тюрлю, халал жюрекчигинг неден элген-
деген магъанада, тынгысыз къарады
текечик. Эчкичик ал аякчыгъын кётюр-
ду, кюлакъларын къайгъылы жумду.

Ану! Сен тюзсе, жаным! Мычымай, бы-
рамы кетерге керекбиз! — Оюмун тынгысыз
барамы бла аңгылата, текечик нёгерини къа-
йып жууукъ келди. Эчкичикни алгъа ётмеге
барып, аны ызындан агъач теренине секирди.
Теректе алайгъа талакъ солуу этип жет-
тир бёрю, тишлерин от чакъдыра, къарыны
кётүрүп, аланы ызларындан атылды.

Эчкичикни бла эчкичикни насыплары,
кюлакълары, жюрек ырахатлыкълары да бир
кыялгъаны ичинде, къуш тауукъну тюкле-
ри ачыла, чачылдыла, жокъ болдула.
Кеслерин башларын чырпыла къамичилей,
кюлакъларын бутакъла тырнай, будуман
барып барадыла ала. Талакъ солуу эте, ичле-
ри ур, кюлакъларына жел ачы-ачы сыз-
дыла, барадыла. Насыпларын, тынчлыкълары
да бир такъыйкъаны ичинде жокъ этип
барып, аланы кеслерин да дуниядан думп
аппа, аныкыгъан къанлы душмандан жанла-
ры сакътаргъа кюрешедиле.

Жюрегин аякъларын сюйрей башлагъанын
текечик. Аны жюрегин къайгъы алды!
Талакъ солууун жууукъдан-жууукъ
келди ол. Аны алыкъа къарыуу барды.
Ол бусагъатдан эсе иги да терк
барды. Алай эчкичик... «Угъай! Аны
кётерге жарарыкъ туююлдю!» Къоюп

кетерге деген затны уа текечик эсине окъ келтирмейди. Барады эчкичикни ызында «Не боллукъ эсе да, алгъа манга болсун, ар чугъума хата болуп кѣрмейим ансы», — д оюм орналгъанды аны жюрегинде. Душ жууукълаша келгени сайын, текечикни оюму да бютюн терен тамырлана, кючл барады. Душманны бла аланы аралары такъыйкъа сайын къысхара.

Текечик бир чакъда бѣрюню жутлукъ къа чабып ачыулу къызартхан, кюйсюз жанн кѣзлерин эследи. Жандан тюнгюлюуню у сезими къанына жайыла башлады, болс ол барыуун селейтмейди.

Сунмай тургъанлай, текечикни бурунуна жыйы урду. Текечикни жюрегине ол ийис бирге къууанч келди. Ийисни сезер-сези эчкичикни аллына, хауада учханча, терк ѳ ол. Ызымдан келип тур дегенни ангыла ийис ургъан жанына толу ышаныулук къууанып секирди.

Бойнакъны ургъуй учхан тауушну окъ ычхындырмаучу къулакълары агъач тере де тынгысыз тауушланы эрттеден эшитед. Уучуну къулагъы да андан хазна кем маз. Нюзюр да эшитеди ол тауушланы. За лы кеси, къауалын хазырлагъанды. Бойн ны уа несин айтаса! Ол дайым да хазыр

Чырпы тауушла, жаныуарланы талакъ луулары ѳседен-ѳсе келедиле. Эки журт ызларындан а бѣрю Нюзюрню тюз ала чыгъып къалдыла! Бойнакъ, мычымай, мы гын бѣрю таба атды. Олсагъат тийреде ланы ушкок атылгъанны ачы тауушу за датды. Текечикни терк мутхузлана бар къарамы бир такъыйкъагъа Нюзюрню бе

тогдады. Биягъында ызындан къуууп кел-
гъюню кюйсюз кёзлери кёрюндюле те-
шме. Кёп турмагъанлай, тийре биягъы
жолукъгъа бёленди. Нюзюр, биягъы терек-
арыгъасын берип чёкдю да, тютюн къабын-
жарды, терен-терен тартып, бир-эки букъу-
латты. Сора, не кёп чырмалды бу хайырсыз
жаны бла Бойнакъгъа тырман жолукъдура,
жол да бошагъынчы, тютюнюн отха быргъа-

Ызындан бир къарайым ансы, итин бё-
гъю талатып къойсам, Мусос жашау бер-
генни айта, ушкогуна таянып, ёрге
жюрюле башлады Нюзюр. Алай олсагъат
жаныны ауазы эшитилди:

Къой-къой! Не болмачы къайгъыланы
жанын кюрешесе акъыллы башынга! Ташха
жашау тирикми сунаса? Къайтыр Мусосну
жанынъулагъы. Ол къайтмай окъуна къалса

Бу жол да даулашмады Нюзюр шайтаны
жанын. Олтурду да къалды жерине. Ушкогун да
жанын таяндырып, эки бутун узатып, ырахат
турду. Алай кёп сакъларгъа тюшмеди Бой-
накъ. Алгъа Нюзюр аны талакъ солууун
жанын, ызы бла уа ол кеси да кёрюндю.
Жанын быргъанда, Бойнакъ аякъларын кючден
жанын бутун сюйрей келгенин, аны юсю-башы
жанын жутъу болгъанын, тозурагъанын да кё-
рди Нюзюр, алай ол тюрлю ууакъ-тюек зат-
тын халына эс бурмады. Мусосдан къоркъ-
жанын, ит жаны саулай келгенине уа бек
жанын жанынды.

Жанын жанына таянып, ёрге турду Нюзюр.
Жанын жанын, аягъы бла кюреп, топуракъ къуй-
ды. Ол, жанын битдирип, башын кётюргенинде

уа, Бойнакъ алайда мыллык болуп жаткан текечикни жухчугъун ийисгей тургъанын кездю.

«Ирр! Сылыкъ жан! Аны да харам экъояса!» — деп Бойнакъгъа уруша, Ньюз текечик таба атлады. Алай Бойнакъ, Ньюзге ачъудан толу къарамын буруп, къыштышлерин ачып гъырылдады да, Ньюз кертартха туракъларгъа тюшдю.

Ариу бла, эриши бла да, билген амактауусхунчу кюрешди Ньюзюр, алай текечик ёлюгюню къатына барыргъа Бойнакъдан кинлик алалмады. Къауалны тартып окъукёрдю, аны бла да къоркъуталмады Бойнакъны. Мусосдан къоркъгъаны тыйды ансыз жол да сампалны басып къоярыкъ эди. «Ирр! не ушамагъан малны бёрю ашар», — деп текечик тюз айтхандыла бурунгулула! Бёрюгъы болур эсенг, къалай бек ушайды къылыгъынг ол Мусос дегенни къылыктарына!» Алай бла Бойнакъгъа, аны иесини тырманны бирча жолукъдурду, ишини болузын кёргенде, Ньюзюр.

...Узакъдан окъуна кёрюп, чырпа къугъун булгъай, Бойнакъ Мусосну аллына алды. Иничке, жарсыулу сынсыды ол, айланып чапды да, текечикни жарасын ийгеп, бушуудан толу къарамын Мусосха кездю. Бойнакъны бушууун Мусос мычтангылады. Жюреги окъуна чанчды огъукъартны. Теркирек атларгъа кюреше кеткенде, текечикни къулагъында кеси салгъан кёрдю. «Энди уа не жууап Азретге?» — дедени айта, Мусос мудах къарамын текечик ёлюгюнден Бойнакъгъа бурду. Тузлу таман Бойнакъны кёзюнден ычхынып, жур тек

тууар сюрюуле, жылкыла, тау кийик
эркин жашагъан жайлыкъла манга бла
желмауузгъа такъырлыкъ этип тургъанла
заман болду!»

Бу жаныуар Бойнакыны эсинде Ерекъу
деп алай жашайды, Мусос бла Нюзюр а
Къара ибилис деп атагъандыла. Эки
пакыны арасы бла, Шау хунадан ба
энишге, Къайишти башына келип тир
терен индекни атын да тюрлендирген
къойчула. Энди ала анга Аманкъол дей
Огъары Жалпакъда Харунну къошу тур
Мусос бла Нюзюр а талай жылдан бер
Тёбен Жалпакъдадыла. Аманкъол а,
Жалпакыны арасы бла жерни терен ж
ётгенди да, къоншу къойчула эки арада
ламлыкыны индек эринлеринден кычы
жюрютедиле.

Аманкъол, кеси кёрмеген адам ийнанм
алай терен индекди, кеси да такъыр. К
гъалары уа, уста хуначыла къалагъан
се, алай тюз, алай сыйдам ишлени
Индек эрининден энишге къарасанг, кё
бир къужур къалын къарангыгъа тир
къаладыла. Энишгеден а бетинге башх
леде сезилмеучю бир сейирлик мысты
болгъан мылы хауа урады. Не бийикл
не чынгыллыкъдан къажый билмеген Н
окъуна къачан эсе да жалан бир кере
генди Аманкъол ичине. Аны айтыууна
индекни сол къабыргъасыны тюр эриш
бир гитче илипинчик саркъады, тюрюн
а къалын къамиш, ийисли хансла бла к
ёсген къансиер, кёкен котурла, чырпы-
на бийлепди.

Пургъатда Аманкъол ичи шошлукъгъа бѣ-
шю. Мында шошлукъ да къарангыча,
ащыча, мылыча сезиледи. Акъсыл, башын
жун тешингиден тышына чыгъарып, онг, сол
ишкы къарады, сангырау шошлукъгъа къу-
н салып, мысты хауаны ийисгеди. Сора,
жун тюбюн жерден айырмагъанлай, мык-
ы санларын эринчек сюйреп, курка аллы
тапкачыкъгъа чыкъды. Башын ёрге кѣ-
шю, жухун ары-бери бура, хауаны энтта
жерге жыйылады. Акъсыл, белин энишге
кип, бутларын керди, кѣзлерин терк-терк
кылып, аланы мутхуз этип тургъан ауларын
турган.

Бу тапкачыкъда жатып солургъа бек сю-
шю. Акъсыл. Тийреде кюн таякълары
жун ишкы-санда жарыкъ, жылыу берген жа-
ны ашайчыгъыды. Бир къабыргъасын жылы,
жунжыкъ жерге къысып, экинчисин кюн жы-
лыу берип жатханны бек уллу зауукъ-
къа санайды Акъсыл. Курканы бу тап-
качыкъда санганы ючюн, ол кесини къара нѣге-
ге асырады.

Тийреде-башда сахиник болур зат эслеме-
шю. Сора, Акъсыл солургъа сюйюучю
жун уууплап жатды. Алай бусагъатда
жун поллодю аны къайгъысы. Ачды Акъ-
сыл. Жюреги шор тарайды, къарыны гъурул-
ды. Акъсыл, жюрегине сабырлыкъ алып
жун кѣзлерин жумду. Алай сабырлыкъ,
жунжыкъ да келтиралмады ол кесине. Къу-
нжыныс гюйюлдю Акъсылны къарыуун
жун турган. Къозлаудан къутулгъанлыкъ-
жун аманса саулай ичи, чархы да тозурапды-
жун. Санлары ырмахдыла.
Жун ашаймай, балачыкълары да чыкъдыла

уядан. Бири бирин сюрюшдюре, кими сын кими ынычхай, аналарыны къарын тук жыйылдыла, тюртюше-малташа, сютсюз чеклени бир бирден сыйыра, соза, эмерге реше башладыла.

Чыкътырт деп бир тауушчукъ чалынды сылны сагъайып тургъан къулагъына. Чыкъ тауушуму болду ол, огъесе кимни э аякъ тубюнде чыбыкъмы сынды? Не да сун, балалы бёрю уллу кёллюлюк эте. Секирип ёрге турду ол, керек болуп кыш ким бла да жанын артха салмай жашыргъа хазырланды. Баш эринин а жыйырып, къайсы душманыны да аркы къалтыратырча, огъурсуз кёрюнген жакъ акъ тишлерин ачды.

Аманкъол башы хауа боз бет алгъа къол ичи уа алыкъа къарангыды. Акъсыгъа къалын хансны ичинде эки кызыл тин эследи. Эслегенлей а, таныгъан да Къара нёгери ол сакълагъан жанындан май, башха табадан келгенине сейире Акъсыл.

Келди къара бёрю. Бойнакъны эсинде ланнганыча, эки къулагъын сир тутхы. Мусос бла Нюзюр атап жюрютген Кибилис деген атына да тийишли кёрю чыкъды ол къалын чырпыны къарангысы. Келди да, бир уллу добар кёзуну Акъсыллына атды.

Юйюр атасыны къарыны да токъ туйма. Эки быгъыны батыула болуп кёрюне. Кеслери да, кёрюкле кибик, терк-терк чёге. Алай ол кесин жутлукъгъа женгди. Эр даражасын сакълады бийчесини алла. Артына чёгюп, кёзү къаны кызартхан.

башлады. Къара ибилис а алгъа сабыр ады да, тиши бла сансыз къатылып, къоь богъурдагъын юздю, сора, жуху бла, ал ая бла да тюртюп, балачыкъларын къан сагъан жерге жыйды. Алыкъа кючюкле эхайыр алалмазлыкъларын, къарынларын лы къандан тойдурсала мажал боллугъун леди Къара ибилис. Сора бёрю баласы болуп ёсере керекди. Къанны къайдан чыгъанын, аны татыуун кючюклюгюнден билмесе уа, не хоча бёрю болсун ол.

Эки ач бёрюге бир къозу хазнамыды! Рап-къарагъынчы, терисинден, сюегинден шо бир таныгъын къоймай жутдула. Тойгъа эсде да жокъ. Тойгъанны, мол болгъа къой, бютюн бек жутланып къалдыла эда. Алай болгъанлыкъгъа, балачыкълар тойдурмай, юлюшсюз къоймадыла бёрю.

Бир уллу жашау сынаулары болмагъан бёрюле ёз къарынларын окъуна кючден чиндире эдиле. Энди уа, беш балалы болгъанда, юйюр ауурлугъу саулай Къара ибилисни боюнундады.

Кючюклени уа бу тюрлю затладан халлары жокъду. Къайры да бар, къайдыр тап, къарынларын тойдур. Айный баргъан сайын, кёпден-кёп излей, жутдан-жут болраддыла. Бирде къоян, бирде бир жубмыллык келтирип да атады Къара ибилис. Беш да бёрю кючюкге уа ол не болсун! Татыуу, бютюн жутландырып, къогъа къойгъан болмаса, къарынларын тойдурды, ёз тутмайды. Ма быллай жутланнгъатларында алгъаракълада сынсып-жатуруучу кючюкле арт кезиуде бир бири талаша-жыртыша окъуна башлагъанды.

Юрюню жашатхан аны аякъларыдыла де-
мекчи дурусду. Къара ибилисни аякъларына
бусагъатда уллу юйюрюню кечиндирирге
турса турады. Излемлери кюнден-кюннге
биргъан юйюрюню. Кечеди, кюндю, къор-
тууду, кыйынды деп айырмайды буса-
гъатда Къара ибилис. Арыдым-талдым деп,
ауу алыр акъылны да келтирмейди башы-
ла. Токтаусуз жортууулдады аны жашауу.
Аны себепли Жалпакълада кыйчу кышлада
кышкыдан бери сакъланган тынчлыкъ
жортууу банды.

Июльакъны анасы Сарыны терк-терк эсге-
ри Мусос. «Нечик акъыллы жаныуар эди
ауу алыр акъыллы тиги зат эди! Нечик сакъ болуу-
ру эди, харип, тегерекге-башха! Ол Жарты-
кышкы желмаууз, бусагъатдагы Къара
жортууу башха болмай, азмы бузганды
жаныуары! Ыстауатдан иги да кенге тюбе-
ру эди, харип, зауаллы Сары анга. Ауур-
туу болуп тургъанлай окъуна, садакъ окъ-
уна юйюню учхан эди жанлыны аллына. Сары
жортууу тандан сора, бираз тынчайгъан да
жортууу банды...»

Жортууу эсгере келир да Мусос, Сарыны
жортууу Июзюрге ичинден тырман жолукъ-
туурун алат окъуна берир: «Сабийине ёшюн
жортууу тургъан тиширыуну ёлтюргенден не
жортууу бар эди? Къалай да кёлю бар-

гъан эди, кёзю кыйып, анга ушкокну къа
буралгъан эди ол харам!»

Бусагъатлада да Мусосну къошу итсиз
йюлдю. Бойнакъны атасы Парий, Мусос
ханнга кёре, ыстауатны бек къолай, бек ы
нгылы къалаууруду. Алай анга энди къа
лыкъ кесин таныта башлагъанды. Бойнак
къошдады. Бу да, заманы келсе, бек ала
ит боллукъду деп ышанады Мусос. Ышан
ны себепли уа бакъгъан да энчи этеди. «Ж
ны барны кыйсы бири да, жашлыгъы
къарыны тоймаса, суужилик болуп къа
ды»,— деучюдю ол.

Ингир болгъанды, алай Аманкъол ичи
жатханлыкъгъа, аны къарангысы тышы
хауаны хазна мугхузландырмагъанды. Б
заманда Қъара ибилис секирип ёрге къо
артына чёгюп, къарамын не затха|есе да т
реп тохтады. Акъсыл, жеринден тепмеген.
Қъара ибилисни бу турушуна эсин буруп
рады. Сора аны къатына жанлады да, кё
рин нёгерини къарамына келишдирди. Ж
пакъ башы сыртлыкъны Аманкъолгъа бу
гъан жаягъында, къошдан ташада, бир
релдини ол да кёрдю.

Қъара ибилис, къуйругъун жерден айы
аякълары юсюне сюелди. Кёзлерин а ол
релдиден алмады. Сен солу да, бу жол
барайым дегенча, Акъсыл Қъара ибилис
къулакъ артын жалады. Юйюр атасы уа

не из да магъана бермей къойду. Бир кесек-ден а, бийчесине къысха къарап, чырпы ичине ташайды да кетди.

Кеп сакълады Акъсыл кесини батыр нёгери. Къол ичин оу-шаугъа алдырып, жагъала-шын жыртышып, башын бездирген къылыкъ-ны кючюклерин хыны-хыны тюртюп, кур-магъа жыйды. Кеси уа, анда чыдаяммагъан-лай, терк окъуна чыгъып, биягъы жерге къа-рап, Кёзлерин не къадар жютю этип къарар-тып кюрешди Акъсыл, алай, сыртлыкъгъа аш-тан къарангысы жапланганды да, энди ол бир зат кёралмайды.

Курка аллына барды Акъсыл. Аны эшигин кесиди бла жабып, кеси уа нёгери келлик-танна бурулуп чёкдю. Бу турушунда да кеп-тешкенди ол Къара ибилисни. Эки аякълы-лашуула хахай-тухай боладыла, игле къау-ла кюредиле деп къоркъады Акъсыл. Уш-тун атылыргъа да боллугъу эсине тюшгенде-ки, аны жюреги окъуна чанчды.

Акъсыл былай къайгъылы болуп, къарамы-дан ашам къарангысын тешерге кюреше, бир-ден ашмагъанлай, шо бир таууш эшити-лгенде уа деп, дунияны тунчукъдуруп жатхан-дан ашам шошлукъгъа солууун тыйып тынгы-лап. Ибилис а, былайчыкъда жер тюбюн-дан чакъгъан кибик, шыбыртсыз келип, Акъ-сыл аллында сюелди да къалды! Келгенде-ки, аш замандача, нёгери къарагъан таба-

дан болмай, башха жанындан келди. Жаңы сынауу, акъылы бла да нёгеринден кемир болгъан Акъсыл ангыламагъанлыкъгъа, Къара ибилис бу тюрлю аман акъылны алай болдан хайырланып кюрешмейди. Эки аякъ тёрт аякълы душманлагъа курка къала болгъанын билдирмез ючюн этеди ол алай.

Аталары келгенни аны ийисинденми билдире, аналары белгими берди, кючюкле да алгъа чыкъдыла. Аталары жортууулдан кюреш келмеучюсюн билген кючюкле ары чапды бери къарадыла, зат тапмагъандан сора аналарыны аллына келип, жут кёзчюклер аталары таба жандырып сюелдиле.

Юйюрюне къарап, бир кесек чёкдю Къара ибилис. Кючюклени терк айнып баргъанлар хычыуун тийди анга, бийчеси биле-биле тирегенин да эслемей къоймады ол. Ол затлап кёлю кётюрюлюп, Къара ибилис юйюрюне ызымдан келигиз деп билдирди да, суху бурулуп, къолну къалын къарангысына ташады.

Нюзюрню кёкбаш гырайты, эки уллу котуру арасына сыртындан тюшюп, не ары, не бери бурулур онгу болмагъанлай, тёрт тегъы бла хауаны къалын къарангысын таппа лап кюрешеди. Къара ибилис аны жанын акъырын ётдю да, сансыз сермеди. Эшсе жарты юзюлген богъурдагъындан эриши уушла чыкъдыла, кесилген тамырларыны къаны алгъа иничке къызыл шынтагыла

ий сийди, ызы бла уа, челекден тѣгюлгеннге
ишн, шорхулдап саркъды. Эшек хауа къа-
ишсыын бютюн къадалып чанчхакълады,
ишкы бармай, шошайгъан да этди.

Барю кючюкле бу жол къан ийисни кесле-
ни алларына сездиле. Бири бирин тюрте, ала
ишени жалкъасы жетген жерге жыйылдыла.
ишхотларын къан шорхалагъа сукъдула...

Нююр ангыламагъан, аны сейирге къалды-
ып тургъан бир зат барды. Алгъаракълада
ишну таматасы Харунну экижашар танасы
ишхотас болуп, бир жерде бир ызы кѣрюнмей,
иш туушу эшитилмей къалгъанды. Харун
ишхотекге-башха къарап, андан-мындан со-
иш, аны бла тохтап къалгъанды. Аны ючюн
ишхотан да жолукъдургъанды Нюзюр Харун-
иш Менн малым къорагъан болса, бу тийре-
ишхотан тюбуне бурур эдим дегенди ол
ишхотан аллай заран тюшген болса, шо бир ко-
ишхотан тюбюп къоймаз эдим къармамай-тинтмей
ишхотан Харун а, тынгылап туруп: «Да не
ишхотан, ырысхы келген-кетген да этер, адам
ишхотаншндан сакъласын Аллах»,— деп къой-
ишхотан.

Ан таланган, тюеден кем болмагъан бу-
ишхотан бийталы къабылды да къалды Мусосну!
ишхотан шо бурунуна ургъуй къоннганча бир да
ишхотан Не ары-бери жүрюп, неда былай
ишхотан жарсыу этип къыйнамады кесин!»— деп

Мусосха, мытыр дейди, айып салады.

Нюзюр кеси акъылына, кеси ангылагъан да сейирсинеди Нюзюр. Болумсуз дейди кере сѣлешеди. Мусос а ич сезимин боша къоюучуладан туююлду. Басымлы адам, зимине акъылы бла ауузлукъ сала билиудю. Нюзюр эслемегенди ансы, байтал къорагъаны Мусосха бек ауур тийгенди, да жарсытханды. Кертиси бла да, байт желлеп, жетдирип тура эди. Тайчыгъын а, туугъан да этгинчи, туудукъчугъуна а къойгъан эди Мусос. «Алай этген ырыс огъанын биле тургъанымлай, эртте-кечден атагъан эдим тайны Азретге?» — деп жарсыды Мусос ичинден. «Ол ырыс затны этме болсам, байтал да къолумда къаллыкъ тайчыгъын кѣрюп, жашчыгъым да къуурыкъ эди», — дегенни айтып терслейди Мусос кесин. Сора: «Охо да, Азретчигими кес Аллах хатадан сакъласын, ырысхы уа талыр», — деп сабырланады.

Нюзюр, Харун бла Мусосча, кесин бакъоймагъанды. Кече-кюн демегенлей, атлинден тюшмей, сау ыйыкъ айланнганды сыртладан къоллагъа эне, къолладан сыргъа ёрлей. Къоншу, узакъ къошлагъа да гъанды Нюзюр, эллени да къыдырып чыгъанды, алай, не медет, кѣкбаш гырайтын балмагъанды.

Алгъа Мусос, ызы бла Харун да айтхала Нюзюрге маллагъа жанлы зарапы жетди деп. Къара ибилисни къутуруп айланын, Нюзюр кеси да кѣрюп тургъанлай, салып кюренгендиле. Алай Нюзюр, бакеси къаягъа тирелгинчи, алайтын жолду дегенлеге ийнанмаучуду.

Докъош гырайтындан къол жуууп, ачыуу
уун сыртын къызартып къайтды Нюзюр
Мусос аллына салгъан ашха узал-
а окъуна этмеди. Мулжаргъа сыртындан
къаштй болгъанлай бираз солуду
кырип къобуп, айрандан, чѣмючге къуя
болгъанлай, тюзюнлей чолпудан ичип,
Къош жумушланы эте къалгъан Му-
р кесекден Нюзюрню ауазын эшитди:

Харун! Кюн чыгъар заманига Сагъит
Къайишти башына бир келсин, маржа!
Къолну ары жанындан Харун не айт-
а эшитилмеди Мусосха. Нюзюрню ауазы
Аманкърт келди:

Аман хапарын Сагъит кеси артда айтыр!
Аман къртгенликде жаш Къайишти башына
Къайишти эт!

Нюзюрню бу ишине бир уллу акъыл бѣлме-
ди. Бир кесекден а унутду да къойду.

Мулжар бла Сагъит эт жууукълукъ бла бай-
а туююлдюле. Бир тѣлюню адамлары да
болгъан була. Нюзюр Сагъитни атасыны
аууугъанын билген кишиди. Алай бол-
а, бу экисин бирге былай жууукъ
а болгъанын кѣпле билген да этмей-
а, жууукъ жюрютюулери а кѣредиле,
а кѣредиле.

Аман, айтхан жерге ахшылыкъ. «Тенг
а, тегене бауу бла» дегенни халкъ
а жюрютеди. Сагъит а санга не
а жюрлю жаны бла жууукъ туююл.
Аман аман тапсанг, тенглеринги угъай
а, ахлу адамларынгы окъуна
а аны тартаса, — деп сагъын-
а. Нюзюрню Аманкъол эрининден Ха-

руннга айтханы эсине тюшюп. Нюзюр а
нѣгерини сѣзюн эшитмегенча этип кѣ
Тешинип, бет-кѣол жууду, узалды да, от
гѣада тыпыр ташха тизгин салынып, ис
тургѣан кѣош гюттюледен бирин алды.
тюню эки сындыргѣанында уа, аны исси
пыуу, айтып-айталмазча бир аламат т
бла урду бетине.

Гюттюню сыныкъларын бир бирден
магѣанлай, эки жартысыны кѣыйрлары
базыкѣ бармакълары бла тутханлай,
сыннган жерин бурун тюбюне жууукѣ
ийисгеди Нюзюр. Бусагѣатда аны
кѣарагѣан болса, гюттюню тылпыуу Нюз
кѣанына былай бир жумушакѣ, бир
болмагѣанча бир огѣурлу сезим бериучю
ман кѣошхан сунар эди. Кѣош жумушл
кюреше айланган Мусос а аны кѣрмед
зюр хауаны кенг тешикли бурунуна ул
ууш этдирип тартханында уа, Мусос анга
этип кѣарады. «Тобаярабий! Кѣремисе, т
магѣан, гыржынны кючюн! — деп, ич
сейирсинди ол. — Я субхан Аллах! Неч
дюмлюдю бусагѣатда бу адамны бет т
ню! Кѣалай ариу этип кѣояды адам
огѣурлу сезим дегенинг!» — деп да кел
акѣылына. Сора Мусос чѣмючню кѣалы
айрандан толтурду да, Нюзюрге узаты

— Ийиси бла хоча болмазса, ашап,
нынгы тойдурсанг игиди башынга, — деп

— Ант этейим, бош айтаса ансы.
окѣуна басады кѣлюнгю, — дегенни
Нюзюр айран гоппанны алды.

Кѣолундагѣы гюттюсюн жиликнича
Нюзюр. Экинчи, ызы бла уа ючюнчю
ню да, бел бауун бошлап, ырахат о

ишаны-тынгылы чайнап, татыуун чыгъарып, жарашады.

— Адыш жашды Сагъит. Къолай жашды! Ушкокну да бек ариу атады,— деди бираздан соңор.— Кёрюрсе, ол къаллай мараучу болар,— дегенни къошду. Къошду, алай, Мусос марачулуку деген затха не кёзден къарауу экинне туюшуп, сокъуранган да этди.

— Адыш андан ары созар акъыл жокъ эди ошода. Алай болгъанлыкъга, ол:

— Сен бир жанындан, Къара ибилис бир жанындан болуп, алайсыз да бу тийрени татыгъын алгъансыз. Энди Сагъит да къошшулса уа, сау кёрейим,— деген жарар ошунде тыялмады.

— Кече Нюзюрню кёзюне жукъу кирмеди. Жарыгъанлай а, айта кетер эдим дегенни, Мусосну мулжары таба бурулду, аны ошода кёргенден сора уа, чыкъды да кет-

Нюсюр келгенде, Сагъит Аманкъолну Къара башына тирелген къыйырында сакълап кетди.

— Ай сау къалгъын! Ма, жаш десенг!— деди айтып келди Нюзюр Сагъитни къатына, берип саламлашды. Сора, кесини къауа-а-а-а салып, Сагъитни ушкогун алды.

— Биледи... Керек болуп иш къалса кеткенде... Бек иги этгенсе ушкокну ала кеткени! Мен аны Харуннга энчилеп айткенини жарсып тура эдим,— деп жууапты Нюзюр.— Ушкок дегенинг эр кишини кетери болуп, биргесине жүрюрге кетер. Биргюнню ишибизде уа ансыз ахыр кетер. Ишбиле туююлбюз!

Сагъитни соруулу къарамын кѣргени аны былайгъа не муратда чакътыргъанын май тургъаны эсине тюшдю Нюзюрю.

— Не бу Къара ибилисни къурутуу, кесибиз былайдан кѣчюп кетиу! Башха къалмагъанды,— деп сѣлешди ол, къаны конагъандан ауазы къалтырап.

Жаш нѣгерини бетинде арсарлыкъ эсиди Нюзюр. Ол угъай эсенг, Сагъитни кѣринде ол чынтты уучуну кѣзлеринде бек уаплы ууахтыда жаныучу отну жары кѣрюп, къууанды.

Ушакъны андан ары созуп кюрешмедиле Нюзюр. Жыжым чулгъамны кѣолтукъ тюбю алды, аны бир кыйырын Аманкѣол эри баш жанын элия кюйдюрген къара тюбю бегитип, къалгъанын индек къабыргъасы энишге бошлады.

Айгъа мен тигелейим дегенни айтып, Сагъит бек къаты салды сѣзню, алай Нюзюр унамады. «Ким биледи... Аманкѣол — кѣолду, Сагъит а артыкъ уллу сынауу магъан жаш адам»,— деген оюмда тохтомай, жыжымгъа биринчи болуп жабышды. Кесекден а, жыжымны къымылдатып, берди. Олсагъат Сагъит да, жыжымда учхалап, Аманкѣол къарангысына ташып кетди.

Нюзюр бла Сагъит, экиси Аманкѣол къабыргъасын алып, ушкокларын хазырдан да тутханлай, къалын чырпыны ичи бла быртсыз келедиле. Эртте ашалгъан ма бѣрюледен сора жауунла, желле да бери эгеп сыйдамлагъан сюеклерин кѣре келедиле. Кѣп болмай ашалгъан ма негилери уа, аркъа жикледен айырылди.

ай, былай бир узун. базыкъ тишли уллу
баскалагъа ушап кёрюнедиле. Бу затланы
кёре баргъаны сайын, Нюзюрню Къара иби-
лиге дертли къаны бекден-бек къайнап сези-
шди.

Кеси айтханнга кёре, къачан эсе да бирде,
заман заманында, Нюзюр Аманкъол ичине тю-
шюн бир айланнганды. Ким биледи, жаш
атамны ангылауу алайгъа жетишип, кёрге-
ниден оюм эталмагъанлай, артыкъ бек сейир-
ниген болмаз эди. Бусагъатда уа ол, арлакъ
ары да, тохтай: «Тобаярабий! Кёрмейсе бу
айы къабыргъаны бийиклигин бла сыйдамлы-
каны! Бу къарыусуз суучукъ къалай ашайла-
нды аны! Къаллай бир заман керек бол-
мак бу суучукъгъа кесине быллай жол
ишер ючюн!» — деп тамаша этеди. Ол сый-
мак ол жалан, ол къаты гыйыны жаягъында
апарланып ёсген кёкен, муркку, чум, тукъуз-
тереклени алларында да тохтайды Нюзюр:
«Арачы, таланмагъан, бу алапат ишге!
Къапылыкъ бла илинип къалгъандыла бы-
ны урлукълары бу сыйдам ташны бетине!
Къапы чирчикленнген болурла ала!» — деп да
бырдайды.

Нюзюрню аягъы басхан жерден къулагъы-
ны эсе да бир темир таууш чалынды. Тох-
тай Нюзюр. Къарамын алайгъа кёчюре,
ишге ийилди. Тот кесген ауузлукъну къолу-
нда Ары буруп къарады, бери айланды-
ра сытады. «Къачан, къайсы таулуну аты
ары, хари, бу ауузлукъну чайнагъан?
Къара ибилис атхан болур эди аны
— деп сагъышланды Нюзюр. Аууз-
лукъну жараусуз болгъанын кёргенде уа,
арыны ырбынга быргъады. Аны ташха

тийген тауушун эшитгенде, атханына соуранды Нюзюр, эссизлик этгени ючюн, кесгирман жолукдурду.

Нюзюр бла Сагъит, бири бирин кёрагъанлай, къалын чырпыны жырып, иги келди бардыла. Бир заманда Нюзюр Сагъитни кыююн эследи. Сагъит да кёрдю Нюзюрню. Сагъат кьолун булгъады ол. Заманны башына кьората турабыз деп сагъышлана, Нюзюр чыгъана котурланы аралары бла ётерге чыгып, решип, нёгерини къатына барды.

— Кёремисе муну? — дегени бла туюк Сагъит Нюзюрге. Ушкок буруну бла аллы бир затны кёргюзтдю.

Нюзюр энишге ийилип къарады, тобуланды. Сагъит да чёкдю аны къатына.

— Ат иер... Кёремисе ол кёпчеклени!

— Кёпчеклери да алай... Ма былагъа келерачы сен! — дегенни айта, Нюзюр кьолун къатында жылтырап кёрюнген тогъайла бла айыллагъа узатды. Ала кюмюшден башыгъанларын терк ангылап, ууучуна жыйдырмагъана бермегенча этип, жан хуржунунда келди. Сагъит а, ёрге кьобардан алгъа, иер кёпчекледен бирине кьолун жетдирмей, тёзатды. Ол а, кьол тиер-тиймез, ургу-ургу болуп, да, тёгюлдю.

Нюзюр былайгъа келген ызы бла жорукъайтды. Экиси да, дуния жаратылгъаны бери табийгъат къудуретинде дайым хурбарып тургъан къаты кюрешни энттамышанын кёрдюк деп да сагъышланмагъан жолларына кетдиле.

Къара ибилис бла Акъсыл, бир бирин тансыкъларын алып, ырмах да болуп, келген дагъыла тышына жайылмай тургъанлар.

ири кёрюнюп, жатадыла. Бири бирин сау
узунунда кёрмей туруп, бусагъатлада
оуукыгъан сунаrsa. Бирде, сыртларындан
кочуп, ал аякъларын чалишдирип безирей-
меле ила, бирде бир бирни кёзюн-къашын
байыдыла, алай эте келип, секиришип къо-
идыла да, къачыш-къуууш этип, бири бирин
айда да ойнайдыла.

Аялында кёрюнген иегилени жерге тизгин
танылып тургъан къылычлагъа ушатды Са-
гъит. Жууукъ баргъанында уа, мюйюзле тю-
клерини гышмыла башы тюклеринден Харун-
танысын таныды. Нюзюр а Мусосну бай-
ыны сюеклерине, ол болгъанын кишенин-
и танып, къарайды. Арлакъда къочхар
Нюзюмени да кёреди ол, аны ары жаны чыр-
пы теренинде бир баш сюек да агъарады.
аны ючюн терсликни уа Къара ибилисге
идейди Нюзюр. Къара ибилисге дери бы-
рып жанлы аягъы басмагъанмы суна бо-
ро? Огъесе...

Нюзюр чырпыны жукъаракъ жерине жете-
и аякълап, аны эслегенлей, къол булгъап
кочарлы Сагъит. Артыкъ ыразы болмаса да,
ири Нюзюр нёгерини къатына.

Ай начас! Ай къантулукъ! — дегенни айт-
Нюзюр, кёкбаш гырайтыны сюеклерине
айрып. Бир кесек сюелди да, алгъа атлап,
ири бир бирден айырылмагъан боюн жик-
ири ийидирилгенлей тургъан нохтаны къолу-
и адыла.

Ай харам! Ай мурдар! Этинги чийлей
ири эдим мен сени! Жанынг саулай къа-
ири ичер эдим! — деп гюрюлдеди ол, тиш-
ири гыжылдатып.

Къара ибилис башын сахник кётюр
Къулакъ салып тынгылады. Гумхотун
къакъгъаннга буруп, хауаны жыйылады. И
кесек турду ол къабыргъасын жерден ай
магъанлай, башын а болалгъаны къадар
кётюргенлей. Таууш эшитилмеди. Хауада
аны тынгысыз этерча жыйы сезилмеди. А
сыл таба бурду Къара ибилис кёзюн. А
къайгъысыз жатханын кёрдю да, арыгъ
боюнун бошайтып, башын жерге салды.

Солууун теренден айландырды, санла
бошайтды Къара ибилис. Къабыргъасын ж
ге тап жарашдырды. Былай мол заманла
алай кёп болмайдыла бёрюлени. Кючюк
бираз аякъланнганы уа — бютюнда. Аны
бепли бу таи кезиучюкде бираз солуу а
акъылдады Къара ибилис.

Акъсыл секирип ёрге къопду да, къалк
эте башлагъан нёгерин элгендирди. К
ибилис да, мычымай, аягъы юсюне болду.
шюнде эшитилген сунуп къойгъан эди
Акъсыл эшитген таууш аны къулагъын
чалыннган эди.

Тёрт аягъын кенг салып, кесин бегитди
ра ибилис, жалкъасын къобарды. Туруш
сингир болуп, кимге да сен — сен эсенг, м
менме, деп жолугъургъа хазырланды. Б
эринин ёрге жыйырды, къама тишлерин
кимни эсе да жаныды. Юйюр анасы уя
на чапды. Уянып, тышына чыгъа келген
чюкню артха, уя къарангысына, къайта
Сора, алайда чыдаялмагъанлай, баш и
жанына келип сюелди.

Хауада кёлю жаратмагъан бир жый
генди Къара ибилис. Ичин от алгъанды
кёзлерине къан чапханды. Баш эринин

терк-терк жыйырады ол, огъурсузлукъ, кюй-
люк кеси болуп, тишлерин от чакъдырады.
Баш чапхан кёзлерин жандырып, кертти да
Къара ибилисге ушап сюеледи: «Адам ийиси!
Ашкок отну ийиси!»

Къара ибилис жеринде тынгысызлыкъ теп-
сеген эте башлады. Къайгылы къарамын
Акъсылгъа бурду. Акъсыл уялары таба чап-
ды. Башын уя тешигине сугъуп, бир кесек
бурду да, Къара ибилисни къатына келип,
адап къарап тохтады.

Къара ибилис да, тепсегенин кюймагъан-
дай, бийчеси таба бурулду. Сора, акъылын
жогъарине ангылатханына ийнанып, чырпы къа-
нына ташайды. Акъсыл да аны ызындан
айысха болду.

Нюзюр бла Сагъит тебентин Къайишти жа-
нынан келедиле. Къара ибилис бла Акъсыл
жанына, Шау хуна таба тутуп кет-
диле. Ишни былай боллугъун Нюзюр асы-
н кеч алгъанды акъылына. Сагъитге айтма-
ныкъгъа, ичинден сокъуранады ол. «Ай,
а кедет! Бирибиз тебентин, экинчибиз огъар-
ып келсек эди!» — деп шыбырдайды Нюзюр,
айи анди жангылычын тюзеталмазлыгъын да
айтди «Охо да. Аллахды билген... Шо кёзю-
р урунса эди! Шо къарелдисин бир эс-
етем эди!» — деген умуту уа ёчюлюп къал-
гъанды.

Акъ бийигинде кёрюнген къанатлыны ма-
ай чорешмегенлей агъызыучу Нюзюр кесине
айтды. «Къарт болгъан эсек да, алыкъа,
ахшы ахшылыгъындан, къолубуз къалты-
рмайла, — дейди ол ичинден. — Кёзле да
ахшы. Аллах айтса, ол Къара ибилисни
адап келишдирааллыкъдыла

къауал быргъысын», — дегенни айтып да ырады.

Нёгерине да ышанмай туююлдо Нью Терен агъачны ичинде юркюп секирген кыны Сагъит къалай тынч тыйып кёйгъауунутмагъанды ол. «Илишан атышсакъ, менден артха хазна къалмайды Сагъит», деп да махтайды жашны.

Не къадар терк, шыбыртсыз да атлар кюреше, энтта иги кесек бардыла уучу кёргенлери уа, бёрюле кемирген мал сюелди айтмасакъ, бир зат болмады. Бир заман Ньюзюр жүрюшюн сабыр этди, сагъышлы болуп тохтады. Артха айланып келди да, Аманкъол къабыргъасыны кёюун кирип кёрюнген аума жерини аллында сюелди. Бир кесек сагъыш этди да, кёол булгъап, Сагъитни кырыды.

Ары-бери атлап къарадыла уучула, эсерурча зат эслеялмадыла. Кёкен шнижик илинип, аязда къалтырай тургъан жүн уу куну алды Сагъит.

«Бёрю туююдо!» — дегенни айтды Ньюсора, экили болмагъанлай, ол кёюун кёрюнген жерге ташайды. Сагъит да, жеринде бир кесекчик мычып, таматгерини ызындан барды.

Кёкен котурла къалын сырылып кёуригъан ачыкъ гюренчикге чыкъдыла уучу Аны кыйырында тохтап, къарамлары тийрени тинтип-къармап чыкъдыла. Кёури салып да бираз сюелдиле ала, кёрген эшитгенлери уа болмады. «Уллу кёллю ма. Ибилисге не ышануу барды», — деп айтды Ньюзюр, къарамын Аманкъол къабыргъасында къара тамгъа болуп кёрюнген

мәктен алмагъанлай. Сора, Сагъит таба къа-
ны, аны, сагъайып, сакълыкъда сюелгенин
арю. Кеси уа, къауалын уя тешигине бур-
манлай, бармагъын сеппалгъа салып, кыр-
малтанып юйюкдюрюлген гюренчикни
рәсына барып тохтады. Алайда кёп турма-
ды Нюзюр. Бу жаш адамгъа къоркъакъча кё-
нәл кәалсам, жарамаз деген сагъышы, би-
р аркъасындан тюртген кибик, уя тешиги
терк-терк атлатды аны.

Уя тешигини аллында тохтады Нюзюр. Бе-
нәл ишилтип, ушкок быргъысын уя тешигине
ны сукъду. Олсагъат андан бёрю кючюк-
ни шау-шаулары эшитилди. Нюзюр, Сагъит
бурулуп, ышарды, жерге тобукъланды.
Уя билегин уя теренине арсарсыз урду. Ню-
зюр жерге къопханында уа, Сагъит аны къолун-
дәрт аягъы бла хауаны тырнап кюрешген
кючюкню кёрдю. Аны ачы сынсыгъанын
эшитди жаш. Къарыусуз жаныуаргъа жа-
ны вурутуп къарады. «Нечик ариучукъ-
ны дегенни уа кеси да билмегенлей айтып
аттуду Сагъит. Нюзюр а аны ариулугъуна
кәрдәл сюйюне турмады. Кючюкню арт аякъ-
ны кәдәл кәаты тутуп, ачыулу силдеди да,
кәдәл Аманкъол хунасына жакъды. Са-
гъит кәдәл аман этди. Кёзлерин кәаты
кәдәл ол. Аны бла да къалмай, ким эсе да
кәдәл тебинген кибик, бетин къолу бла
кәдәл. Ол кёзюн ачхан ууакътыда Нюзюр онг
кәдәл кәкинчи кере да силдеди. Сагъит кёз-
лерин ачып да бошагъынчы, къысды, къула-
ны ми биягъы ачы тауушну эшитди.

Андан кёп тәзалмады Сагъит. Ушкогун
кәдәл кәюп, кесин Нюзюр таба атды. Ол
кәдәл кәшуге Нюзюр онг къолун ючюнчю ке-

Көкөш терекни туюбуне сол кьолун узатды
жыгдор, кырдыкны жумушагындан сайлап,
жыгууч юздю. Базыкь, кьарыулу бармакь-
ири бла ары-бери буруп, ууду кырдыкны,
жумушакь буштукь этип, аны бла онг кьолу-
каны жугьусун сюрте, арлакьда ёпкелеген
жыгди мудах чёгюп тургъан нёгерини кьатына
жыгды.

Бёрюге бёрю болмасанг, ол сени сылхыр
жыгугъа санап кьоярыкьды, — деп сёлеш-
ти ол, Сагьитни аллында сюелгенлей. Сора,
жыгдык буштукьну кьол сыртына сакь-сакь
жыгире, нёгерини кьатына олтурду.

Кьайгырмаз, кьарындашчыгъым, кьай-
гырмаз, — деп сабыр сёлешди. — Сен алыкьа
жыгире тууар кирин басмагъанса. Жашай бар-
манса, хар затны кёре, ангылай барлыкьса,
жыгире кьарап тур. Бюгюнден арысында
жыгире ибилис бу тийреден кьурумаса, мыйы-
мы сен жюлюрсе.

Жыгуу жайлыкъланы кьоркьууу, кьаргъышы
жыгууу Ёрекьулакь сууукь мыллык болуп
жыгды Бойнакьны аякь туюбунде. Аны тёге-
жык айлана келди Бойнакь, жухун жухуна
жыгирип, энтта бир кере ийисгеди. Ийисгеди
жыгиргенген этгенча, артха терк алды
жыгуу Сора, бир жанын анга бурду Бойнакь,
жыгды кётюрюп, кьанлысыны юсуне чынгайт-

Ёрекьулакьны кьатындан кетериги келмей-
ди Бойнакьны. Анга жюрек суймеклиги уллу-
гъа жыгды, чынтты душманыны жигитлигине
жыгды этмей болалмагъандан. Аны кишили-
ге жыгды хурмет этиую бла бирге, Бойнакьны эси-

не Ёрекъулакъгъа биринчи жолукъгъаны
лип къалды.

Жур текечикни, тап кѣрген окъуна этгине
жыйысындан таныгъан эди Бойнакъ. Бир
бакъдан сют ичип, бир бирни жухун жа
бирге ойнакълап ёсген жаныуарла с
къарагъан эдиле бир бири кѣзлерине. Би
тургъанлай, былай жолугъуп къалгъанлар
къууанган эдиле. Алай, не медет! Нюзюр
къауалыны атылгъан тауушу Бойнакъ
огъурлу жүрегине, сууукъ сунгюча, ачы
чылды. Бусагъатда анга Нюзюрню кѣ
бла бир болуп кѣрюннген къауал быргъ
дан чыкъгъан къоргъашин гулмакла уа
текечикни назик жүрегин чачдырдыла.

Эки да окъ бир ызгъа тийип, текечикни
ге атханларын, аны жерге жансыз мы
болуп тюшгенин да кѣрген эди Бойнакъ.
Алайда жунчугъаны бираз чырмагъан
ансы, Бойнакъ къара бѣрюню, узакъ и
жетерик эди.

Жур эчкичикни, асыры арыгъандан бла
нына къоркъгъандан, къарыуу ташлап, а
сюрюше, аякъларын сюрреп ала, кючден
гъанын кѣреди Бойнакъ. Къарыулу, с
бутлары къара бѣрюню алгъа къалай
къалай терк элтип баргъанларын да к
ол. «Алты аякълы сен болсанг да, ж
къоймам. Шо жанымы сен алсанг да, ты
къоймам!» — Бу къасты жүрегине тауке
санларына къарыу бере, Бойнакъ да, къ
гъаларын чырпыла тырнагъаннга эсин
мей, къулакъларында жел сызгъыра, с
окъча барады.

Ушкок атылгъан таууш къара бѣрюню
алгъан эди. Бутлары бошайып, алайда ж

тургъа окъуна аздан къалгъанды ол. Кесине
түшмегенин, насыбына, терк сезде да, ит
жыйгъынчы, араны танг узакъ этди.

Итти аякъ тауушлары бёрюню къулагъына
алындыла. Барыуун селейтмегенлейин, ба-
бир бир жанына аз-маз бурду ол, итни кёр-
да этди: «Нечик мазаллыды! Аны кёкю-
къангасы!» Бойнакъ да селейтмейди ча-
руун. Аралары жууукълаша келгенин да
аппелейди: «Тёбеси артыкъ уллу болмагъан-
аыгъа, къарыулуду душман. Кёремисе аны
аппрын!»

Эчкичик абынды. Баштёбен болуп, сыртын-
да түшдю. Алай боллугъун билмегенлей,
танып баргъан бёрю, эчкичикни хауада ты-
раппи тургъан бутларына чырмашып, аны
жанына хылы-мышты болуп түшдю. Бол-
до, эрлай аягъы юсюне болуп, кесин эчки-
ка таба атды. Алай ол ууахтыда Бойнакъ,
кёрип түшюп къалгъан кирик, бёрюню аллын
алды.

Батырлыкъны, ёхтемликни оту болуп, төрт
эки жанындан бир бирлерин кюйдюр-
ле. Къамаланы кюйсюз жютюлюклери бир-
рини тишлеринде кёрюндюле. Эки душман,
и тулпар, жан аяудан хапарсыз, бирча ал-
туккирдиле, ёшюнлерин бирге уруп, къа-
ларын кёрдюле. Экинчи да сермедиле бир-
ни Шиш турушуп, къучакъларын кердиле.
аппыланлы желкелеге бегитип, бир бирине
аппыгъат келтире.

Аппыланлы къаты тиреп, жүрекклери къан
тиреп, жалкъаларын сир къобарып, кёзле-
ге къан чапдырып, дертли тишле от чакъ-
да, къажалулукъда сюелдиле душманла.
Пычакъда бир адам бёрюню кёзлерине къа-

рагъан болса, алада: «Мен кючлюме, кюйс
ме. Айыу бла кертме ашама, ахшы жаш
деп ангылар эди аны къарамын. Бойнак
кёзлеринде уа: «Сен — сен эсенг, мен д
менме. Сен — бёрю да, мен — парий! Пар
да сууну бурунлары бла ичмейдиле, к
хум!» — дегенни кёрю эди ол.

Бири бирин къарамы бла кюл этерге к
ше, кёп сюелмедиле душманла. Хар б
аллындагъыны муратын терк, тюз да анг
ды. Сора, алгъа окъча атылышып, богъурд
дан гам алышып, къучакълаша-жагъала
бири башда, бири тюпде, бардух болуп
машдыла.

Бир бирине жер тырната, танг шошлу
гъыр-гъырлары уята, бири къаба, бири
най, тутхан жерин жыртып ата, эки къа
эки ёхтем, эки душман — эки ёртен!..

Бнягъында гур деп жаннган къызыу ё
биле-биле селейгенди. Алай душманла
хорлауну къолдан ычхындырмаз ючюн, к
ринден жанларын чыгъарып берликл
Огъурсуз гаяларын кенг ачып, ёшюнл
бирге ургъан чакъда Бойнакъны баш жа
Ёрекъулакъны ауузуна кирип къалгъа
Къысханды тишлерин Ёрекъулакъ. К
къысханды. Къурч къапханнга тюшгенди
накъ. Алай Ёрекъулакъны тюр жаяг
Бойнакъны ауузундады. Аны себепли бё
иши да сукъланырча тюрюлдю.

Бири бирин ары соза, бери тарта, кё
решидиле душманла, ахырында уа, солуу
тыйылгъан болур эди, баям, экиси да
лыккла болуп, сойланып къалдыла. К
жатды алайда Ёрекъулакъ, азмы — кес
билмеди. Эсине келгенинде уа, душ

катында кѣрмеди. Ёрге туруп гынтты этди ол, болалмады. Жерге бауурланганлай, башын кѣрмин кѣтюрюрча кѣарыу тапмай, кѣз гинжирин онг, сол жанына учхалатып кѣарады — кѣрмеди душманын. Ауур башын ал бутларына бошлап, тийреге кѣулакъ салып тынгылач — эшитгени да болмады. «Мени онгуму алып, бир бош кючюкнюча, былайда мыллык кыны... Андан эсе жанымы алып кетсе мажал боллукъ эди! Ол заманда хорланыуну беишленин былай ачы сезмегенлей кѣалыр эдим». Бу халда оюмлаша, Кѣара ибилис тишлерин кѣаж-гѣыж этдирди, ачыуун ичине сыйындыр алмагъанлай, теренден ауур-ауур сынсыды. Ол заманда Бойнакъ, ауур башын энишге кѣулах салындырып, санларын кючден кѣышадата, Мусосну ызындан кѣош таба бара кѣышанды.

Бойнакъны аякъларыны кырдыкга ышыла кѣнген тауушларын эшитмей башлагъанлай, Мусос артха бурулуп кѣарады: тѣберлакъда кѣаланып тура эди Бойнакъ. Ичин кѣайгъы алды Мусосну. Жыгъылыргъа да аздан кѣала. Кѣалганлай жетди ол Бойнакъны кѣатына. Тобукъланып, итни башын, эки кѣолу бла кѣал тутуп, жерден ёрге алды. Сора, жерге кѣтүрүп, итни башын кесини тобукъларына кѣалды. «Ёлюп окѣунамы кѣалдың, жарлы кѣал! Угъай-угъай!.. Жанынг а ичингдеди алыр. Алай бол, таланган, алай бол! Мен кѣалгъат...»

Аир заманда да биргесине жюрютюучю гит-болтачыгъын бел бауундан чыгъарды Мусос. Алайда кѣушхамиш терекледен бутакъла кѣалып, тынгылы балас ишледи. Бойнакъны кѣалас юсюне кѣтюрюп салыр гынтты этди ол,

болалмагъандан сора уа, баласны тѣбениргеге суйреп, итни аны юсюне тѣнгеретип, а жатдырды. «Урушда жаралы жашланы суйрегенме былай этип, кѡркѡма, сени атып кѡймам», — дегенни айтып, жегилди баласха.

Баласны ёр сюрengi суйрерге тюшгени бепли, узакъ бармай тохтады Мусос. Же бла мангылайын кепчите, артха бурулуп, Бонакѡга кѡрады: «Ай хайырсыз, туура лай ауурса деб'а кимни бар эди акъылда? — деп сѣлешди ол итине. — Огъесе кимни кѡртлыкъ борбайдан алыпмы тохтады?» — дегенни да кѡшду, ышарып.

Эки кѡлун жан суюклерине салып, чыкѡгъан аркѡасын тюзетди Мусос. Кисюрюуню ал сатыры Жалпакъ башы сыйлыкъдан кеси таба аууша келгенин кѣй тынгысыз этер зат болмагъанын ангы. Бойнакѡны кѡатында кѡртишге олтурду. Заманда этиучюсюча, узалып, парийни баз желкесин сылады, эки кѡулакъ арасын шыды. Кѡл аязына кѡан жагѡылгъанын кѣйди Мусос, алай жийиргенмеди, кетер кѡлун Бойнакѡны желкесинден. Ол утѣсенг, бирси кѡлу бла да узалып, тюкѡлары-бери титип, итни юсюн битеу кѡар жараларына кѡарап чыкѡды. Андан сора кѡан жугѡу кѡолларына кѡрады: «Эй бирдар, кѡадар! Адамла жашауу — уруш-бѣжанууарла жашауу — талаш-жыртыш», — дегенни ауур ахтынууу бла бирге чыгъарды Мусос ауузундан.

Бойнакъ, башын тепчитип, Мусосха айтыр заты болгъанча кѡрады. «Билемиз, билеме. Хар айтханымы ангыла

Бир жол да ангылап къарайса манга — биле-
ме, — деп сѣлешди Мусос тѣрт аякълы нѣге-
рине. Аны сакъал тюбюнден тутуп, акъыллы
кѣлерине къарады ол: «Керти окъуна, тили
болуп, акъылындагъын айталмайды ансы, хар
помю ангылап турады». Былай сагъышла-
нып, ѳрге кѣтюрюлдю Мусос. «Къоркъма,
тѳѳхум, хайт де! Жараларынгы тазаларма,
аууарма, дарман этерме, багъарма. Тилинг
жетген жеринги уа кесинг да сау этиучюсе», —
дегенни айта, баласха жегилди.

Алгъа мыйысыны орта теренинде бир жер-
чиги, ийне буруну жетгенча, чанчды да, алай-
чыгъындан башлап, къалай эсе да бир къу-
жур зызылдау Мусосну битеу мыйысына
жыйылып къалды. Кичиген этмейди аны
мыйысы, ауруйду дерча да тѳююлдю. Чибин
финатлары жетип, дыгъыл этгенча кѣрюнеди.
Сора башыны ичинде жаратылгъан зызылдау
тутуп Мусосну къулакъларына эшитилгенча
былады. Къулакъ жиклерин да былай бир
кѳужур къалтыратханча кѣрюнеди.

Бү затланы биринчи кере тѳююлдю сына-
ны Мусос билип турады: бусагъат аны
мыйыны ичинде зызылдагъаны тохташа, аны
тѳтенг а башыны тыш териси кичип, къу-
журтун башларыкъды. Андан сора уа, къуру-
а болуучусуча, баш аурууу тутарыкъды. Жа-
нгууу бир эриши бурушуна, бир къара тю-
бючегине жолугъуп къалса болуучуду былай,
мыйыны бузулгъандан.

Тѳбукълары тутмай башлагъанларына, бе-
нѳи къурушханына-галчыкъгъанына эс бур-
матта кѳреше, Мусос ауур баласны сырт-
макъ башы тюзге чыгъарды. Алайда тохтады
мангылайындан саркъгъан тер сууларын

женги бла кепчите, баласны баш жанында аллын Бойнакъгъа буруп олтурду. Хуржуну да баш дарманын тапханына къууанды Мусос. Акъ гюттючюкледен бирин тил туюб салды.

Ауруйма-тыкъсыйма деп билмей, бу аркюзню чууакъ эрттенини байтамаллыгъа жаны-саны бла да хычыуун сезе, кёлю тюрюлюп тургъанлай, былай терк тууары къалгъаны Нюзюрню бу кюйсюз ишин болгъанын билип, аны къоюп кетген жери ичинден тырман эте къарады: «Иги къа сёлешмедим ол харамгъа! Акъылдагъын манында айтып, кёлюмю чёкдюрмейме артда суууп къалама...»

Бойнакъны былай аман тозурап кёрю Нюзюрню къанлы иши келтирген ачыу къошулуп, Мусосну къанын жангыдан кынатды. Ол ачыуу, къызыу ёртеннге ушап, сабыр адамны бетине толкъун-толкъун баурду. Бу къызыу ёртен, аны толкъунлары келтирген къара жалынны ачылыгъы Мусосолууун тыйып къойдула. Ол къызыу, ол жалын ичине жыйыла, чархын жан-жан кере баргъанча кёрюндю Мусосха.

Не бола тургъанын, не этгенин сезмеген Нюзюр аллында сюелип тургъан кибики бла сёлешип башлады Мусос. Сёзню башлагъанын да билмеди ол. Алгъа Нюзюрню жууабын эшитгенча кёрюндю анга:

— Да... Сени аллай бир къутуртурча болду деп билмейме. Аллах кеси адамгъа аша деп жаратхан бир хайыуан...

— Хайыуан ол туююлдю! Сен кел хайыуан! Ашар зат тапмагъанлай, бир азап чегип тургъан болсанг, бир иш. То

ингы кётюралмагъандан этген харам ишле-
ринг — башха!

— Оллох-оллох, таланган! Бу кичиу улакъ
багъалы кёрюнмеди санга! Аны ючюн мени
харам да этдинг, огъурсуз-кюйсюз да этдинг...

— Кичиу улакъмы дейсе? Анасы ичирал-
май къалгъан сютню биз ичирип ёсдюрмедик-
ми аны? Анасы жалаялмай кетген сыртчыгъын
ал аязларыбыз бла сылап жапсармадыкъ-
ми? Анасынача ышанып, къабыргъачыгъын
ишге къысып жатмагъанмыды ол мулжарда?
Анасындан алалмагъан жылыуну бизден алып
бермедими?

— Ой да, сен а ма былайса! Да, юйюнге
ишлыкъ, къозулану уа биз ёсдюрмейбизми?
Аны ючюн а... Кел сора, эт къапмай, шорпа
ичамай жашайыкъ!

— Марда, ой алан, марда! Хар нени бир
мардасы барды! Керекли заманда малны бою-
тук, бисмиллях айтып тарт да, халал этин
ай. Аны ючюн не Аллахны, не адамны жа-
ридан гюнях да жокъ, айып да жокъ. Сени
бир бир ишлеринг а бир тюрлю мардагъа
ишмейдиле. Аны ангылар эсенг депди кю-
чюнгеним. Айтама да, бизни аталарыбыз да
жюнгендиле уугъа. Ала да атхандыла ки-
лени! Хау — жюрюгендиле, атхандыла!
Ала ала жаланда керек болгъан заманда,
заманда кереклиси чакълы бир алгъандыла.
Марданы бузмагъандыла ала, чекден чыкъ-
тандыла! Сен а, сен?

— Ауузуп къайтарып муратда, Ньюзюр, ауузун
ай, алгъа тепчигенча кёрюндю Мусосха,
ай Мусос анга ал бермеди.

— Къагъанакъ кючюкклери эмчеклерин эме-
ргени ана итни, шо бу зат ючюн деп бол-

май, урдунг да, ёлтюрдюнг... Сабийине ёш салып тургъан тиширыуну ёлтюрген кийтуйюлмюдю ол! Ма бюгюн бу улакъчыкты кълубузда ёсген бу ариу жанчыкъны, атда, къанын тѣкдюнг. Кесинг ёсдюрген сабни ёлтюргенден башхамыды бу ишинг? аны ючюн айтдым санга харам деп! Ма ючюн айтдым санга малгъун деп!

Айтханына жууап эшитмеди Мусос. Баш кѣтюрдю. Бойнакъ балас юсюнде жата. Биягъында аллында сюелип тургъанча ик кѣрюниген Нюзюр а жокъ. Тобукъларын къырдата, Мусос ёрге кѣтюрюлдю. Сыртлы бетине кенг жайылып, ырахатлыкъда ол тургъан сюрюуюн кѣрдю. Кѣзлери таза, кырамы жарыкъ. Башы ауругъаны жокъ, о агъында алай чексиз къыйнагъан сезимлер чачылып. Иесини кълпханын кѣргенлей, Бойнакъ да аягъы юсюне тиргизилди, ары-бентиресе да, балас юсюнден жыгъып кѣтюдю.

Нюзюр, агъач ичинден чыкългъанлай, тойды. Бойнакъны баласха салып сюйрей тургъан Мусосну ызындан къларап, бираз сюе. Сора, сейирсинипми, хыликкя этипми, ыр болупму, башын чайкълады. Ол огъларлактан леди да, сюрюу къыйырында кълалды, Мусос бла Бойнагъл, сыртлыкълдан аууп, кълеш арызына жыйылдыла.

Мусос мал дохтурланы алай кѣп кълмаучуду. Атны, эшекни сырты жауурму болды, кълыйгъл жарамы тюшеди, биреу барыгълна бичакълмы жетдиреди — кеси хансла жарашдыргълан дармандан жагълып кълмаучуду. Бойнакълны жараларын да ариу жууду. Дарман жакълды. Кълешха суу келтирди Мусос.

жуутланы, ариу жуууп, жыйды. Ашха-суугъа
къарады. Не жумуш этсе да, Нюзюр бла
бир тынгылы сѣлешейимми, бу жол
тынгылапмы къояйым деген соруу акъылын-
ан кетмеди.

Кюнню узунуна бу сорууну сагъышын
аңгилей турду Мусос, хаудан, угъайдан би-
риде уа тохташалмады. «Ненча кере сѣлеш-
тиме! Айтханымы аякъ тюбюне атып къой-
гон болмаса, бир тюрлю хыйсап этмегенди.
Аууз сѣзюмю балчыкъгъа малтатханым бол-
укъду!» — Былай айтып да бир тохтайды
Мусос. Бир кесекден а аны ичинде: «Угъай,
айы жарамаз. Сени кѣз туурангда терс иш
аңгиле эсе, анда сени терслигинг да барды», —
деген бир къужур ауаз жаратылып эшитиледи.

Нюзюрню акъылы да къуру туйюлдю ал-
лай сагъышдан. «Биягъы Мусос насийхатла
айтып, акъыл юйретип башлар», — деген къор-
куудан сора: «Ким биледи, айтып бир баш-
лап, къаты сѣлешючюдю ансы, тынгылауну
аңгиле да аз къоймагъанды», — деген сагъыш
аңгиллик бергенча кѣрюне кечинди ол
аңгирге дери.

Мусосну бетин таулада кюн бузулгъанына
аңгиле Нюзюр. Алайгъа ушатды, сейирсин-
ген а этмеди. Биринчиден, аны сылтауу бел-
гиледи Нюзюрге. Экинчи жанындан а, нѣге-
рини жюрегинде болгъан бетинде кѣрюнюп
аңгилеурусун да биледи ол. Нюзюрню сейир-
синдирген Мусос анга ариу халда жолукъгъа-
ны болду. «Хоу бир да, бюгюн а ашынгы-
луууну тылпыу этдирип сакъламагъа эди
Мусос», — деген акъылда келген Нюзюр ти-
пилисица жарашдырылгъан хантны тапды.

Ырахат олтуруп, ушхуурун ашады. «С бол», «берекет берсин» деген ёзден сёзлө аята, хант къанганы арлакъ салды. «Хаболсун», — деген адетли жууапны да эшит ол.

Былайда уа иш аллы бегитилип турган черек, тыйгъычын талап, ычхыннан ки болуп къалды. Кеси ишлеген ючаякъ шинти чикни сермеп алды Мусос. Аны тюз Нюзюр аллына жууукъ салды да, юсю бла хыны лап, нёгерини бетине къарап олтурду. Му алыкъа сёз да айтмагъанды. Аны бетине б гъында кюн бузулгъаннга ушатып къараг Нюзюрге уа кёк кюкюреген тауушла эшит генча кёрюндю.

— Да... Мусос... Сени жанынг аллай би Сени кёлюнге алай бек... Сени аллай ачыуландырырча не зат болду? — Ма был башланды Нюзюрню бла Мусосну арасы ушакъ. Сора тамам бу эрттенликде Му кеси да иги сезмегенлей белгилеген ыз барып къалды.

Ол ыз бла ахырына дери барды уш Нюзюрню къулакълары кёкню ауур-ауур кюрегенин эшитдиле, кёзлери сакъ жауга къамичилеп жаугъанын, ачы-ачы жылтыр от чакъгъанын да кёрдюле. Алай ушакъ бла бошалып къалмады.

— Хар бир затны Уллу Аллах адамла деп, ала хайырлансынла деп, башларына ратсынла деп жаратхан ушайды да, Мусос дегенни къумтумлады Нюзюр.

— Хайырлансынла, башларына жарат ла! Дурусду бу айтханынг. Алай сен, къа рып айтама, хайырланыу бла, башынга жа тыу бла тохтамайса! Артыгъы бла узга

бир затха! Мардадан чыгъаса! Ма ол сени адам этип жаратхан Аллах ибилисни да жаратханды. Сени жокъдан бар этген Аллах кесинги ибилисге алдатма деп буюргъанды. Сени а атлагъанынг сайын алдатаса кесинги ибилисге!

Нюзюр энтта да бир зат айтыргъа эникледи, алай Мусос анга ал бермеди.

Адамны жарата туруп, ибилисни да жаратхан, отну жарата туруп, сууну да жаратхан, къойну жарата туруп, бёрюню да жаратхан Аллах, баям, бир хыйсап, бир тергеу этген болур эди, — дегенни айтды ол, къолун Нюзюрню тобугъуна салып, аны кёзюне къараганлай.

Биягъында айтыргъа тартынган сёзюне Мусос жууап берип къойду дейме, Нюзюрню къарамы биле-биле таушалды. Мусос да, чочуукъ къадырдан тюшюп, сабыр атына минди.

— Акъылынга бир алчы, — деди ол, къоллары бла Нюзюрню тобугъун сылай, — дунияны от ёчюлюп, суу къалса, неда суу къуруп, ол жаннганлай турса. Адамны жаратып, ибилисни жаратмай къойса уа? Не уа жаланда ибилисни бар этип къойса?.. Жашау не тюрлю болур эди ол заманда? Сора бу сен кютген малланы жаратхан Аллах жанлыны да бир хыйсап бла жаратхан болурму? — Бу заттаны кесгин-кесгин айтхандан сора, Нюзюрню бетине къарагъанлай, иги кесек олтурду Мусос, аны бла ушакъны бошалгъаннга санап, жеринден къопду.

Эки аякълыла аман акъыллы затладыла. Къачан не зат этериклерин билмезсе. Алагъа

аз да ышанып жарарыкъ туююлдо дегенли
ден, Къара ибилис акъсыл негерин Аманкъ
тийресинде къояргъа болмагъанды. Чат и
аума жерле бла чыгъарып, Шау хунагъа ёрл
тип кетгенди. Алайда агъач, чырпы деген э
жокъду. Къая, жар, къол дерча жер кёрм
се анда. Тюз жерди. Бийик сыртлыкъны ба
кенг ёзен. Алай къачан, къайдан тюшгенлер
Аллахны кесинден сора киши билмеген ул
таш жаркъаладан топпа-толуду. Бир би
юслерине аууп тургъан юйлеге ушап. Бир б
ри юслерине тизгинсиз ауушуп, тюплери
дорбун-дорбун болуп. Не менме деген уучу
окъуна хазна келмейдиле бери. Аман жер
былайы, къоркъуулу да жер. Жер чюйресн
айлана тургъанча кёрюнеди, кенгден къар
санг. Шау хуна деп да бош атамагъанды
анга.

Жолсуз-ызсыз тёшлени ёр тутуп, къай
къалын хансны, къайда шинжили чырпы
жырып, юслерин-башларын жыртдыра, онг
болуп жетгендиле бёрюле былайгъа. Тала
солуу этип, ичлерин уруп. Ташла ичине тер
кирип, къарангы, терен дорбунладан бир
сайлап жатхандыла. Аз-маз солуу алгъанл
а, кючюклерини къайгъысы тынчлыкъ берм
башлады ана бёрюге. Ол а, къайда къу
гъындан къаба, къайда жуху бла къабырг
сына ура, къара бёрюню тынч солургъа къ
майды.

Къара бёрю не этсин? Къайда эс бур
гъанча этип къояды, бирде уа, ачыулан
тиши бла да сермейди. Ол да къайгъыс
туююлдо. Кесини мыйысын къайгъылы
гъышла чанчдыра тургъанлай этилген тырм
къыйын тие болур. Экинчи жанындан а,

акъ экисин да бир кирик къутуртханды.
«Отунчуну ач ачыуу бурунунда» деген айтыу
эки аякълыланы ауузларында бош жүрю-
менди.

Акъсыл бёрюню чыдамы тауусулду. Ташла
төбю дорбундан бауурун жерге ышып чыкъды
ол, къайры эсе да жол кёл алды. Алай къара
бёрю, кёзлери жумулуп болгъанлыкъга, хар
кени сезип, билип турады. Жаратмады ол
бийчесини этгенин. Ызындан чартлап чыкъды
ол, къарыулу жаякълары бла желкесинден
кагы къысханлай, дорбунну теренине сүйреп
бийирди. Гумхоту, ал аякълары бла да тебе-
рип, терен мюйюшге сукъду, кеси аны аллын
бегитип жатды.

Кесини жүреги да шор тарайды Къара
ибилисни. Къутуртады! Алай эки аякълыланы
нөгериинден эсе ол иги таныйды. Аланы къол-
ларына тюзгенден эсе, къыйналсала да, бы-
тыйда бир аз кечинингенлери иги болгъанын
акъсыл бёрюден эсе дурус ангылайды.

Экинчи кечени ортасына дери Къара ибилис
кеси да чыкъмады дорбундан, нөгериин да
тунгъанлай турду. Кече белинде уа, жепиден
шошчукъ сыпдырылып, дорбун аллы тюз
жерчикге сюркелди. Бауурланып тургъанлай,
боюнун созуп, башын кётюрдю, кёзлери зат
демегенден сора, къулакъларын сагъайтып
тунгылады, бурунун ары-бери буруп, хауаны
тунгуз ийисгеди. Ол алай эте тургъан заман-
да уа акъсыл бёрю да, дорбундан чыгып,
нөгериини жанына келди.

Къара ибилис ёрге къопду. Белин созду,
алларын керди, сора, къарамын нөгериине аз
отиндирип, кесин кечени къарангы теренине
атды. Акъсыл бёрю да, хар къуруча, аны

ызындан кысха болду. Бери келген ызлар ташлап, узакъ гюрен айланып жетдиле бөрүле таныш жерлерине. Тохтадыла. Артлары чөгюп, тийреге кыулакъ салдыла, бурунлары ёрге кётюрюп, хауа кыарангысын ичлери терен-терен тартып ийисгедиле. Тиллер тышына бошлап, талакъ солуу эте, ичлер ура, бираз солуу алгыынчы мычыдыла.

Бир жанындан кючюклерини кыайгысы бирси жанындан ачлыкъ кысып, экиси амалсыздыла, огъурсуздула. Кыара бёрюю кыарыны кыутуртханды, тёзюмю тауусулганды. Нёгери билмей тургъанлай, алгъа секиди ол, кыарангыда эриди, тас болду. Акъсы бёрю да, баш иеси анга бир белги берме кетгени кыыйын тийип, аны ызындан атылды.

Бир замаанда алдан солугъан аяз кыой ийни келтирип урду бёрюлени бетлерине. Бёрюле кыарылгъан окъуна этдиле бу хычып ийисден. Ачлыкъ толкыуну жангы кюч болуруп, башларын кыатышдырды, кёзлерин жутлукъ отуп бютюн уллу жандырды. Оз кеталмадыла бёрюле. Бу ийнс келген табакъ башха жары баралмадыла. Ким эсе да боюларына шынжырла салып тартханча болу кыалдыла. Ыстауатдан алыкъа узакъдадыла бёрюле. Алай, бек анасы жилямаз деген алайда окъуна бауурландыла. Бири онг, бир сол жанын тутуп, кыарын тюплерин зыб жерге ышый, шыбыртсыз кетдиле. Биразда биринчи гюренлерин бошап, бёрюле бир жолукъдула. Жолукъдула, тохтагъан а этдиле. Экинчи гюренни, иги да такъыр тутуп бири бирин кёрген окъуна этген болмады дерча, алай айырылышдыла...

Аманкыол жанында кыымылдагъан зат к

тюнмейди. Жалпакъдагъы кьойчула, кьууа-
нып, бир къара къач тартханбыз, сиз да алай
терге унутмагъыз деп сѣлешгендиле бир бир-
ге «Бизни къаныбызны ичерден къалмады-
ла, — деп сѣлешеди Нюзюр кьоншулагъа, —
алай бурунубуз бла суу ичип жашамагъаны-
бызны уа биз да кѣргюзтгенбиз. Узакъ кетген
болурла энди ала! Энди аланы бу тийреде
къалыр амаллары жокъду», — деп ийнандыра-
ды ол бек алгъа кесин, ызы бла кьоншу
жышда нѣгерлерин.

Ыстауатны бири онг, бирси сол жаны бла
юрен барып, кьойчула бирге жолукъдула.
Ала да, бѣрюлеге эришген кирик, кѣп мычы-
май айырылышдыла. Бек алгъа кесини, ызы
бла уа Мусосну кѣлюн тынчайтып, Нюзюр
жышха кетди. Мусос а, итле да биргесине,
ыстауат къыйырында къалды. Тынчайып тох-
тургъа асыры эртте болурму деген соруу тил
къыйырына келген эди Мусосну, алай ол аны
ѣрлеге сыйындырып тышына чыгъармай кьой-
ду! Ким биледи, энди бираз тынчайыр эсек
мен, кесидамы ийнаниганды ол?

Кеси жангыз къалгъандан сора, Мусос кьу-
лагъын, кѣзюн да сагъайтып къарайды. Къы-
йыр сакъларгъа юйреннген парийле да, хар за-
мандача, атышха-тутушха хазырдыла. Бирге
жюрюген адет жокъду алада. Кьойчуну къа-
тында да тохтамайдыла. Тѣгерекге кѣз-кьу-
лакъ болгъанлай, айланып турадыла. Бири
ыстауатны бери жанында болса, экинчиси ар-
сы къыйырында кѣрюне.

Аяз итлени жанындан ургъан жерни сайлап,
аякълар бѣрю иги кесек жатды, жерни танг
яласы суугъун къарын тюбю бла сезе. Итле-
ни, эки аякълы кьоншусун да ыстауатны кеси

таба жанында кѣргенинде уа. бауурун жер айырды.

Акъсыл бѣрю, бюгюннго жумушу алай кыйын болмагъанын ангылап, кѣоркъмагъанлыкѣопду жеринден. Ыстауат таба тутуп, би эки секирди, сора, итле кѣаугъа кѣтюргенле артха бурулуп, кѣарангыгъа ташайды. Париле, кѣаты юрюп, алда Мусос, кѣауалын тартызларындан жанлы кѣачхан таба кѣууулду.

Итле юрген, ушкок атылгъан тауушла, кѣочуну хахай-тухайы аланы сакълап жатхакъара бѣрюню кѣууандырдыла. Тиши нѣгечююн кѣайгъысыз туююлдю ол, алай бѣрюжашауу аллай ишледен сырылып кѣуралады. Кѣоркъса-кѣоркъмаса да, аласыз жашаялмалыкъларын Къара ибилис иги биледи.

Керексиз сагъышлагъа бериле турмады Къара ибилис. Бир затдан кѣоркъмагъанла эркин-эркин секирди ол. Жолуну асламысхауада учуп, жетди ыстауат кѣыйырына. Ашыкыгъаны, дыгаласы болмады аны. Аллбла, кѣутургъан суугъа ушаш, толкѣунланы артдагъы толкѣун алдагъын жетип баса, кѣтыш-кѣара болуп баргъан кѣойлагъа кѣаргурду ол, сора, сайлап, хайт деген маркѣкѣозуну сермеди.

Мусос ыстауат кѣыйырына, юркюп кѣачхакѣойланы да тийишдире, иги кесек мычкѣайтды. Нюзюр да мычымай жетди, болушды. Акъсыл бѣрюню кѣуууп кетген итле, тиллерисалындырып, ичлерин ура кѣайтдыла.

Къара ибилис, хар замандача, бек алгѣкѣозуну боюнун марап сермегенди. Малнжаны саулай элтген кѣыйын болгъанын кѣбашында кѣп кере сынагъанды. Боюну кесиген кѣозу, ауур болгъанлыкъгъа, тыпырды.

кыйнамайды. Бирде суйрей, бирде сыртына
та, къарыуу алгъа ургъан Къара ибилис аны
бек тынч элтеди. Ызындан къуугъун жетер
деп къоркъгъаны да жокъду аны. Суйсе, жор-
т, суйсе, сабыр жюришге кёче, къайгъысыз
барады.

Къара ибилисни кыйнагъан башхады. Къо-
зуну боюнун кесген ууахтысында, къуруда
тиучюсюча, исси къандан ауузун бир толтур-
дай къоялмагъанды. Ачлыкъ къутуртхан
жыртхыч жаныуарны жутлугъу къозгъалып,
ол къандан энтта ичериги кысып, акъылын
кыатышдырып къойгъанды.

Ма алай барады къара бёрю, ибилиси уянып,
жюрек шорлугъу къутуртуп, акъылы кыаты-
шып, ичинде кёкле кюкюрей, кёзлеринде отла
тлгъа. Къозуну бирде жерге атып суйрейди
да, бирде боюн сыртына артмакъ этеди. Жолу
да бирде толкъун сыртлыгъына кётюреди аны,
бирде эки толкъун арасы батыугъа эндиреди.
Бирде чырпы ичине тумаландырады, бираз
да а ачыкъ жерге чыгъарады.

Бу тийреде Къара ибилис танымагъан, аны
такъ ызлары къалмагъан жер жокъду. Алы-
сда къарангыды. алай ол къалайдан озгъа-
нып, къалайгъа жетгенин, аллында не жерге
жолугъуругъун билгенлей барады.

Бир мюйюшюнде къалын кёкен жоккула
кёкел ёсген чунгургъа тигеледи Къара бёрю.
Аны бир жаны бла озаргъа да боллукъ эди,
алай, кёкенлени кёргенлей, не эсе да бир кюч
ала таба тартып къойду. Жюреги тынгысыз-
ды. Акъсыл нёгерини, кючюклерини къайгъы-
сы бек ашыкъдырады. Алай ол кючню хор-
диялмады. Къара ибилис, кёкенле ортасында
таза жерчикни такъыр жолун, къарангы бол-

гъанлыкъгъа, шашмай тапды. Жюгюн жер атып, аны ауузу бла суйрегенлей, арт жан-бла кирди бёрю ол такъыр жерчикге.

Атасыны биргесине уугъа биринчи керчыкыгъаны эсине тюшдю Къара ибилис. Атасы болушлукъчу болуп, къара кючюгюм уа баш уучуну борчун берип, бу жол ала баргъан эдиле. Кючюгюм бир затха юйренме къалады деген къайгъы артдан-артха тынлыкъ бермей эди къарт бёрюге: «Къайсы кичюк да гитчелигинден юйренип башларгъа керекди. Алайсыз ол чынтты бёрю болаллыкъ туююлду. Не итле азыгъы болуп, неда ада къазыгъындан жоюлуп къаллыкъды. Бёрю арасында сыйы жюрюрюк туююлду. Къайсы тырнагъын, къайсы тишин илиндире, жан-саулай окъуна айланса да, бёрю насыбын кррюп жашаяллыкъ туююлду».

Къара ибилис биринчи кересинде окъун къууандыргъан эди атасын. Кеси эркин кетюрюп кетерча, бир къозуну тутхан эди. Ашыгъан а былайчыкъда этген эдиле. «Къаны дессе эди алыкъа къозуну, эти да жылы, жумушакъ! Къалай татлы эди ол къозуну эт къалай татыулу эди! Кесим мажаргъаны ючюн кёрюнген болур эди алай. Десем да бир-бир кёйланы этлери башхаладан татла болады».

Былай эсгере келди да, Къара ибилис элында сойланып жатхан маркъа къозугъа къарады: «Муну эти да аллай иш болурму? Кел, кесим ашайым да къояйым!» — деген акъылда, къозу мыллыкны къатына келди. Къозуну алыкъа къаны аз-аз саркъа тургъа жарасына тилин, ызы бла уа, тёзалмагъанла гумхотун саулай жетдирди ол. Жутлукъ ич

де от болуп жайылды. Къара ибилисни жүреги шор тарады, кьутурду. Ол ууахтыда уа аны анасындан къанына кёчюп жашагъан бёрюле тёреси да кесин билдирди.

«Юйюрюн кьоруулау, аны аш-азыкъ бла кылчытыу бёрюле дуниясында бузулмай жүрген баш магъаналы тёреди. Юйюр атасы, кыйын башчы деген даражаны тас этерге киймеген бёрю бу адетни бузмайды». Аны ичине алгъанлай, жүрегинде атасыны ёхтем кылы къайнады Къара ибилисни. Къозудан кычкырап айырды ол. Къайгыдан, ачдан да кыймылсыз болуп сакълагъан акъсыл бийчеси ичине тюшдю. Эки кюн бла эки кечени узунура курка къарангысында оу-шау эте, ачыудан кыры бирин тырнай, талай тургъанча, кючюк-кыры кёзюне алай кёрюндюле. Къара бёрюню кылы ичинде кьутургъан ибилисни хорлады, кыры этди.

Акъсыл бёрю баш иесин Аманкьол эринин кыры тигелеучю жерлеринде, готур аумада сакълап тура эди. Нёгери саулай келген акъсыл бёрюню кёлюн да жарытды. Ол кыры бирин семиз кьозу уа аны аууз сууларын кыры тирди, бираз шош болуп тургъан жутлук кыры уятды, тишлерин кичитди.

Къара бёрю да кьууанды бийчесин сауын тапханына, аны кьатында тохтар акъыл атырды. Жумушакъ къарамы бла аны ий-кыры кёрюп сылады да, Аманкьол ичине та-
шлады.

Аманкьол индеги жингирик айланган жер-де кетдиле бёрюле. Къара ибилис терк, тау-да жүрюшюн шошайтып, къалай эсе да кыры кыры, эрингенми огъесе кьоркыгъанмы кыры, созуп-созуп атлай башлады. Акъсыл

алайсыз да къайгъылы болуп келе эди. Бә
иесини бу халын эслегенде уа, аны ана жи
реги бютюн дыгалас урду. Нёгерини аллы
ётюп кетерге да бир болду ол, алай кесин т
ды. «Бусагъат, балачыкъла! Энди бир кесе
чик тёзюгюз! Атагъыз сизге семиз кёзу ал
келеди. Анагъыз а — кесини сүймеклиг
Бусагъат, къарынчыкъларыгъызны жы
жумушакъ, татлы этден тойдурлукъсуз. Б
сагъатдан анагъызны ийнакъ жылыуун
токъ болуп, зауукълу жукъларыкъсыз», — б
лай оюмла бла кеси кесине кёл этдир
кюрешди ол.

Жюрегини къайгъысы, жаныны ахшы к
ууму бла къатыш болуп, акъылын бёлген
Акъсыл уяларыны аллына келип къалгъан
окъуна сезмеді. Ахшы умутлары къара
жолларына жарыкъ, ырмах санларына
рыу, ачлыкъ азабына тёзюм бере, ашык
рып келтирди бёрюлени былайгъа.

Тохтай да турмагъанлай, Къара ибилис
зу мыллыкны, уясына жетдирмей, атып к
Акъсыл аны бу ишин ангыламады. Къара
лис кесин уя таба атды. Акъсылны ж
юзюлюп тюшгенча кёрюндю. Алгъа хы
кирди ол. Уя аллына нёгеринден алгъа
ди. Уя аллында, къаралып, аз-маз эсл
тёбечикге жухун тиреп тохтады ол. К
ибилис да, жорюшюне кёшуп, алайгъа
жетди. Ол да тиреди жухун къара т
Экисини да кёзлеринден ачы жиям
тёгюлдюле. Сора, экиси да тенг тохтап,
ларын ёрге бирча кётюрюп, бушуулу к
ларын кёкге буруп, бир аууздан ачы-ач
дула. Къырылып табылгъан балаларына
науму этдиле ала, аланы къыргъаннга

гышларымы болду? Бу уллу артыкълыкъ
очюн тарыгъыуму этдиле бѣрюле, огъесе ол
артыкълыкъны этгенге дерт жетдириргеми
къаргъандыла? Кючюклерини сууугъан мыл-
ыкларын энчи-энчи алып ийисгедиле бѣрюле.
Сынсый, ахтына, кѣзлеринден жиямукъла
агъыза, къайсыны къуйрукъ башын, къайсы-
ны къулакъ артын жаладыла. Сора, экиси
ки жанына кетип, уя аллы ёзен гюренчикни
сар чырпысын, хар чѣбюн жухлары бла тин-
ип, ийисгеп чыкъдыла. Нюзюр къолларын
сюртюп атхан кырдыкны къатында уа иги
мекк мычыдыла бѣрюле, жухлары бла ары-
тери буруп, жан-жанындан хауаны ичлерине
ерен-терен тартып, ийисгедиле буштукъну.
Ийисгедиле да, жухларын ол буштукъдан бир-
и айырып, бир бирге къарадыла.

Бусагъатха дери аз да хапарым болмай
ургъан бир татлы ийис урду бурунума, —
мен магъананы эследи акъсыл бѣрю Къара
илисни къарамында. Эследи да:

Сезиминг алдамагъанды. Мени бурунум
гугханды ол байтамал татыулу ийисни,
ангылатды акъсыл бѣрю Къара ибилисте.
ки бѣрю да, биягъыча, тенг тохтап, баш-
рын кѣтюрдюле, аланы узун-узун тартып
ургъанлары кечени къарангы шошлугъуна
ирилды. Ким биледи, жаныбыз сау къадар-
бу ийисни тас этмебиз, аны жүрютгенни
идамагъанлай, балаларыбызны къанын алма-
нлай да къоймабыз дегенликлери болур

Иигирликде, къой сюрюулери ыстауатла
ирелерине буруп, Харун бла Нюзюр, бири
бири сол жанындан келе келип, Аман-
индегини эринлеринде тохтадыла.

— Салам алейкум, Харун! Къалайды кы
къолайынг?

— Уалейкум салам, Нюзюр хажи! Къо
лы бол, хатабыз жокъду. Башыбызны от
алдыңг. Бираз тынчайдыкъ. Аркъабызгъа
чыгъа башлагъанды!

— Да аны ючюн а, былай къошха чак
рып, бир къозу этми къапдырлыкъса сен!

— Ха-ха! Сени аурууунгу алсын ол къ
Бек тап кезиудю къозу сояргъа! Кеч тууг
лары окъуна семиргендиле. Келип къал

— Сау бол, Харун. Ойнап айтханлыгъы
ансы, къолунгу чомартлыгъын билеме.
лынгы-мюлкюнгю къууанчха жюрют.

Былай сѣлешип, къойчула сюрюулери т
кетдиле. «Адамны ахшылыгъын билмеген
туйюлдю. Кѣрдюнгмю, Харун нечик ы
этеди манга, Мусос а... Тийреге ырахатл
келгенин эслемеген кибик этип... Иги туй
дю ол, иги туйюлдю...» — Бу халда муру
ды Нюзюр, ыстауатны ары жанында кѣ
нген Мусос таба къаштуй къарап. Мусо
ыстауатына бу арт кюнледе келген тынчл
ны эслемей, багъаламай да туйюлдю. Ал
«Билеме, — дейди Мусос, — бѣрю кючюкле
рюле болуп ѳсериклерин, аякълансала,
бизге кѣп заран тюшюрлюклерин, къай
келтирип турлукъларын да билеме. Ал
Аллахыбыз арада, алагъа Нюзюр этгенн
дурус кѣралмайма».

Ыстауатдан узакъ болмай дорбун
ѳзенчикни бир муйюшчюгюнде чыкъгъан
данда абидез алып, жассы намазын ал
къылып къойду Мусос. Жумушакъ, таза
тиште. Тобукълары, мангылайы да бир
лю къатылыкъ, тапсызлыкъ сезмеген

Къыйын, тюзюнден эсе чюйреси-бурушу кѣп
шюрюмю ахырын былай тынч, былай ырахат
дегенинг ючюн, я уллу Аллахым, минг шукур-
ат болсун санга! — деп сѣлешди Мусос, эки
шолун кенг жайып, сабыр къарамын кѣкге бу-
руш. Дуниягъа тынчлыкъ-ырахатлыкъ тиледи
Аллахдан, онгсуз къуллаарынга онг тапдыр
иледи, ислам диннге кюч-къарыу тиледи. —
Ажашхан инсанлагъа тюз акъыл бер, тюз жол
сертюзт, я сыйлы Аллах!» — дегенни айта,
сабыр-сабыр атлай, ыстауат таба бурулду.

Биягъында, Аллахха тилек эте туруп, бетин
кѣкге бургъанында, аны ариулугъуна сейирси-
ниш къалгъанды да, ол сезимден айырылал-
агъанлай, кѣкге энтта къарай-къарай барады
Мусос. Ыстауат этегине келгенлей а, Нюзюр-
ю тюбеп къалды.

— Алан... Биягъы сен, мени тели сабийге
этип, кюльорге да болурса... Бу кѣкге бир
къарачы! Не ариулукъ къудурет, не тамаша-
лыкъ барды анда! — дегенни айтды ол нѣге-
рине. Айтханда да, кѣзлерин кѣкге бургъан-
лай, аны ариулугъун бузуп иш къоярма деп
торкъгъан кибик, ауазын бир тюрлю жуму-
шакъ, шош этип, алай айтды.

Нюзюр да къарады кѣкге:

— Керти окъуна! Не эсе да бир уллу бай-
рамгъа чыкъгъаннга ушамаймыдыла жулдуз-
ла! Уллула, жарыкъла! Кеслери да нечик къа-
ран чыкъгъандыла!

— Айгъа уа бир къарачы! — деп шыбырда-
ды Мусос, къарамын кѣкден айырыргъа кѣзю
къыймай. — Дунияны мамырлыгъына къууа-
ныш, огъур иш этгенлеге ыразы болуп къара-
гъанча кѣрюнеди! Ким биледи, жашауларын
бир кюн отда, экинчи кюн ѳртенде ѳтдюре ке-

чиннген кѣуллаарымы кѣллери бир жарыт
эдим дегенликденми берген болур Аллах биз
бу алакат кечени...

— Огъесе... Жашау ырахатлыгын сакъ
гъанлагъа саугъа этгенлиги уа болурму?

— Болур... Алай да болур. Шукур... Шукур

Былай сѣлешип, Нюзюр бла Мусос, бири
бирси сол жанына бурулдула, ыстауатны эт
гюренин тутуп кетдиле. Кетдиле, ушакълар
а унутмадыла, ариу сезимлерин тас этмедиле.

«Айны бети саз боламы башлады экен»,
деп келди бир кѣарагъанында Нюзюр
акъылына. «Жулдузла мутхузлана тебирет
диле... Алыкъа танг жарыгъы уа тѣюю
аланы мутхуз этген», — деген сагъыш Мусос
да жокълагъанды.

Алгъа Бойнакъны тынгысыз болгъанын
леди Нюзюр. «Жанлы жыйысын ишми сѣ
экен», — дегенликден, аны таба бара башла
ол. Бойнагъ'а кеси жортуп келди Нюзюр
аллына. Таула таба кѣарады ит, кѣойла
кѣатында тохтап, жухун аяз кѣакъгъаннга
лып, хауаны жыйылады. Сора, алайда
кѣужур адыргы тепсеу этип, ыстауатны
си жанына, агъач этеклери таба, кѣууу
кетди.

Кѣарамын, кѣулагъын да сагъайтханды
зюр. Мусос таба да кѣарайды ол, Бойнакъ
да кѣз туурасында туталды. Мусос да кѣ
Бойнакъны тынгысызлыгын. Кѣойла ба
рын сахиник кѣтюре, аякъларын жерге-ж
ура башлагъанларын да кѣредиле кѣойчу

Таула жанындан кѣкню шо бир ачыкъ
кѣоймагъанлай басып келген бир кѣара
кѣалын толан кѣрюндю. Эритилген кѣар
йыр, кѣутургъан черек болуп, таула ичи

ыыланы — кѡолланы толтуруп, кѡаяланы-тау-
ланы басып — тумаландырып келгенча кѣрюн-
ю. Олсагъатдан кѡойчула терек сынган, жар
юлгъан, ташла тюшген тауушланы жел улу-
шанны кѡатыш эшитдиле. Кѡара толан, кѡа-
ын толкъун, чыкъырдагъан, гюрюлдеген та-
ушла. Кѣк кюкюрейди, от чагъады.

«Я мени Аллахым, кѡыяма айлана башла-
ган ушайды да!» — деп келди Мусосну кѣлю-
ше. Кѡыяманы кеси болуп жетди боран. Кѡа-
ланы буршу этип, сюрюп келгенча болду.
Жерни бла кѣкню арасын кѡара толкъун тол-
орду. Ыстауатда сюрюуню шайтан желича.
орду.

Кѡара толкъун Шау хунадан элхууурча
нды, кѡой сюрюуню, кѡатыш этип, Жал-
пакъ сыртха бурады. Олсагъатдан чюйресине
ланып, Жалпакъ сыртдан урады жел, кѡой
рюуню, ырхыныча, Шау хунагъа бурады
и!

Эмегенле кѡаяланы бирге уруп ойнагъанча,
ни кѡазанда кѡара чайыр боркъ-боркъ этип
иннагъанча, ибилисле бир аякъдан сабан
да тепсегенча, кѣкню-жерни, буршу этип,
таргъа кюрешгенча, ма аллай бир кѡыйын
желерин ашырдыла кѡойчула.

Тау жерни кѡылыгъы алайды. Билмей тур-
анынглай, бюгечеге ушац, жел кѣтюрюлюп
ыыр. Жар да юзюлюр таулада, ырхы да
мир. Жайгъы кюнде кѡар жаууп да кѣрюр-
ында, сакъ жауун да кѡамичилер жерни
отын, буз уруп да чанчхакълар аны. Алай
жерни таулугъа эриши кѣрюнмез. Таулу
гъа налат бермез. Аны суюгенлей кѡалыр.
ири чѣгер, буз тохтар. деп ийнаныр. Ишин

къоймаз, къыйын чакъда къыйналыр. Къыналыр да, къачы ёсер, сый алыр.

Тау жери таулуну алдамаз. Къаштйой болгъанлай къалмаз. Ачар да мангылайын, жылыу, жарыкъ да берир. Къалыр жап-жангылайын таулугъа эски жери...» — Ма былай кыгъышлана сюеледи Мусос эрттенлик шошлугъунда.

Кече бек узун кёрюндю къойчулагъа. Ит да арыгъандыла. Мал къоранчы болмагъан алай къойланы туураларындан Мусос: «Жачачхан батанла кирик, нечик ушагъыусу болуп къалдыла», — деп къарайды. Къала алай болду эсе да, жер кече къарангысын, абу жолгъу ауурлугъун юсюнден атды. Тажарыгъы жайыла келгени бла тенг жел шошая, энди арталлыда тохтагъанды. Къачула, къойла, итле да солуу тапхандыла.

Кюнню кёзю, Мусосну оюмуну дуруслукна шагъат болгъанча, Шау хуна арты бирикюнгур къаяны кезинден, алгъа кёк кюсюне жарыгъын тегюп, ызы бла кеси да ырып къарады. Таза кёкню жашил сыйдаганы тюбю мияла бетли хауа тенгизи алсуу ичирилгенча болдула. Кюнню алтын пиклери, къая кезинден энишге-энишге таралып, къыйырларын кырдык юсюне тюжауун тамычылагъа жетдирдиле. Ыстауат реси ким эсе да чомарт къолу бла алтын жиле чачыпмы кетди дерча болду да къа...

«Эй Уллу, Сыйлы да Аллах! Къалай кесени къарыуунг! Сени кючюнг къарымаз бир зат да жокъ!» — дегенни айтып къар Мусос жангы тангны жарыкъ бетине. Кибети да, таулада танг атханын бу жолгъа при кёрмеген кирик, къууанчлы жарыды.

Табийгъатны къутургъаны селейгени бла
кый сюрюу да жууушханды. Ыстауатдан чы-
гып, Жалпакъ арты сыртлыкъ бетине жайы-
лып, мамыр отлаугъа киришген сюрюуюне сюр-
ююнюп къарады Мусос. Къойланы сыртларына
бюгече тюшген мылыны такъыйкъа сайын жы-
шууна къоша баргъан кюн терк окъуна кеп-
итгенди. Кюн таякъла, иссиден-исси бола,
къойланы кимини къулакъ артына, кимини
къуйрукъ башына тийип, дыгъыл этедиле,
къойла уа, башларын кымылдатып, къулакъ-
ларынын силкеселе да, къуйрукъларынын дыгалас
идирип булгъасала да, жухларынын жерден
сизна айырмайдыла.

«Кюн ачыкъ, хауа таза, шош. Жанлы къай-
гысы жокъ. Сюрюуюнгу аллында мамыр от-
туп. Шукур Аллахха!» — Таягъын жерге ыша-
нылы тиреп, аны баш жанындан эки къолу
тутуп, кёкюрек къангасын къоллары юсю-
н салып, ауурлугъун таягъына берип сюеледи
Мусос. Сюрюуюнгу огъары кыйырында къарт
парий артына чёгюп кёрюнеди. Тёшемени те-
бен этегинде, ыстауатдан узакъ болмай, Бой-
пакъ, женгил жюрюп, намысымы эниш этме-
ним дегенча, сабыр-сабыр атлайды. Сюрюуюнгу
кый бла къараса, аны узакъ кыйырында,
ащач ыржысындан берлакъда, Нюзюрню къа-
раадисин да кёреди Мусос. Нюзюр олтуруп-
та Аллы Мусос таба бурулуп. Алай ол башын
кёкюрегине бошлагъанды да, Мусос аны жа-
нында бёркюню баш къатапасын кёреди. «За-
уудлы кеси! Биягъы теке къалкъыуунда
Мусосанды», — деп ышарды Мусос.

Кечеле узунун жерге бауурланганлай, кёз-
арын кысханлай ашырады къарт парий. Са-

нына-жанына солуу, женгиллик келиб'а мейди. Арыгъанларыча, арыгъанлай, ырмак кыаладыла энди аны санлары. Тюнене кибирси кече болгъаны да алай эди. Бюгече жанын тангнга кючден чыгъаргъанды. Келени санап да кюрешмейди энди парий. Санлары кыйынамай жашаучу заманын термилансыкылайды. Аллай заман кыйытып келмилегин да биледи. Аны себепли жүреги мунды кыарт парийни, кыарамы мутхузду.

Муну кыартлыкъ тозуратып бошагъан кыарыуу тауусулгъанын кыйчула биледи. Арт кезиуде ала аны ишге да кыошмайды. Ашын-сууун берип, кыош тийресинде кыо кетедиле. Кыарт парий а, харип, сыйсе, суу баргъан кыарт суюклерин кюн тууушда келип жылытады, сыйсе, кыош салкынына берип жатады. Ашайды-ичеди парий, жата солуйду. Алай болгъанлыкыгъа, не санына жанына аз да женгиллик келеди деп билмей жашауунда бир тюрлю татыу, магъана мейди. Башын ауур мудахлыкъ басхан кезюн кыалын мутхузлукъ жапханлайды рууу. Ишни башы кесин кыартлыкъ тозуруу ханында болгъанын анылайды акылыныуар. Алай, баям, ол да амалсызлыкыдан келур, ишлерине аны алгыынча кыошмагъан кеслери кетип кыалыучулары ючюн, эки аялы шуёхларына кёлкыалды болады. Жюрюкыйналгъандан, аллына салынган ашыкёз бурмай окыуна кыояды бирде. Тапмагъан окыуна этсе да, чайнагъан затыны тауун алалмайды.

Кечеле кыйындан-кыйын, кюнле узун узун. Солугъаны кыарыу бермей, ашагъан

жыгу кёрмей, аманны кебинденди Парийни
жашауу. Алай танг жарыгъы кёк кенгине жа-
лла баргъаны бла тенг, къой сюрюу да ыс-
тауатдан Жалпакъ арты бетге созула башла-
ды. Парий жеринде чыдаялмайды. Аны ичини
ерининде къаллай эсе да бир сейирлик къа-
рыу жаратылады да, кётюрюп, аягъы юсюне
алып къояды. Ёрге сюелгенден сора уа, ол
жырыу Парийни къой сюрюу таба тартып ке-
тти. Бюгюн да тамам алай болгъанды.

Сюрюу этеклеринде ары-бери жүрюген ки-
ши эте, бираз кечингенден сора, къош тий-
герине кетип къалыучу эди Парий. Бюгюн а
жетмеди. Арлакъ атлай да солуй, берлакъ сюр-
юу да чёге, ингирге дери турду сюрюу кы-
дырында.

Кюн батханды, алай аны жарыгъы, кёкню
жерин ёртен жаннганына ушатып, ингир
жырын жукъартханлай турады. Къойланы бир
кёзге, отлауну къоймагъанлай, аллын ыста-
уу таба бургъанды. Бир кесекден сюрюу сау-
рий да ары саркъа башларыкъды. Аны се-
ренин Нюзюр, Мусосну къарелдисин
жырууну узакъ этегинде кёрюп, ыстауат къа-
лаа тигелегенди. Кесини ишин уста билген
Поппакъ да, хауагъа ингирлик чарсы жайыла
лашлагъанлай окъуна, сюрюуну бла агъач
этегини арасы чырпылы сызгъаны эринине кёч-
көн эди.

Къарт Парий арыгъанды. Жалпакъ арты
жыню этегинде тохтады ол. Боюн жиклери
жыкырдай, башын кыйналып кётюрдю. Мут-
тук къарамын сырт башына буругъа кюреш-
ти ол, алай кёзлери сыртлыкъны орта аласын-
да ёсген къушхамиш терекни къарелдисине
жирелип къалдыла.

Артына чөгюп да бир кесек турду Парий Санларына аз-маз солуу бергенден сора утёш къабыргъасына, сёдегей тутуп, ёрлей башлады. Узакъ баралмады Парий. Тохтады да артха сакъ бурулуп, ыстауат таба къарады. Ыстауатха тийише баргъан сюрююню кёрген Парий. Ыстауатны ары къыйырында ауур кыргъун таягъына берип сюелген Нюзюрню аз-маз эсledi. Артха созулгъан къойланы ларындан шош атлай баргъан Мусос да илди Парийни кёзюне.

Бу затланы барына да суююп, тансыкълар къарады къарт Парий. Жюреги уа тынчайды. Ары бурду ол къырау кёзлерин, бери бурду. Бар къарыуун кёзлерине берирге кюрешди. Бойнакъны уа кёралмады. Аны кёралмагъан бек къыйын тийди Парийге. Ичини терениндир ахтынып, алай чыгъарды ол къарыусуз солгууун. Сора, аллын тёшге бурду да, биягъы сёдегей тутуп, ёрлеп башлады.

Сюрюу ыстауатха жыйылгъанды. Тоюп келген семиз къойланы ауур-ауур солугъанлар жёткюрген тауушлары эшитиледи. Келе келгенлей жатып къалгъан къойла да бар, кыуум-къауум болуп, жухларын бирге тиреп сюелгенлери да бар. Бирсиле бла мени иш жокъду деген кибик, энчи-энчи сюелген къойла да кёрюнедиле. Сахиник болгъан а шо бир жокъ. Анга кёре уа къойчуланы жүреклер да — ырахат.

Къарт Парийге, узакъ бармай, энтта таргъа тюшдю. Кёкюреги къысып, ёпкелери хауа алыргъа унамай, аны юсюне бутлары къыйылып къалдыла. «Э-эх, дуния, дуния! Къаллай байтамал заманларым болуучу эдиле да, нечик аман кюн келип къалды башы

Ауушдан башха болмай учуруп чыгъарыучу
иле санларым бу тѣшню башына, энди уа...
Тертиси бла да, чыгыр кѣушдан терк болуп
ѳтмеучюмю эдим ол марагъан кѣозуну кѣа-
нна. Угъай, бу жашау манга жашау тѳйюл-
до Бѣрюню, айыуну аллында да шо бир ар-
тыкъ тепмеучю жюрек, кѣремисе, кѣалай ды-
глас болуп тыпырдайды бусагъатда. Не мен-
деген жанлы бла ѳрелешип чыкыгъандан
ора да арыгъанны билмеучю санларым, шо
былайгъа ѳрлегенлей, кѣыйылдыла да кѣал-
дыла. Кѣзню кѣзге урсанг, зат кѣрюнмеген
ѳарангы кечеледе мутхузлукъ сынамаучу
ѳиле... Ма биягъында Бойнакъны кѣралмадым
ан кѣалдым...»

Бу жол кѣарт Парий иги кесек сюелди,
уай, ѳтген жолуну кѣыйынлыгъына сагъышла
турлугъу да кѣошулуп, аны не санына, не
жанына солуу алдырмадыла. «Былайда сим-
треп тургъандан хайыр жокъду. Кѣыйынмы-
ды, тынчмыды — тѣшню ары жанына, таша
жерге, ауаргъа керекме», — былай кѣаст этип,
таукелликге ушагъан сезим санларына кѣа-
руу бергенча кѣрюнюп, аз-аз болса да, жолун
жората тебиреди Парий.

Кѣкню кюн батыш этеклерине жайылып тур-
ган ѳртен жарыгъын алыкъа ингир кѣарангы-
ны ѳчюлтмегенди. Сюрюу, ыстауатха жарашып,
ѳничайгъанды. Бойнакъ ыстауатдан иги да
ѳнгде, чырпылы сызгъаны жагъасын тутуп,
жанылы, келсе, бу жанындан келликди деген
ѳсылда, кѣзюн-кѣулагъын сагъайтып, ары бла
бири акъырын жюрюйдю. Нюзюр, Мусосну
жыл санына хурмет этип, ушхууур ашаргъа
алгъа аны жибергенди. Кеси уа ыстауатны
Шау хуна таба кѣыйырында сюеледи.

Къарт Парий а барады. Алай аны бусагъа да сюркелгенине «барады» дерге да не хажарасын. Абына-сюрюне, аякъларын жерден айырмагъанлай атларгъа кюреше, боюн жоллары туталмагъандан, жуху кырдыкка ышала, кючден-бутдан тепчийди ол: «Жашау, кичиричан эсе да бирде башланнганы кирик, бир кичириде бошалып да къала кёреме. Башланнганы болла бошалгъаныны арасы уа... Хау, бу арада аз зат кёрмедим мен, аз затха жолукмадым. Алай узунлугъу уа бир атлам. Кичирилай этгенме мен ол атламны? Ит намысы сакълаялгъанмамы? Эки аякълы нёгерлерден бири урушуп, тырман этип сёлешмеген. Таякъ ийисгетгенни уа несин айтхын... Сор Душмандан кьоркьуп, артха тургъаны. Угъай-угъай! Аны акъылыма алып, кесик кыйнамасам да боллукъду. Да... Алай э... Алай а алайды. Сора айыпсыз жашагъандесем, жарарыкъ болур. Энди... Жашау ахырында... Къарыусузлугъуму кишиге кыгъузтмей кеталсам...».

Парий тохтады. Алда сакълагъан ёр жолу къарады. Къыйын жолуна, ахыр жолуна армудахлыкъда къарады: «Ёрлеялырмамы бу тёшню башына? Огъесе... Ары жан ашуалмагъанлай, болурум былайда болуу къалады? О, не къарыу къайнауучу эди бу кыйылгъан санлада, не ёхтемлик болуучу эди къалтырагъан жүрекде!»

Кёз байланнганды. Алай аны сакълап тургъан Нюзюр Мусосну ыстауатдан иги да келде эсledi. Энди мен да бир зат ауузлап къайтайым деген муратда, Мусосну былай келирин сакъламагъанлай, Нюзюр кьош тал

айланды. Къойчула бирге жолукъгъан чакъда, андан узакъ болмай, бир жаныуар, юлѣкъу отурну аумасындан чыгъып, ыстауатны агъач-а айланыган этегинден кенгирекде, ачыкъ жерни тутуп, ёр сюрengi секирди.

Мусос аны эследими-эслемедими, Нюзюрню ираучу кѣзлери уа кѣрген да, таныгъан да эт-иле Акъсылны. Олсагъат аны: «Парий!» — деп кычыргъаны шошлукъда уюп тургъан чыарангы хауаны хыны жыртып ётдю. Къарт-ини аты Нюзюрню ауузуна кеси аллына келип кыалгъанды. Андан эсе Бойнакъны чакъырса мижал боллугъун терк окъуна ангылады Ню-юр. Парийден хайыр чыкъмазлыгъына ийна-нып болгъан адам Бойнакъны атын айтып да кычырды.

Эрттеден бери киши атын айтып чакъырма-гъан Парий ёз къулагъына ийнанмай къалды. Абызырап бираз турду ол. Нюзюрню ауазы-накъдан, аты терк-терк айтыла туруучу за-миндан, келип эшитилгенча кѣрюндю Парий-ге. Ол да къартлыкъны бир илишаны, аны кыйсыз масхараларындан бири сунуп симсире-ни ол. Алай апчыулукъдан терк окъуна къу-туду Парий. Ёрлей баргъаныча, сѣдегей ту-туп, кесин эниш таба атды:

«Эй-я, таланган! Алыкъа уа... Унутулуп-нутулуп къалмагъан кѣреме да мен! Керек бола тура кѣреме да!» Ма алай тирилтди Нюзюрню ауазы къарт Парийни санларын! Ма алай кючлю дарман болуп жайылды аны къа-тына! Ма алай къайтарып къойду ол ауаз-накъдан Парийни ёчюле тургъан жанын-на ийшаугъа!

Адамланы, итлени эслери да Акъсылгъа рулурун тѣзюмсюз сакълап жатхан Къара иблис, къаты тартылгъан жаядан ычхынган дакъ окъ болуп, хауагъа учду. Тийре дауургъа алдырып, Акъсылны ызындан къуулгъан адамла бла итле угъай эсенг, Къара иблисни къойла окъуна хазна эслеялмады. Кѣкден тюшген ташха ушап, хауадан сюрюню тюз орта чыхырына тюшюп къалды ол.

Ыстауатны орта аласында жанлыны кѣркъойла, чыгъар, къачар жер тапмагъанлай, дерек айлана башладыла. Бирсиле да алапкъошула, бираздан сюрюу саулай бирге кешулуп, бир болуп, бурула тургъан тирмен ташха ушады да къалды.

Къарыны, дертли тишлери да къутуркелген Къара ибилис а шо бир такъыйкъаа сыраф оздурмайды. Онгуна, солуна бурады ашын, сермейди, аллына тюшгенни богъурдгъын марап. Тиши жетген богъурдакъдан къасийдире, хар биринден ауузу толу бир уртасабан тоюн бардырады ибилис.

Къарт Парийни бусагъатда келиуюн керсе адам аны атына «къарт» деген сѣзню къоштылыкъ туююлду. Алай женилди аны жюрюм алай теркди. Кѣзлери да бираз тазалан болурла, Акъсылны иги да узакъдан кѣрсе аны жолун кесергеди Парийни мураты.

Акъсыл да кѣргенди Парийни. Аны акъы да билгенди. Аны бла да къалмагъанлай, алакъа узакъда болгъанлыгъына, Бойнакъ ызындан къууулгъанын да эслегенди. Аны бебли Акъсылны иши дыгаласды. Эки ит бирча юсюне болсала, иши осалгъа кетер белгилиди. Аны себепли, бу аллына чыгъа

тенден женгил болуп, экисинден да тыйгыч-
та кутулуу, не уа аллына биринчи жолук-
каны не кьадар терк абындырып, экинчи ит
жетгинчи, агъачха ташайуу. Башха амалы
жокъду Акъсылны.

«Бойнакъ!» — деп кычырады Мусос. «Па-
рий!» — деп чакъырады Нюзюр. Бойнакъ да
жокъ, Парий да жокъ. Къой сюрюу а тирмен
тишлай бурулады. Ары чабады Мусос. Бери
сюрюледи Нюзюр. Экисинден бири къойла
арасына сугъулалмайды. Ары таба атлагъан-
ны, кеслерине къошуп, гюрен чапдырып баш-
майдыла. Мусосну уа биягъында жыкыгъан
сыйуна этгендиле.

Мусосну аякъ тюпден бери алып, ёрге сюел-
тинилей, ыстауатны орта аласында акъ къой-
ла арасында Къара ибилисни сыртын эслеп
сыйду Нюзюр. Олсагъат таягъын бир жанына
ыргъады ол, жанында жезбоюнун кынындан
ыргъарып, къойла арасына атды кесин.

Сюрюу бла бирге бурула, тобукълары, къол-
лары бла да кесине жол ача, кеси суйгенча
терк болмаса да, бёрюню сырты кёрюннген
ёрге жууукълаша барады Нюзюр. Мусос да,
дыргыгъа къалып, тохтаусуз бурула тургъан
гюренни тыш чегинде ары-бери чабады.

Къарт Парийде арсарлыкъ жокъду. Тёлю-
ни-тёлюге жукъармай кёче келген батыр къа-
ны кыызгъанды. Кеси ёмюрюнде къалтырай-
отирей билмеген жүрек кёгюрюлгенди. Чар-
ында быллай халны эрттеден бери сезмей
тургъан Парий кесине къанат битген сунуп
тыкыды. Акъсылны аллына. Шиш туруп, къу-
чикъ керип, саргъалгъан, кымылдай-тюше
тургъан тишлерин ачып сюелди ол душманы-
на къажаулыкъда.

Акъсыл да болмады экили. Жол ташламады. Келген кызыуу бла кёкюрегин Парийге урд. Хазырланып, аякъ тиреп сакълагъан Парий жыгъылмады. Бир жанына тентиреди ол, ала сермеп, Акъсылны желке табасындан тутаргы онг тапды. Кёп кере хайырланган амалы этип, душманны, хыны булгъап, тюпге урур мурат этди Парий, алай...

Кёп турмай, Бойнакъ алайгъа жетди. Къ биледи, хайт десе, Акъсылны къутултмазгы да болур эди. Алай ол къарт Парийни къаты да тохтап къалды. Аны башы терсине ауу сакъал тюбюнден къан саркъа тургъанын кёгенлей, санлары тыйылып къалдыла Бойнакъны. Къарт Парийни туурасындан бушуулу кырап, бираз сюелди Бойнакъ. Сора кесин къыгъа алды да, аны къатына барды. Къарт Парийни жухун ийисгеди Бойнакъ. Башын артылып, къарт Парийни ёрге бурулуп тюшген кёзюне къарады. Кёз жабылып эди, алай, Бойнакъ къарагъанлай, ол биле-биле ачылды. Ма да жашау жилтини жылтырагъанча октук кёрюндю Бойнакъгъа.

Башын энишге тепчитип, Бойнакъ къарт Парийни тамагъындан саркъыган къанны ийисгеди: «Ата-бабаланы къаны... Аладан кечеллип, мени чархымы да ишлетип турган къан...» — Бойнакъ, башын кётюрюп, ачык сынсыды.

Ма бу ийис болду Бойнакъны былайда ийип къойгъан.

Бойнакъ къарт Парийни баш жанына бичёкдю. Атасыны биягъында аз-маз ачылган кёзю жабылып къалгъанын кёрдю ол. Къыда, энтта бир кере бушуулу сынсыды. «Бойнакъ тут! Бойнакъ, тут!» — Ма бу гузаба

чыгъарды Бойнакъны ауур сагъышладан. Аман
юшден элгенип уянганча болуп кѣтюрдю ол
аршын. Ыстауат жанындан агъач таба атылып
биргъан бѣрюню кѣрдю. Кѣзю илиннгенлей.
Къара ибилисни таныды ол. Таныды да, мы
нмай, аны ызындан болду.

Къауалы къолунда болмагъаны ючюн, бек
жарсыды Нюзюр, кесине тырманны къатыдан
къатысын жолукъдурду. Мусос кесин тыйып
къол турду, алай ахырында Нюзюр кесине эте
айланган тырманнга кесини ауур сѣзюн къош
пый къоялмады.

— Санларынгдан бирин жюрютгенча, не ке
те, не кюн биргенгден айырмай айландыргъан
къауалынг керек болгъан ууахтыда къайда
хансда къалды! — Къара ибилис кесип кетген
къыуз къойну мыллыкларын ыстауат къыйы
пна чыгъарып тизгенден сора, ауур къара
мын аладан Нюзюрге кѣчюрюп айтды Мусос
жырамындан да ауур бу тырманны.

«Хансда къалды» деген къаргъышда айты
лаучу сѣзлени Мусосну аууздундан эшитгени
бек къыйын тийди Нюзюрге. Алай бу жол, ке
сине кесин да терслей тургъан ууахтысында, ауу
здундан ауур сѣз чыгъармаучу нѣгерин ангы
ларгъа кюрешди Нюзюр.

Шайтан шашдыргъан болур... Къалай
да... Арт кюнледе тѣгерек-баш да къай
насыз болгъаны ючюн... — былай къум-тум
ке келди да, ахырында уа, кеси ауазын кеси
н чыуландырып: — Не айтыр кереклиси бар
ды. Уллу кѣллюлюк этгенме! — дегенни къошду.

Къарт Парийни бла Бойнакъны жокъламай
жолдюле къойчула. Къайгъылы болуп сакъ
айдыла, арлакъ-берлакъ барып да къарайды-

ла, сюрюуню кьоюп узакъ кетерге уа кьор-
гъан этедиле. «Парий! Бойнакь!» — деп да
кырадыла ала, итле уа жокъ.

Кечени ауурлугъу кетди деген заманга
рюу бираз сабыр халгъа келишди. Башлары
сахиник кётюргенлей, аякъларын жерге-жер
ура тургъан кьойла алыкъа кёпдюле. Ал
бюгечели бери селеймегенлей бурулуп тургъан
«тирмен таш» тохтагъанды. Кече къарангъа
да биле-биле жукъара барады.

Мусос, эки кьолун аркъасына жюклеп, чы-
пылы сызгъа таба ауур-ауур атлай баргъан
кёрдю Нюзюр. Аны муратын ангылап, кеси
ыстауат гюренини тыш чегин тутханлай, с
рюуню ары жанына тепчий башлады.

Акъырын-акъырын атлай, Мусосну такъы
къа сайын гитчере баргъан къарелдисин
туурадан кетермей, бираз сакълады Нюзюр
алай нёгери, кёп турмай, къушхамиш терек
ни аумасына ташайды.

Ыстауатдан иги да узайгъанды Мусос. С
гъа ичине тигелеп, чырпыла араларын да к
майды ол, сызгъаны онг, сол жагъаларына
гъып да къарайды тегерекге. Тюнгюлюп, э
артха къайта барсам керекди дегенинлей
арлакъда дуппурчукъ артындан Бойнакь
баш токъмагъы кёрюнюп къалды.

Мусос жүрюшюне кьошду. Бойнакьны т
расына чыкъды. Бойнакь да кёрдю Мусос
Кёрдю. жеринден а тепмей къалды. Не уза
да эслесе да, аллына чабыучу итни былай эт
нине бек сейир болду Мусос. Аны не эс
бир уллу чырмауу болгъанын сезип, чабарг
окъуна кюрешди. Абынып, жыгъылыргъа
аздан къалып жетди Мусос Бойнакьны къа
на. Къарт Парийни ёлюгюн, аны баш жа

...ын болуп чёкген Бойнакъны да кёрдю ол...
Брекъулакъны баш жанында чёгеди Бой-
накъ. Қим биледи, кёош таба жанындан тю-
н ийис бурунуна урмаса, ол алайда къаллай
турлукъ болур эди. Ол ийис бурунуна
етгени бла тенг аны эсине Нюзюр да тюш-
... Аны бла бирге уа — биягъы сагъышла,
...гъы соруула: «Не ючюн?» «Нек?» «Къал-
ай?»

«Къаллай жорукъла бла жашайды мени эки
...лы нёгерим? «Къаллай нёгерди ол? Нё-
...и нёгермиди?!»

Бир оюм экинчисин туудура, бир соруудан
...алары жаратыла, Бойнакъны тынчлыгъын
...дыла. Тютюн ийис, аны бла бирге уа оюм-
...соруула да келген жанына къарады Бой-
накъ. Хауаны ийисгеди. Ёрге туруп, ийис кел-
...жанына къарап тохтады.

Бёрюле... Бёрюле бла мен... Бир бирге жо-
...гъан ууахтыда... Хау... Мени эки аякълы
...рим ол ууахтыда былайда эди. Бирге кел-
...из! Сора ол... Мени бу халда кёоюп... Сат-

Ситхыч деген ангыламдан бир аман, бир
...ни, болмагъанча бир жийиргенчли ийис ур-
...а кёрюндю Бойнакъгъа. Жаланда буру-
...бла сезип кёоймагъанлай, ол ийисни Бой-
накъ къаны бла, саулай чархы бла сезгенди.
...ра, кёлю аман этгенча болуп, ол жийиргенч-
...ийисден ичин кёусуп тазаларыгъы келди.

«Къарыуу тауусулуп, жан тылпыуу суууй
...гъан айыугъа бла ол назик текечикге къа-
...ны бургъан ууахтысында кесини юсюнден
...оюму болур эди бу адамны? Сора ол къа-
...накъ кёозучукъланы от ичинде кёоюп, ёз
...нын алып къачхан сагъатында уа? Кючюк-

лерине ёшюн салып тургъан ана итге уа
лай буралгъан эди ол къауалны? Ол х
ол кюйсюз ишлени эте туруп, кесине къа
багъа биче болур эди ол? Огъесе...»

Бойнакъны ачыуу келди. Къаны къызды
гъа аны кёзюне къауал быргъыланы ичл
ден тютюн чыгъа тургъан къара тешиклер
рюндюле. Ызы бла Нюзюрню къаштюй к
ри келдиле Бойнакъны туурасына. Биразд
къауал тешикле бла кёзле бирге къошула
бир болдула. Ачы ийисли къара тютюн
зюрню кёзлеринден чыгъа тургъанча кёр
Бойнакъгъа.

Алыкъа аз-маз экили бола тургъанлык
иги кесекден бери къыйнагъан соруула
жууап табылгъанын сезгенди Бойнакъ. О
зими бла бирге аны мыйысына бир таза
келгенча, солууу эркинирек айланганча
рюндю, кёзлери да биле-биле жарыдыла.

Саулай чархыны тирилип келгенин къуу
сезди Бойнакъ. Тентирейме, жыгъылама
къоркъмагъанлай, аягъы юсюне болду.
ланнган, энди ахыр да аякъланмазча уу
гъан душманына энтта бир кере къарады.
маныны батырлыгъына хурмет этип, к
да ыразылыгъын сезе, алай къарады Бой

Къарамын Къара ибилистен алмагъан
Бойнакъ артха эки-юч атлады, сора аллы
тюн ийис ургъан жанына бурду да, ары
кете башлады. Узакъ бармай, Бойнакъ
юсюнде бир батыучукъну къатында т
къалды. Алгъа кенгден жыйылады, ызы
уа, жухун ол батыучукъну ичине окъун
гъуп, терен-терен тартып ийисгеди: «Ал
алай! Мени эки аякълы нёгерим былайда
гъанды! Бу аны ийисиди!»

Бойнакъны экили этип тургъан арсарлыгъы
иди. Аны бла бирге уа итни эсин мутхузлан-
гъан чарс да эриди. Бойнакъны эс къара-
газаланды, жарыды. Къауалын, къойчутая-
ны тутуучусуча, къолтугъуна къысып, эки
болун аркъасына жюклегенлей, алгъа гуппур-
чып, эки аягъы бла къарны жыра, сагъыш-
ытлай кёрюндю Нюзюр. Кесин да кёрдю
Бойнакъ, нёгеринден артыкъ узакъ созулмай,
ызындан сабыр-сабыр барады ол.

Былайда Бойнакъны кёзюне жерде жюрюп
ийюл, хауада учуп Нюзюр таба баргъан бир
тү къарелди кёрюнюп къалды да, иш буса-
тда бола тургъан сунуп, ит кесин алгъа ат-
та. Акъылын жыйып, шёндюгю болумгъа
ийтханында уа, жюрегини кючлю-кючлю ур-
танын эшитди. Кесине кёлю кюлдю Бойнакъ-
ны бирси жанындан а, хайт деген заманында-
ны былай эркин секиралгъанына къууанды ол.
Башын кётюрюп, тютюн ийис ургъан жаны-
къарады Бойнакъ. Тютюнню угъай, Нюзюр-
ны ийисин изледи ол хауада. Аллында къар
кюнде уа нёгерини аякъ ызлары тенг жы-
лгъан эки бараза болуп кёрюндюле.

Барады Бойнакъ. Башын энишге ийгенлей,
кюрюню аякъ ызларындан бурунун айырмай
барады. Солугъаны сайын, Нюзюрню жыйысы
ишги толкъун болуп урады Бойнакъны буру-
нун. Урады да, от болуп къайнатады итни
кюнюн. Урады да, ачыу болуп бурдурады
кютти тишин.

Къошну эшиги ачылды. Нюзюрню жыйы
улла, кючлю да толан болуп урду Бойнакъ-
ны бетине. Бойнакъны дертли къаны башына

чапды, акъылын къатышдырды, жүрегин
туртду. Не эсе да бир уллу кюч аны хын
тюрдю да, Нюзюр таба атды...

ХАПАРЛА

ШЫЙЫХЛА ОБАСЫ

Аракъум, Аракъум, Къызылкъум... Къазах
икъларында аллай жер атла кёпдюле.
Минги Тау, Дыхгау, Къашхатау деген-
Алайды. Хар миллет жер атларында кеси
лерини баш энчиликлерин кёргюзтеди.
анда—тау, анда—къум. Къумбел. Бу да бир
атыды. Эл десем да, тогъузму, онму юй-
Юй дегенлигиме да, балчыкъ тутулладан
ланган гытычыкъла! Этеклери кёзкёрмезге
айгъан къум аулакъны ортасында. Бир —
а, бири — мында мугурайып. Тёгереге уа,
ханымча, къызыу юзmez. Исси къум. Тол-
толкъун, толан-толан болуп. Къутургъан
игизни бийик толкъунларын, ала жалкъала-
огъурсуз къобаргъан ууахтыда ким эсе
дууа окъуп, тохтатып, сын къатдырып
айгъан кибик.

Алай айтханлыгъыма, табийгъат кесини со-
мун бир такъыйкъагъа окъуна тохтатмайды.
идюз аны хауасы, ол жомакъдагъы сары-
ни тамагъындан чыкъгъан отха ушап, исси
иды. Кече уа, Минги тауну бугъойларындан
йген хауача, сууукъ. Бирде тёбенниги, бирде
Бир кюн — жел, экинчи кюн — боран. Тол-
ушла да анга кёре. Бир ауукъда, жалкъала-

рын сыйдам сылап, жууаш болуп, шош жа
ла. Бир чакъда уа, кьутургъан арсланла
бик, жалкъаларын огъурсуз къайырып
барла. Ары чулгъанып, бери булгъанып,
жанларын талап башларла.

Айтыугъа кёре, бурун заманлада бы
кьууатлы, берекетли жер болгъанды. Аты
Къумбел туююл, Кёксай деп. Бай кышлы
лары, кенг жайлыкълары. Къой-эчки, ту
жылкы дегенинг — сыйынып болмагъан.

Артдан-артха уа, жайлыкъланы, кышлы
ланы исси желле кюйдюрюп, малны-мюл
битимлени буз боранла сибирип, жокъ
Кёксайны да Къумбелге айландырып к
гъандыла. Къумбелден сора да болгъанды
шайтан къаргъагъан жерле. Ёз халкыбы
ата-бабаларыбызны жерлерини кыйын
дарларын эсинге келтир да, сагъыш эт.

Къарамыйыкъ ибилисни къара кючу х
бизде къара сабан сургенин, таууланы,
ларындан айырып, Сары къумгъа, Къара к
гъа къуйгъанын. Ол заманда Къумбел
юлюшсюз къалмагъанды. Къолларында ор
чага туталлыкъланы билек кючлерин жег
жерлеге элтгендиле. Къумбелге уа баш
ри урушда жоюлгъан кёп сабийли къаты
ны бла къартлыкъ тюгендирген къарыусу
ны тёкгендиле. Къарыуларын, саулукъл
кырал ишлеринде тозуратхан таза адамла
багушха тенг этип, тышына тёгюп.

Мустафаланы Жараш улу Мухаммат ур
ха дери колхоз башчысы болуп тургъан
Жюрюй, тилей кетип, кючден алдыргъан
кесин аскерге. Малкъар халкыны онбеш
уланындан бири болуп. Туугъан жерине а

ни окъну аллына кёкюрегин салыргъа ке-
ри борчлу этип. Бюгюн а саулугъундан-шау-
гъундан да хапар жокъ. Юй бийчеси Ханий
а бири биринден гитче тёрт сабийи уа —
шумбелде.

Къабыргъалары жарылып, жепилеринден
и юфгюре тургъан такъыр гытычыкъны къа-
нгы мюйюшю. Мухамматны кёк чепкени юй
тубюнде. Аны бир этеги тёшеги, бирси къа-
гы жууургъаны болуп, Азинатчыкъ жатады.
Мыйчхай, жиямсырай, сынсый... Къарыусуз.
иусуз. Ханий а олтурады. Юй тубюнде.
Ипирликде Азинатчыкъны къуру ёшюнлери
ни алдап тынчайтханлы, жеринден тепмеген-
и Олтурады, къайгысы мыйысын къурута,
жиямукълары жаякъларын кюйдюре. Бир
болу бла Шамсаны, Хусейни, Аминатны токъ
ичиклерин кезиу-кезиу сакъчыкъ сылай. Ала-
и уятып къоярма деп къоркъгъандан, бар-
и кълары ууакъ-ууакъ къалтырайдыла.

Сабийчиклери, татлы жукъугъа бёленип, ма-
иер тюшлеринде жарыкъ ышара жатханлары-
и Ханий ишексиз ийнанылды. Ол Шамсаны
иуртчукъларында суюдюмлю батыучукъла-
и, Хусейни бетчигин кызартхан саулукъ-
и ариу ингиликни, Аминатчыкъны узун къара
ириклерин кёрюп окъуна турады. О, Аллах!
и къадар! Ханий, сабийчиклерини ингилик
иызартхан токъ бетчиклерин сылай, ала кё-
ион ышаргъан ариу тюшлеге къууана олту-
иады. Ай анасыны уа! Къалай ыразы эди ме-
и жаным алай айтыргъа! Не медет! Не ме-
и! Ханийни аллындагъыла аны сабийлери
иойюл, аланы кийимчиклеридиле! Хар бири
иичыкъ бюкленип, юй тубюнде тизгин салы-

нып. Шамса, Хусей, Аминат. Къабырчыкъла да тамам алай тюшгендиле.

Ма алай олтурады насыпсыз Ханий. Кътырауукъ къолу бла сабийлерини бош къыгъан кийимчиклерин сылай. Жюреги, тохтотъа жетишип, къарыусуз къалтырай. Тау элде жангы юйю, кенг арбазы уа кёз аллын Арбазда уа бузоучукъла, къозучукъла, сабийчикле.

Барысы да къатыш болуп, ойнакълай. Ма къыра, секире, кюле. Тийрени дауургъа алырып. Бир кыча, бири кыуа... Ма алай келдиле Жараш улу Мухамматны юч да сабий жарлы Ханийни кёз туурасындан. Къумбюне жутулдула. Суу тамычыла кибик кырдудула. Жокъ болдула.

...Сабий жиягъаннга ушап, бир тауушлынды Ханийни къулагъына. Биягъында кёне кёрюнген суратлагъа жан кирип, ала тауушларымы эшитилдиле деп келди бушунананы акъылына! Алданганын ангылап. Кенеп, башын кётюрдю Ханий, жаны кет Азинатчыкъ жатып тургъан къарангы мюйюге бурулду. Солууун тыйып тынгыла Улакъла макъыргъаннгамы, тайла кишне нгеми ушап, дагъыда бир къужур таууш эшитилдиле. Алай, Азинатчыкъ шош жатхакёрдю да, Ханий ол тауушладан алай кьоркъмады. Къарыусуз къолун Хусейни кийимчиклерине узатхан чагъында уа таууш кызчыгъы жатып тургъан табадан, шайкюджюсюмю, ибилис къууанчымы болду, кериши, бир ачы ауазла келдиле. Ханийни кетди. Къурушхан тобукъларын кючден тартып, аланы ачыгъанларына да эсин буртатгъанлай, Ханий ёрге хыны кётюрюлдю. Ол

къатдан дуня къаппа-къарангы болду да къалды...

Юзейир эфенди, сыйлы Аллахны хар тангына намазлыкъ юсюнде жолугъа келген огъурлу къарт, дин къуллугъун Къумбелде да къоймагъанды. Къарынын тойдуругъа аш-азыкъ угъай эсенг, ауузунгу къургъакъсыгъанын кетирирге суу уртлам окъуна къыт болгъан жерге ол, абидезин къум бла алып, алай чёгеди намазлыкъгъа. Бу жол да бузмагъанды адепини. Танг ата чыкъды арбазгъа. Сора абидез алыучу жерине барды.

Ханий жашагъан гытыны арт къабыргъасы Юзейир эфенди абидез алыучу жерге бурулупду. Аны себепли къабыргъаны тюп аласында алгъын кёрюнмеучю къарангы тамгъагъа Юзейир эфенди арбазгъа чыкъгъанлай окъуна кёз тутдиргенди. Алай анга бир уллу магъана бермей къойду. Магъана бермесе да, абидезин ала, алайчыкъны кёз туурасында тутханлай турду.

— Къара ол сейирге! Алайда бир зат кымылдай ушайды! Гылыу чычханмы? Агъазмы? Огъесе...

Абидез ала тургъанын да унутуп, ууучун къумдан толтургъанлай, мутхуз къарамын алайгъа тюреп, сын къатханлай иги кесек турду Юзейир эфенди. Бираздан а къабыргъа тешигинден арт жаны бла чыгып келген сюлесинни къуйругъун, ызы бла аны кесин да кердю! Олсагъат къартны ичин от алды. Секкирип ёрге турду ол. Бели чанчханын да унутуп, хахай этди. Тийрени хахай-тухайгъа алдыра, жанында къумгъа чанчылып тургъан мужура-сын сермен, мыллыгын ары таба атды.

Андан-мындан адамла чыкъдыла. Кими акъ-

сакъ, кими чолакъ, жүрексизле, жиликсиз.
Кими абына, кими сюрюше, Юзейир эфенди
ызындан чапдыла. Сабийчикни бирде сырты
ата, бирде жерге сүйрей къачып баргъан сү
лесинни ала да кёрдюле. Эрттенлик шошл
гъун къычырыкъ-хахай, жияу-сыйыт таууш
буздула. Арбазлада жыгъылып, элден чык
гъанлай аууп, арлакълада абынып къалгъа
ла болдула. Инчиклери тугханла уа сүлеси
ни ызындан къууулдула. О, хахай! О, жияу
О, сыйыт! Ибилисле тою! Шайтанла къууанч
Күйсюзлюк байрамы!..

Къарыусузла, кими сүйрелип, кими сюрк
лип, Ханийге келирге кюрешгендиле. Алг
Асият кирди юйге. Эси аууп, юй тюбюнде са
болуп тургъан Ханийни тегерегине бирси т
ширыула да жыйылдыла. Насыпсызны бетин
сыларгъа суу окъуна табылмады. Кесини ж
лямукълары жибитген жаулукъ къанаты бла
сылады Асият аны къансыз бетин. Солууу
айландырды Ханий. Кирпиклерин кётюрдю.
Жиямукъ мыстысы къайтарды жарлы Ха
нийни бу къаргъышлыкъ дуниясына.

Жаханим дунияны жарыгъына къайтханда
эсе, ахырат къарангысында къалса, кёп иги
боллугъун къансыз жүреги бла терен сезип ах
тынды насыпсыз...

Сүлесинни къуууп кетгенле да къайтып
келдиле. Бир бири ызындан мудах тизилип,
инчикге дери исси къумгъа батыла, ауур-ауур
атлай. Бетлеринде мудахлыкъ да къара, ауур.
Башларында сагъышлары да къара, ауур. Ал
ларында уа — Юзейир эфенди. Эки билегин
къагъанакъ ёлюкге сал басхыч этип. Ма алай
кирди бушуулу жыйын насыпсыз Ханийни къу
ругъан арбазына. Бушуулу жыйыннга ачы

Ханийт бла тубеди насыбы кѣуругъан, кѣара
Алар кѣаргъагъан Ханий! Алай ахыр жулдуз-
гъу да кюйюп, ёчюлюп, тюненеги мутхуз ду-
ниясы бюгюн кѣаппа-кѣарангы болуп кѣалгъа-
н алыкѣа дурус билмейди ол. Кѣайнап, жаш-
нап ёсе келген терек бахчасы кѣуруп, кюйюп,
еси уа аны ортасында жангыз турукъ болуп
юелгенин алыкѣа ангылаялмайды.

Ханийни тегерегинде гюрен болуп олтур-
ган тиширыула ёрге турдула. Кѣолтукълары-
на жабышып, Ханийни да аягъы юсюне сюе-
диле. Арлакъ-берлакъ сюрюшюп, Юзейир эфе-
ндиге жол бердиле. Юйге кирди эфенди. Бу-
шуулу жюгюн, Мухамматны чепкенин алып,
анга чулгъап, юй тубюне салды. Салды да,
кѣурушхан белин тюзетирден алгъа, кѣагъа-
шкъ ёлюкню бетчигин атасыны чепкен этеги
бла жапды. Андан сора уа, адамлагъа бир
кѣауум сёз айтыр муратда, ала таба бурулду.
Бурулду, алай алагъа кёзлерин кётюрюп окъю-
н кѣараялмады. Солууу тыйылып, тили ту-
тулуп кѣалды.

Кёп тюрлю бушуулада жамауатха кёл эт-
дире, эс тапдыра келген кѣарыулу жюрекли
таулу кишини бу жол сынып, ууалып кѣал-
гъанын кёргенле анга айып салмадыла. Кес-
лери андан да осал халгъа жетишип тургъан-
лагъа Юзейир эфендини амалсызлыгъын ангы-
лагъан кѣыйын болмады. Терен, ауур-ауур ах-
тындыла ала. Сытылдыла, эзилдиле Эр киши
маталлы, жюрек кючю, акъыл кѣарыуу да
болгъан, кѣаллай болумлада да этер ишин, ай-
тыр сёзюн дурус билиучю Асият ал ботасын
тешди да, санлары сууугъан кѣагъанакъны
анга чёргеди. Аны юсюне уа Мухамматны чеп-
кенин чулгъады, сора, ажымлы ёлюккюкню

кёкюрегине кысып, босагъадан чыкъды. Бир силе да, Юзейир эфендини алгъа ётдюрю аны ызындан тизилдиле.

«Кел, Мамма, сау кел! Арбазынг — кыууанч юйюрюнг — толу! Жууукъ бол! Кыучакъла сабиелеринги! Уялмай кыучакъла! Тансыгъын ал!» — Бу сёзлени эшитгенлей, адамла, артха бирча бурулуп, Ханийни кёрюп, жерлеринде сын кыатып кыалдыла. Ханий а, ол насыпсыз! Эки кыолун алгъа атып, кёзлерин кёкге араа тып, арбазда ары-бери чабады, сабиелерин чакырады: «Шамса! Хусей! Аминат! Атагъыз келгенди! Чабыгъыз аллына! Кыучакълагъыз атагъызны! Кыууаныгъыз! Ийнакылагъыз! Шамса! Сен Бишатха чап! Хусей, бар, Ишайгъа билдир! Аминат! Сен а Букайгъа чап! Чабыгъыз, барыгъыз! Сюйюнчюлюк айтыгъыз!»

Ханий, сабиелерине алай буюруп, кимни эс да аллына баргъанча, арлакъ атлап тохтады. Тохтады да, эри Мухаммат алайда сюели тургъан кибик: «Мамма... Тохта-тохта... Мыкыкларынг жюлюнюп кёргенме тышюмде. Ким сими уа — тишлерим тышюп... Неге кёрюнген болур эди аллай тыш?» — дегенни айтды.

Тиширыуладан экиси артха кыайтдыла. Ханийни кыатына келдиле. Аланы кёргенлей Ханий да акылына кыайтышханча болду. Чалгъы кесген мант башына ушады да кыалды. Ала бла бирге, исси кыумну суунуча чачдырабушуулу жыйынны ызындан, мыккыл санлары аур сюйрей кетди...

Сабы сынган эски жугар Шамсаны кыабырына таянганлай турады. Узакъ бармай керек болуп кыаллыгъын билгенча. Сабий жашчыкыла, аталарыны аур жюклерин боюн

ырына замансыз алып, кѣабыр кѣаздыла. Кѣабыр кѣанга орунуна салырча уа не таш, а агѣач табылмады.

Тѣрт кѣабыр. Замансыз кѣюйген тѣрт жулдуз. Ырлукѣну кѣара жели огѣурсуз юфгѣюрюп кѣюлтген тѣрт чыракѣ. Ариу ѣсе келгенлей, кѣия уруп, кѣара кесеу этген тѣрт жаш терек-чик. Тѣрт кѣум тѣбечик. Тѣртѣюсѣне да сын кѣи болуп сѣюелген насыпсыз Ханий. О Мухаммат! Мухаммат! Узакѣдамыса сен, кенгдес-се! Саумуса сен, огѣесе сен да шау болупму кѣилгѣанса? Жанынг сау эсе, бу ууахтыда се-не да жюрегинг чанча болур. Ёлген эсенг а, жанынг учуп жетген болур былайгѣа. Жилѣй-гѣыла. Кѣюе-бише. Кѣара кесеу бола.

Хѣсейни кѣабырыны кѣатына барды Ха-ний. Алайда тобукѣланды. Онг кѣол аязы бла кѣабырны сыртын сылай, ѣрге кѣарады да: Мамма! Кѣремисе, кѣалай уллу киши бол-манды жашынг! Отуннга барсанг, чалгѣыгѣа кѣакѣсанг да, билеклик этерикди! — дегенни кѣатып кѣууанды. Сора, жѣрюшѣюн тѣюз тепсеу-кѣ ушатып, Шамсаны кѣабырына кѣчдѣю: -- Кѣадан кѣызынгы уа таныялмаймы тураса, Мамма? Кѣарачы, кѣайын терекчик кибик! Кѣолчукѣлары уа не тѣюрлѣю жумушха да бир кѣуу жарашадыла. Кѣарап-кѣарагѣынчы, ашы-на-суунгу, хазыр этип, аллынга саллыкѣ-чар! — Ханий ючѣюнчѣю кѣабырны кѣатына кѣаркелди: «Аминат а, тѣюз бурунунгдан тѣюш-кѣ кибикди. Кесинге ушайды! Жууашчѣкѣ. Ышчѣукѣ. Ышара-ышара...»

Былайда сѣзѣюн бѣлдѣю Ханий. Башын эниш-кѣ бошлады. Жерге тобукѣланганлай, эки

къолу бла къабыргъа таянып бираз олтур
Сора башын суху кѣтюрдю. Онг къолу
жангы къабырчыкъны кѣргюзтдю: «Анга уа
къарачы, Мамма! Гитче къызчыгъынгы
танымайса, сен кетгенден сора туугъанды
Атчыгъы да Азинатды. Эгечинг атагъанды
Бишака... Алчы къоюнунга! Ата жылыуну
тыуун ол да бир сезсин!»

Ханий бу затланы эте туруп, алайдагъы
къатышмадыла. Къарап турдула. Тынгы
Кими ахтына, кими сытыла. Иш не бла
шаллыгъын Аллахны оноуна берип. О
хаммат! Мухаммат! Жанынг ичингде
аны артха салмай кире болурса сермеш
Жерими-журтуму, юйюмю-юйюрюмю къо
лайма деп. Жеринг-журтунг а тоналып. Юй
а тюп болуп. Юйюрюнг а къырылып.
юлгъан эсенг а?.. Не ючюн бердинг огъу
жанынгы? Не ючюн? Шо не ючюн?!

Ханий, хыны теберип, эки къолун къа
дан айырды. Аны бла тенг тобукъларын
тюзетди. Ёрге сюелди. Кимни эсе да жок
гъанча, ары бурула, бери атлай, жыйылг
ланы араларын кѣзлери бла тинтип чык
Сора къарамын бийик толкъунлу къум те
ни узагъына бурду, онг къолун ары таба
ды: «Шамса, Хусей! Кѣремисиз, атагъыз к
барады! Азинатчыкъны да къоюнунга а
Тебирегиз! Жетигиз ызындан! Аминат! Тут
чу бери кокачыгъынгы! Хайдагъыз! Ту
гъыз! Тебирегиз! Атагъызны жетейик. Ж
бизге! Элибизге! Юйюбюзге!» — Былай к
ра, Ханий эски жугарны сермеп алды. А
ызындан сюйрегенлей, мыллыгын къум те
ге атды. Адамла эслерин жыйгъынчы, ол
тенгизни биринчи толкъунунда жутулду,

Текден а экинчи толкунну аркба жютю-
нде кёрюндю.

Сёз айтхан болмады. Алгъа Асият, ызы бла
р билегин урушда къююп келген Ахмат Ха-
нийни ызындан чапдыла. Бирсиле да аланы
ларындан къуюлдула. Юзейир эфенди, эки
тегин керип, алларын тыяргъа кюрешди.
из былай мычыгъыз, Асият бла Ахмат къай-
рлыкъдыла Ханийни», — деп сёлешди. Алай
амла, къартны эки жаны бла ётюп, ауузла-
ндан сёз чыгъармагъанлай, кетип къалдыла.
Хар аууз сёзю ат багъасында жүрюген, къу-
нда-бушууда да жамауатны аллында бола
лген Юзейир эфенди айтханы адамлагъа
имей къалгъанын бу жол биринчи кере сы-
ды. Болсада зорлукъ узгъасы ууатхан. терс-
оту кюйдюрген къара къайгъыдан башла-
тентек бола тургъан адамлагъа ол не аз
гюнях салмады. Алай тюнене санда-жанда,
ылда-ниетде да бир тюрлю бир кемликле-
болмагъан инсанла бюгюн къой сюрюуге
болуп къалгъанлары жүрегин аурутду.
ны сынсытды. Кёлсюзлюк этгени ючюн, кеси-
тырман жолукъдурду ол. Кёп жылланы нё-
рлик этип келген мужурасы къолунда бол-
гъанына жарсыды, бир бутун сюррей, ол да
ийин баргъан адамланы ызларындан къууул-

Юзейир эфенди кѡбырлада кеси жангыз
идгъанын эслеп, Ахмат аны аллына келе
идгъанды. Юзмез тѣбени, бири аргъы, бири
ри кѡбыргъасындан ѳрлеп, Юзейир эфенди
Ахмат аны аркѡа сыртлыгъында жолукъ
«Сюлесенни урама деп атханынглай,
ида кѡюп кетгенсе», — дегенни айтып, Ах-

мат Юзейир эфендини мужурасын кьолу берди.

— Ай сау кьалгьын! Ауурлугъуму бир ж тысын мынга жюклеп жюрюучюме, — деп ды Юзейир эфенди мужурасын. Сора, тох Ахматны саргъалгъан бетине тюрслеп кьа ды: «Оллахий-лязим, Ахмат, бюгюнню нюбюз а, мужураны угъай эсенг, кесибииз ада ла болгъаныбызны окъуна унутдургъанды» деп кьошду.

Адамла, иги да узайып, кьум тенгизни кьун сыртылыгъында кьрюндюле.

— Аланы алларын тыйып, артха буруп решгенден хайыр жокъду, — деди Ахмат, Юзейир эфендини ашыкыгъанын кьрюп, сагъы ангылап.

— Ким биледи, алай окъуна болур. Ал жаны ауруп, бир эл, бир журт болгъан ж жолукъдуруп эсе уа, — деп кьошду Юзейир эфенди.

Кьумбел артда кьалды. Алда уа — тенгиз. Кьургъакъ тенгиз. Кьуу тенгиз. Бийик кьунлу кьайнар тенгиз. Огъурсуз тенгиз. Толкьуну чёге, шошая башлагъанлай, аны гинден экинчиси, боз жалкъасын огъур кьайырып, андан да бийикге кетюрюле. Кьанлагъа чырмау салыргъа кьаст этген ки Адамла уа барадыла. Исси кьумну кьай суунуча жырып. Атлагъанлары сайын, ич лерин кюйдюре. Бирде бийик толкьунну сыртылыгъында кьрюне, бирде эки толкьун ара кьемюле.

Алда не зат сакълагъанын билмейдиле. Кьайры баргъанлары, кьалайда тохтарыны да белгисиз. Не излеп барадыла. Кьаллай кюч элтеди аланы? Жолгъа чы

гъанларыны сылтауу уа не зат болду?
Баргъанланы арасында бу соруулагъа, кеси
да ангылап, тынгылагъанны да тюшюндюрюп,
жууап бераллыкъ жокъ. Болсада барадыла.
Гюнене Ханийни акъылдан шашханын кёрюп
жарсыгъанла бюгюн кеслери да ол чекге же-
тишгендиле. Аякъ тюплеринде исси кюл.
Башларында къызыу кюн. Кёкню бла жерни
арасы уа — жаханым оту. «Умут бек артда
бледи», — деучюдюле. Бу адамла умутсуз бы-
лай муштухул баралырмы эдиле? Аякъларын
алалырмы эдиле ала? Алгъа атлаялырмы эди-
ле?

Адамла уа барадыла. Башларында къара
къазанла къайнай. Ёпкелерин юзмез къатыш
исси хауа толтура. Кюн таякъла этлерине биз-
ис болуп чанчыла. Бирлерини эринлери кё-
бюп, жарылып, бирсилени жаякълары хыппил
болуп. Солуулары тыйыла. Жюреклери тох-
тай, акъылдан шаша. О, кёк да, жер да къа-
рыусузгъа къажау тургъан огъурсуз дуния!

Къабыр къазгъан жашчыкъладан бири жы-
гъылды. Анасы, къычырыкъ этип, юсюне къап-
ланды. Юзейир эфенди, мужурасына ауур
таяна, Ахмат бла алайгъа табылдыла. Бир-
силе да алайда гюрен тохтадыла. Ауаналагъа
ушап, кими ары, кими бери тентирей. Жаш-
чыкъны ауузундан бла бурунундан келген
къанчыгъы юзмезде кюйген къуймакъ болуп
кёрюндю. Анасы уа жашчыкъны жаягъындан
уппа этди, секирип ёрге турду да, къарс уруп,
буузун кьобуз этип, аякъ бюгюп башлады
бушуулу тойгъа Ханий да кьошулду. Эски
жугарны да кьоюнунa къысханлай. Анда-
мында къарс уругъа эниклегенле да болдула.
Юзейир эфенди, Ханийни къатына барып,

аны кѡолундан жугарны алыр умут этди. Ала Ханий жугарны бермеди, кѡюнуна бютюн кѡты кѡысды, Юзейир эфендиге огѡурсуз кѡрады. Сора. артха суху бурулду да, жолгѡ муштухул атланды. Ёлген жашны анасы да бирсиле да аны ызындан тизилдиле. Юзейир эфендиге уа, алгѡа ётюп, ибилис кѡаргѡыш жетген тентек жыйыннга жол башчы болургѡа тюшдю. Ауазын эшитгенлей, шош болук кѡалыучу, айтхан ууазына солууун тыйып тынгылаучу тау жамауатын тансыкѡлап, кюсе да эсгерди эфенди.

Жамауат а жокѡ. Кѡк да жокѡ, жер да жокѡ. Жашау да жокѡ. Заман да жокѡ. Жаланда ма бу бара тургѡан адамла. Адамла туйюл — ауанала. Сора ибилис, кѡайда эсе да кѡарап, бу мискинлеге кѡаргѡыш ланы кюйсюзден кюйсюзюн кѡурашдыры айта тургѡаннга ушайды хал. Хар кѡаргѡышын ким эсе да олсагѡатдан кѡабыл эте баргѡан кирик...

«Таула! Таула!» — деген кѡычырыкѡ кѡпд бери бийлик этип келген сангырау шошлуктуну, чууакѡ кюнде элия атылгѡанлай, буз Ол, ауур жукѡуда басдырыкѡланып, кѡзлерин эслерин да исси, ауур, мутхузлукѡ тунчундуруп келгенлени юслерине сууукѡ суу кѡугѡанча элгендирди.

«Таула! Таула!» — деген сѡзле базыкѡ, инни ке, ачыкѡ, тунукѡ ауазлада хауагѡа угѡа. кѡыйыры-чеги болмагѡан иссиликегѡ учду. Кѡзлерин ачалмай, таулары кѡюрюге термил кѡалгѡанла кѡп болдула, Сѡз айтыргѡа солуулары жетмегенлей, «Таула!» деген кѡууагылы кѡычырыкѡны ичлеринде ёлтюргенле да туйюл.

Алда уа, кертиси бла да, — таула. Тѡппел

ри кёкге жете. Акъ тёппеле. Кёксюл этекле. Наратла, чынарла. Шууулдагъан таууш. Огъессе... О, Аллах! Басхан сууну тауушу! Малкъар Черег! Чегем чучхурланы салкъын солууу! «Таула таба! Таула таба!» — деп урдула жюрекле.

Таула ичинде суу болмай амалы жокъду деген оюм алыкъа сагъыш эталгъанланы санларына тирилик келтирди. Кёзле, бетле аз-маз жарыдыла. Къум жалан инчиклени алай бек кюйдюрмегенча кёрюндю. Кюн таякъла да алай бек ачитмагъанча болду.

— Таула къара бет алгъанчамы кёрюнеди-ле? — деди Ахмат.

— Кеслери да... Этеклери созула... Тёппелери бийикден-бийикге кете, — деди Юзейир эфенди да.

— Алан... Тейри... Къарайма да... Тау тёппелеге бир къарачы. Таула алай болуп кёрметтенме мен...

— Хау... Къалай эсе да... Этеклери — жерлеринде, тёппелери уа... Бери, бизни таба, куушуп келгенча кёрюнмеймидиле?

— Кеслери да... Эритилген къоргъашин ки-бик. Энишге-энишге саркъа.

Аяз къатылгъанча кёрюндю. Юзейир эфенди бла Ахмат ушакъларын бёлдюле. Бир кесекден хауаны солууу биле-биле кючленди. Адамланы мангылайларындан саркъып, кёзлерин кюйдюре келген тузлу тер сууларын мычымай кепчитди. Алай жолоучула жутла-нып терен солугъанларында, аланы ёпкелери-не салкъын хауа угъай, ахырда хауасы бол-магъан иссилик, къум къатыш болуп, кирди. Андан сора уа табийгъатны солууу жангы-дан-жангы кюч бла ура, къызыудан-къызыу

бола башлады. Алда кёрюннген таула бия
гъындагъы сыфатларын тас этдиле. Алгъа ала
эритилген чайыргъа ушап, къара желим бо
луп, жер бетине жайылдыла. Ызы бла у
къалын къара тютюн болуп, хауагъа кётю
рюлдюле.

Алгъа Тюркде, ызы бла Арабда къум жол
ланы кёп кыдыргъан Юзейир эфенди не бо
ла тургъанын билгенди. Жюрюшюн не къадап
терк этерге кюрешип, онгуна, солуна адыргы
болуп къарайды. Алай адамлагъа ышык
болурча жер эсленмейди. Ичин от алгъанды
Юзейир эфендини. Этер амалы уа жокъ. Эки
къум тёбени арасы батыугъа тигеледиле адам
ла. Эки билегин эки жанына созуп, ызында
келгенлени алларында тохтады Юзейир эфе
нди. Чепкен этеклерин жел тарай, бу гюняхлы
жерде жаратылгъан инсанга угъай, кёкде
энип, бусагъатда алайгъа кьоннган мёлек
ушап сюелди ол. Аякъларын къаты тире
башын ёрге кётюрюп, алай бла къарагъанл
гъа кёл этдире.

Алдагъыла тохтадыла. Артха созулгъанл
да, аякълары бла къумну жырып, ауур атла
алайгъа жыйышдыла. Барысы да, жокку бо
луп, быттым этген кьойла кирик, тохтады.
Жел а, жомакъда айтылыучу тогъуз башл
сарыуекге ушап, ичине алгъан хауасын жа
нган от этип чыгъарады. Адамланы юслер
не-бетлерине къуюп кюйдюреди. Санлары
къурушдурады, жиликлерин эритеди. Юзей
эфенди, сёлешир муратда, ауузун ачды. Ала
исси къум саргъалтхан зыбыр хауа ёпкелер
толтурду да, солууу тыйылып, зат айталмад
Къагъанакъ сабийчигин жүрегине кысы
инчикге дери исси къумгъа батылып сюел

жаш тиширыучукъну бети саргъалды. Къара тырмыла ызладыла мангылайын. жаякъларын. Боюн тамырлары къаралдыла. Къоркъуудан толу къарамы ачы кычырыкъ этип, эки кёзюн тели ауруу жандырып, не менме дегенни да элгендирирча, алай къарады ол тегерегине. Ахырында, аягъы юсюнде чыдаялмазлыгъын сезип, сабийчигин эки къолу бла къаты тутуп, алгъа, кимге болса да, узатды. Къарамында уа: «Бу къарыусуз жан сизге аманат! — деген тилекни тауушсуз кычырыгъы.

Сабийчик анасыны къолларындан ычхынды. Анасыны ахы кетди. Аны бла бирге уа жаны да. Алай, жаны чыгъардан алгъа, ол сабийчигин Юзейир эфендини къолунда кёрдю. Кёрдю да, бетине сабырлыкъ келип, ахыр солууун алай чыгъарды. Сюелип тургъанлай, эки кёзюн сабийчигине аралтып, эки билегин аны таба созгъанлай, жан берди. Жан берди да, жыгъылгъан а андан сора этди. Кёзлери уа ачылгъанлай къалдыла. Сабийчигине аралгъанлай. Къара жел, жаннган отча кюйдюре, къаты урду. Ажымлы ёлюкню кёзлерин исси кьумдан толтурду.

Юзейир эфенди, сабийчикни сол къолу бла ешюнюне кысып, онг къолу бла уа мужурагына таянып сюеледи. Адамланы бстлерине кезиу-кезиу къарады ол. Бири биринден амалсыз. Бири биринден онгсуз. Кимни бурун сырты кюйюп, кимни эринлери жарылып, кимни уа бет териси саулай хыппил болуп. Аягъы юсюнде тутхучлу сюелген а бири да жокъ. Жел къайры урса, ары тентирей. Бутлары кыйылып, энишге чёгюп къалгъанла да бар, жыгъылып жатханла да бар.

Желни бираз сабыр болгъан ууахтысы сайлап, Юзейир эфенди кьолун мужурада айырды. Сабийчикни эки кьолу бла да тутун тап алды. Сабыр атлай барды да, анасыны жанына сакъчыкъ салды. Бешик быстыры къанатын сабий ёлюкню бетчигине тартды да белин тюзетди.

— Насыпсыз... Сабийчиги сау кьалгъан су нуп... Ким биледи, сабийими жаны саулай ах луларыма аманат этип кетдим деген акъылда ёлгени иги окъунамы болду?..

Бу сёзлени адамлагъа эшитдирипми айтды огъесе ала, аны ичинде жаратылып, тышыны чыкъмагъанлаймы кьалдыла. — аны Юзейир эфенди кеси да билалмады. Къарамын ёлюк леден алмагъанлай, «амин» дегенни айтды да, эки кьолун жайды, адетде болгъаныча, ду уа алдырды. Ол ууахтыда тохташхан шош лукъну Ханийни ауазы бузду:

«А-аланла! Ары къарачыгъыз! Къары гъачла! Угъай, кёгюрчюнле! Кёремисиз!? Тёро кёгюрчюн. Ма ол — Шамсады. Аны жанында учуп баргъан а — Хусей. Аланы ызларында Аминат, бек артда уа — Азинатчыкъ! Къарачыгъыз, къалай ариу учуп барадыла ала! Учдула! Кетдиле!..»

Алай айтып, Ханий жерге ауду, эки кьолу бла уруп, сары кьумну чачдыра, харх этип кюлдю, бир кесекден а, кюлкюсюн жияугъа кёчюрдю да, ачы сарнау этди. Насыпсыз ташырыуну бу халына къарап, кюлгенле, жиягъанла да болдула.

— Я Уллу Аллах! Мискин кьуллерынга сёз бир жан аурут! — деп тиледи Юзейир эфенди.

Кёкню бир жартысын къалын къара жалы жапханды. Жел, эки да кьум тёбени арасы

батыугъа киралмагъанлыкъгъа, сары къумну
брге кѣтюрюп, кѣкге сууурады. Ары жайылгъан
къара къурум бла къатыш этип булгъайды.
Сора, бирге жыйышдыра келип, адамланы юс
лерине хыны-хыны къуяды. Мыдых отну къуй-
гъан кирик, кюйдюреди. Минг къауалдан чеч-
мелени атхан кирик, ачытады, сынсытады.

Олтургъанла, жыгъылгъанла кѣпден-кѣп,
сюелгенле аздан-аз, кѣк къарадан-къара, жел
гъатыдан-къаты. Олтургъанла, сюелгенле да
иркъаларын желге буруп... Жыгъылгъанла уа,
чирик тюкгючлеге ушап, аугъанлай. Юзейир
эфенди, ары-бери тентирей, кючден жетип,
мужурасына таянды. Сора сызгъаны терени-
рек жерин сайлап, алайда тохтады. Къолун
булгъап, бирсилени да алайгъа чакъырды.
Алайгъа жеталмай, жыгъылып къалгъанла да
болдула, тѣрт аякъланып, бауурлары бла
сюркелип баргъанла да болдула.

Табийгъат къутургъанды. Кѣк, турушуна
къара бушуу болуп, жер бетине жайылгъанды.
Къара къурумну бла сары къумну къатыш
этип кюрейди жел. Онгдан солгъа, солдан
онгнга булгъайды. Бирде аны жерден айырып,
кѣкге учуруп кетеди, бирде уа, бийикден атып,
жер бетине урады. Не кыйыры-чеги, не мар-
дасы-ѣлчеми болмагъан исси къумну, бир та-
ныгъын жерде къоймам деп ант этгенча, къа-
ты къадалгъанды жел. Сары туман этип
кѣтюреди кѣкге, башха жары элтип, ачыулу
быргъайды жерге.

Кѣпню кѣрген, кѣп сынаудан къутула кел-
ген Юзейир эфендини окъуна жүрегин кър-
къуу алгъанды. Башын энишге бошлагъан-
лай, табийгъатны даууруна тынгылап, огъесе
дуния жашаууну хаухлугъундан сагъышла-

ныпмы, иги кесек турду ол. Сора, къарамы
кёкге буруп, былай айтды:

— Я Кючю уллу! Я-я-я бизни жокъдан бар
этген! Э-э-э айтханы болмай къалмаучу! А
э-й! Жерни-Кёкню, Айны-Кюнню да иеси! Уо-
оо-ой жаннетни, жаханымни, ол дуняны, бу
дуняны да бийи-оноучусу! Шо бир болуш-
лукъ бер бу мискин къулларынга! Бир къа-
рыу келтир тюнгюлген жүреклеге!

Мутхуз къарамын къап-къара, огъурсуз
кюйсюз кёкге буруп, андан сора да кёп тиле
этди Юзейир эфенди. Сора жүрек кючю бла
уллу акъылы бла, жаны-къаны бла берилип
«Ля-иляха-илляллах» айтып башлады. Ичле
ринден солуу чыгъарыргъа онг тапханла ба-
рысы да анга къошулдула: «Ля-иляха-иллял-
лаху-я Аллах! Ля-иляха-илляллаху-я Аллах!

Къутургъан табийгъат кюйсюзлюгюн се-
лейтмейди. Къара кёкден къара боран къызы
къумну кюреп-кюреп тегеди. Огъурсуз чомарт
лыкъда къуяды адамланы юслерине. Ары бул
гъайды, бери чулгъайды хауасы аз, къумда
толу иссиликни. Улуйду табийгъат! Ёкюреди
сарнайды. Кюледи. Ары къууулады, бер
бурулады! Минг ибилис къол тутушуп тепе
сегенча, талакъ солуу этеди, жерни, кёкни
гюрюлдетип тепдиреди! Бирде онгдан, бирде
солдан минг кёрюкден къызыу желни юф
гюртеди. Ал сагъатда къарыусуз, бир юзюл
бир тириле, кючден башланган зикир а, кю
сюзлюкге демлешип, аз-аздан кюч-къары
ала, онгсуз къалтырауукъдан къутулуп, къур
тауушлу, таукел ёнлю болгъанды. «Ля-илях
илляллаху-я Аллах, ла-иляха-илляллаху
Аллах!»

Кёк —къарангы, жер — къара. Аралар

ири боран. Къум боран... От чакъды. Кёк
жюреди. Жер титиреди. Къара дуня кюй-
ишин кючледи. Къара жауун, сууукъ жа-
и къара дауун башлады. Хар тамычы окъча
и тиеди. Тийген жерин жара этеди, кюйдю-
и. «Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах! Ля-иля-
илляллаху-Я Аллах!»

Къара боран. Сууукъ жауун. Зыбыр къум.
и чагъады. Кёк гюрюлдейди. Жер тебеди,
итирейди. Жел сарнайды, ёкюреди. Сызгъы-
иды. Улуйду. Сууукъ сууну зыгъыр къатыш
тебеди. Адамланы масхаралап кюледи.

Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!
Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!

Адамланы ичлерин сууукъ къалтырауукъ
агъанды. Зикир да жукъарып, къалтырап
иктиле башлагъанды. Ауазла къорай, зикир
ию жукъара баргъанын Юзейир эфенди се-
и турады. Сесе баргъаны къадар, ёз ауазына
июч къошаргъа кюрешеди:

Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!
Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!

Ханийни бирде жияугъа, бирде кюлкюге
ишап эшитилген ауазы тохтагъанлы, танг
иесек болады. Ханийни ауазы юзюлген ууах-
ида Юзейир эфендини жюреги ачы чанчхан
и. Мухаммат, келбетли, ариу, къууатлы,
иалын къара мыйыкълары, хар замандача,
ириу ишленип, сабыр къарагъан кёзлеринде
иамлыгъы шарт кёрюне, къаратор ажирни
иенгил тепсете, ат кереклерин эрттенлик кюн-

ню таякълары жандыра, алай ётген эди Ю
йир эфендини кёз аллы туманда. Асиятны ё
уа кёп болмай юзюлгенди. Сабий ауазла
зикирни кюмюш таууш этдирип иги к
турдула. Алай энди ала да тунчукъгъанды.
Ахматны ёню уа, къарыусуз болса да, алы
эшитилгенлей турады. Ол Юзейир эфенди
сол жанында олтурупду. Эфендини онг
нында уа — Фатимат бла Нюржан. Кёч
аллында къара къагъыты келген къарын
ларыны жангыз къызчыгъын ортагъа кыс
Экиси да зикирге къошулургъа кюрешеди.
Алай къызчыкъны халы уа... Аллахды бил

Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!

Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!

Фатиматны ауазы тохтагъанда, тюгел ад
да болмагъан эди, Ахматны ёню юзюлген уу
тыда уа Юзейир эфендини жүреги ачы ч
ды. Солууун кючден айландырып, зикир
бёлмезге къаст этди ол. Киришди зики
Алай бу жол анга киши къошулмады. К
жангыз къалгъанын билди Юзейир эфен
Юсюне къая аугъанча болду. Жүреги чанч
солууу тыйылгъанча болду. Ахыр тылпы
зикирге бере, къарыусуз шыбырдап айтды

Ля-иляха-илляллаху Я Аллах!

Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!

Дуния биягъындагъы огъурсузлугъун, бу
гъатлада этип бошагъан кюйсюз ишине
къуранган кибик, селейте башлагъанды. Ж
да къутургъан кючюне сабырлыкъ бере кел
солугъаны сайын, къалын къара къурун

Кёню бетинден аз-аздан жукъарта. Бир за-
нда уа кюн жумушакъ, жылы, ийнакъ жа
гын жер бетине бошлады. Кёк алай бла
керден кечгинликми тилей болур? Алай бо-
р Терслик не тюзетилмегенлей, неда кечи-
мегенлей къалмазгъа керекди.

Дуния жарыды. Кёню бла жерни арасында
арашыулукъ орналды. Юзейир эфендини жа-
ны жүрегине уа не жарыкъ, не жылуу ур-
ды. Мужурасына ауурлугъун салып, ёрге
тюрюлюрге кюрешди. Кётюрюлалмады. Ке-
ёмюрюнде къарыусузлукъ сынамагъан тау-
кишини ёрге къобаргъа окъуна кючю къа-
май къалды. Кёлю такъыр болду. Жюреги
анды. Кёз аллын къалын чарс басды. Алы-
н эс жарыгъы жукъланмагъан Юзейир эфен-
аллындагъы бушуулу-жиляулу суратны
тхуз къарамы бла кючден кёрдю.

Ахмат, уруш балтасы кесалмагъан эмен
рек, терслик бычхысы юздюрюп, аугъанды.
илек жарасы сары къумну къызартып жата-
Ханий, төрт да сабийин жерге кёмген эс-
жугарны къюнуна къаты къысханлай.
урушуп жатады. Фатимат бла Нюржан а
арындашларындан къалгъан жангыз чир
икни ортагъа салып, аны юсюне аяз къакъ-
армабыз деген къастда, сын къатханлай ол-
радыла. Къызчыкъла, жашчыкъла, чагъа
илгенлей чалгъы ауузу юздюрген гюлчюкле-
ушاپ, хуерилип, мыккыл болуп, саргъалып
жатадыла. Къарт къатынла, къарт кишиле,
къара къадар аланы бетлеринде къара саба-
ини сюргенди. Аулакъ жели, солдан-онгдан
ифюре, ёлюклени юслерине сары къумну
исыз кюрейди.

Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!
Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!

* * *

Къум тенгизни узагъында,
Къуу толкъунла тузагъында,
Юсю къалын къыртыш болуп,
Жашил тѣбе кѣрюнеди.
Шо алайгъа баргъан болсанг,
Къулакъ салып тынгыласанг,
Ол тѣбени теренинден
Зикир ауаз эшитирсе сен:

Ля-иляха-илляллаху Я Аллах!
Ля-иляха-илляллаху-Я Аллах!

ЖУЛДУЗЛА

Эшикден кирген жерден узакъ болмай, ги
че столчукъну артында, сол жингиригин ста
гъа, къол аязын а сакъал жютюсюне тир
къарамын тизгин-тизгин орнатылгъан тем
ундурукълада ырахат жукълап тургъан то
лерине буруп, Азрет сагъышлы олтур
Стол юсюнде мутхуз жаннган хауа чыракъ
жарыгъы стол юсюне бла аны тѣгерегинде б
кесек жерчикге жетеди. Мекамны арысы уа
ундурукъла болгъан жери — къарангыды.

Шошлукъ. Жаш адамланы эркин, саул
лу солуулары аны къалай эсе да бир тюрл
башха жерледе болуучу шошлукъдан
энчирек кѣргюзтеди Азретге. Биринчи
жукълап тургъан жашла барысы да Азрет
тенглеридиле. Энди Азрет аланы иги та

Кеси да бу жашланы алай бош тенглери-
угъай, керти шуёхларына санайды. Аны
болур бу ырахат шошлукъну анга ба-
галы кёрюнгени.

Эрмени-гюржюсю да бар жашланы арасын-
да, тюркмени-чюйютю да. Оруслу, къазахлы,
милкъарлы, юзбекли, къабартылы, дюгерли —
къайсы бирин санагъын. Алай бу жукълап
тургъанла да, алагъа къарап, сагъышлы ол-
тургъан Азрет да бир бирни миллет къауумла-
гъа юлешмейдиле. Ишлери-ашлары да бир, са-
гъышлары-умутлары да бир.

Жашла солургъа жатханлы, кёп болмайды.
Алай аскер къуллукъну къыйын кюню аланы
ырытханды. Башларын жастыкъгъа салгъан-
дай окъуна жукъугъа берилип къалгъандыла.
Азрет а олтурады, санлап бирде ырахат жукъ-
лагъан тенглери таба къарай. Быллай кечеле-
де ундурукъла таба жанындан тиширыу аг-
ланы айтхан ауазла да эшитилиучюдюле. Ким
биледи, Азрет да айтыучу болур юй бийчеси
Халиматны бла къызчыгъы Аслижанны атла-
рын жукъу арасында. Бишакасыны атын да
агъына болур ол тюшюнде.

Мындан алда, эргтенлик дерслени биринде
таматалары: «Урушну тютюню энди бизни
кёзлерибизни да ачыта башлагъанды», — де-
ген эди. Дегенде да, ол кюлкючю, лакъырда-
чы адам къалай эсе да бир терен мудахлыкъ-
да айтхан эди ол сёзлени. Азретни бу кечеге
агъышлары да андан башланнгандыла.

«Урушну тютюню жетген жерге аны жил-
тинлери, жинклери да тюшерге боллукъдула.
Аллах сакъласын ансы... Къажаулукъ бла
уруш, мамырлыкъ бла жарашыулукъ... Бирем

арбаны тартхан экишер ат. Къалыубалада берисинде да тохтауну билмегенлей бар тургъан затла. Арбаларын да тартханла тенг барып тургъан... Биринчиси — жетген жерине от чача, экинчиси уа ол жандыргъатну ёчюлте. «Мамырлыкъ... Жарашыулукъ. Келишиулюк... Была не затладыла? Керти дуняда орналып, тамырланып, кеслерине жатабып, жаны барланы, жаны жокъланы араларында жүрютюле тургъан затламыдыла? Огъесе была акъылы болгъан жаныуарлад бирлери, дуняаны бийлеп тургъан кюйсюзлюге къажау салыргъа башха къарыу табалмгъанлыкъдан, ёз сезиминде туудуруп жүрген бир жалгъан затламыдыла? Алайгъа ушайды. Алайгъа бекден-бек ушай да бара. Амалсызлыкъ башын къысхан адам кеси бир таяныр зат излемей болмайды. Аягы сынган таякъ излер дегенлей.

Уруш... Муну уа ушаталлыкъмыса алл бир жалгъан затха? Акъылынгы, сезиминги дкъан тамычыларынгы, жан тамырларынгы бирге къошуп, бир терен сагъышланчы. Уруш деген затны ушаталлыкъмыса къарыуу чакъда жаратылгъан бир жалгъан сезим. Не хазна.

Адам баласы дунягъа жаратылгъан уруш тысындан бюгюннге деричи да аны жаны мырлыкъны бла сабырлыкъны кюсегенлей келди. Излейди, кюсейди. Табалгъан а этмедди. Кеси чархында да жокъ хошлукъ, душман жашауда да жокъ.

«Акъла, къызылла, морла... Сизникиле, беникиле... Қъанлыла, жаула, душманла... Саулай алып къарасанг а — барысы да адамла. Быллай къужур къауумлагъа нек юлешедиле».

ала кеслерин? Биз игиле, сиз аманла... Ол «биз» дегенлени «сиз» дегенлеринден нелерини болур? Бизни игилигибиз «биз» болгъаны-быздады. Биз сизден, аладан, бирсиледен да игибиз. Аны себепли дуня оноун биз этерикбиз. Дуня иеси да биз боллукъбуз. Сизни аманлыгъыгъыз да «сиз» болгъаныгъыздады. Сиз да, ала да, бирсиле да бизден аманлыгъыз. Аны себепли уа сиз бизге баш уруп жашаргъа не уа ахыр да жашамазгъа керексиз... Биз — иги, сиз — аман.

Ызы бла уа — уруш. Аны уа хар заманда «игиле» башлайдыла. Кеслерин дуня иесине, дуня акъылына санагъанла. Башлайдыла, урушадыла. Кюйдюредиле, оядыла, къырадыла. Кюедиле, оюладыла, къырыладыла. Хорлагъаннга уа ким саналады? Хорлатханмы хорлайды, хорлагъанмы хорлатады? Ким ангылатсын да, ким ангыласын аны?»

Ма аллай сагъышланы тенгизине батыпды Азрет. Ол сагъатда алайдан узакъ болмай аркъыгъан черекни бирси жагъасында да Азрет тенгли бир жаш олтурады. Аны туугъан, беген жери былайдан узакъдады. Тили — дини да башха. Аркъасын ол жетген жерине от салып озуучу «арбаны» жол букъусу сарыалтхан дингилине берип, ол да сагъышлы олтурады. Аны сагъышлары да, Азретни сагъышларына ушаш, къайгъылы, ауур. Аты уа — Ганс.

«Болгарла, венгрле, чехле, словакла, полякла... Быланы да, была кирик кёплени да адамларын къырып, эллерин кюйдюрюп, жерлерин малтап, тюрп этип чыкъдыкъ. Алай... Хорлау къууанч келтиредиди. Мени жюрегимде уа — къара къайгъы, ауур мудахлыкъ, ачы

бушуу. Юйлери бла бирге кюйгенлени бушуу. Оюлган юйлени сын ташла кирик селгенлей квалган ожактарыны мудахлыгы. Ёлген, угъай — ёлтюрюлген анасыны кзуру хан кучагыындан ычхыналмай, ачы жил квалган ол кызчыккыны квайгыысы... Хо лаумуду ол? Керекмиди адам баласына тюрлю хорлам? Ибилисни хорламыды ол! Ибилисни кзууанчыды! Ибилисни сабан тою! Ады кесини жашауун, ишин урушха жетишдир эсе, анга хорлау жокъду. Урушну башланыуу — адамны хорланыууду. Адам кван кызартхан жер — ибилисни той майданы...

Уруш... Юйюрлени, тукъумланы араларында да болады уруш. Эки миллетни арасында квабыныучуду уруш оту. Уруш ёртени саула жер башына жайылган заманла да болады. Башланнганы уа бир энчи инсанны ичин болуп.

Алайды. Хар адамны ичинде да барла уруш. Хар бир инсанны да барды акъылы сезими. Аланы араларында уа — дайымла уруш. Бирде акъыл женгер да сезимни, уруш отун, ол тышына жайылгынчы, тунчукъдур. Алай болмаса уа, сау кёрейим. Сора, хар адамны жаны барча, ичинде ибилиси да барды. Аланы араларында да жокъду жараша луку. Жанны ибилис хорлаган болса, палла тууар. Алайды. Хар адамны ичинде да кызыу уруш — дайымлы. Хар инсан кеси уруш хорлаган болса, ма ол заманда боллукъ эди мамырлыкъ. Аллай ууахты уа жокъ».

Ганс башын кётюрмеди. Эсе да — кётюрмады. Сагышлары асыры ауурдан. Жалаан эки кёюн ачаргъа къарыганды кючу. Калерин ачханлай, ала кёкню узакъ этегим.

ол жерге кѡшула башлагъан ызлыкъны
шары жанчыгъында жанган жангыз жул-
дузчукъга тюрелип къалдыла. Ма ол жул-
дузчукъ болду Гансны башын энишге басып,
кыйысын чанчдыра тургъан кыйын оюмланы
далахларындан кѡутхаргъан. Жаны-саны да
ырып, чархы саулай ырмах болуп тургъанын
сизди Ганс. Сизди да, кенг кѡкюрегин сал-
гынын хауадан толтуруп, терен-терен солуду.
Къаны эркинирек жюрюгенча кѡрюндю анга.
Кюреги да мардасына келип тепгеннге уша-
ды. Жаны-саны бла да бир сейирлик хычыуун
кенгилликни зауукъ этип сизди ол. Сора къа-
нымын ол жангыз жулдуздан айырды да, жер
ола кѡк бирге кѡшулгъан ызлыкъдан ѳрге
ыхалата башлады.

«Жулдузла! Къалай къалын жайылгъанды-
н ала бюгече кѡкде! Къалай чомарт чачхан-
ны Аллах бюгече аланы кѡк кенгине! Бюгече-
ни сайлап нек болду Аллах былай чомарт?
Жулдузла... Ненча къыралны, ненча миллетни
шоринден къарап кѡрдюм мен сизни! Алай
кесибизни ариу сыйпалгъан такъыр арбазчы-
ныбыздан къарагъан заманымда сиз къалай
эсе да бир жарыкъ, бир ариу ышарыучу эди-
гиз манга. Энди уа. Ма бусагъатда да... Кѡк
кенгине не кѡп болуп жайылгъан эсегиз да, ал-
тынча жарыкъ ышаргъан шо жангыз бири-
ни жокъду... Мутхузду жарыгъыгъыз... Мудакъ-
ныз.

Кѡкде жулдузла, жерде адамла... Хар ин-
наны кѡкде кесини бир энчи жулдузу барды
дейдиле. Ол керти болур. Алай болур. Ансы...
Ненча къыралны юсю бла ѳтюп келгенме мен
къалайгъа. Ненча миллетни адамына жолукъ-
тырманма, бери келе. Аланы кѡзлеринде уа бар-

мы эди жарыкълыкъ? Аланы кѣзлери уа г
мам бу жулдузлача мутхуз туююлмю эдиле!
Мудах, кѣайгъылы эдиле, кѣалтырауукъла

Жулдузла... Ма ол кѣалтырауукъ жулду
ла... Жартысы оюлуп, кѣалгъаны уа жана тур
гъан юйюнден, кѣагъанакъ сабийчигин кѣай
гъылы жүрегине кѣысып, муштухул чыкыгъан
ол жаш тиширыуну кѣзлерине ушамаймыды
ол! Сабийчигине кѣоркыгъандан кенг ачылы
кѣалтырай, жилямукъла тѣге, манга жалын
кѣарагъан жаш ананы мутхуз кѣзю туюю
мюдю ол? Ол бирси жулдуз а? Арлакъдаг
Кеси уллу, алай ол да мутхуз. Мутхуз б
гъанлыкыгъа, анда жилямукъ жокъду. Кѣ
тырагъанча кѣрюне эсе да, анда кѣоркыу
зим да жокъду. Батыр кишини кѣартлы
мутхузландыргъан ачыулу кѣарамыды ол. К
рюп болмаулукъдан толу кѣарамы. Арбазы
жатхан ёлюкле ючюн дерт жетдирирге, к
тѣлетирге термилген, жан излемин толту
гъа уа кючю кѣарымагъан ол кѣартны а
сызлыкъ кѣалтыратхан кѣзлери тюз алай
рагъан эдиле ол кюн манга.

Берлакъдагъы гитче жулдузчукъ... Ол
хуз туююлдю. Алай бирсиледен кѣп да г
чикди. Кѣарыусузчукъ. Онгсузчукъ. Жар
жанаргъа кюрешгенлигине, ичин сууукъ к
тырауукъ алып. Ол мени жулдузум бол
Жулдузум туююл — жаным. Кѣремисе
закыгъа тюшген кѣоян кибик, жүреги кѣ
дыгалас этеди аны. Кѣарыусузлукъда
Огъесе кѣоркыгъанданмы? Мен... кѣары
мамы? Кѣоркыакъмамы? Кѣарыусуз
кѣоркыакълыкъ... Баям, была да, эгиз кѣар
дашла кибик, бирге жүрюй болурла. К
бирине болуша. Бири бирин жулургъа кѣ

«... Ахырда бир тюрлю кьоркьюу сезимни бил-
меген жан жокьду. Алай кьайсы ауруу да кьа-
рмусузну теркирек жыгьады. Кьоркьакьлыкь
тенинг а бек осал аурууладан бириди. Алай
се, мен, кёлсюзлюк этип, хорлатыпмы кьой-
манма?»

Ганс, бу тюрлю сагьышла башын кьайна-
п, аркьасын топ дингилине берип олтурады.
Хадан азат болуп, бу ариу кече бу таза ха-
ддан ёпкелери толу шо жалан бир кере со-
ургьа бек сюе эди ол. Алай, губу аууна
кюшген чибинге ушап, эркин болургьа кю-
еше, дыгалас этген жаны ауур сагьышлагьа
кькден-бек чырмаша барады.

Ол сол жанында, жумушакь кьыртышха
кьртындан туюшуп, ырахат жукьлагьан тенги-
с сукьланып кьарады... Кьарынлары токьла,
кьайгьылары жокьла кьалай насыплыдыла
етген оюм акьылына келип, терен кючсюндю.
Ол оюму бла байламлы уа аны акьылында
ангы даулаш башланды.

«Насыплыламы дейсе? — Аллай ауаз эши-
лди Гансха теренден. — Кьарыны токь бол-
ганлай, битеу кьайгьылары жокь болуп
болгьанны насыплыгьама санайса? Да сора,
шек шинжиледен тоюп, кюлде аунагьан гы-
нитны да насыплыгьа сана! Бир тюрлю бир
кьайгьы, не сагьыш эте билмегенлей, ырахат
жукьугьа берилип кьалгьан туююдю на-
... Адам баласы болгьанынгы унутмагьан-
ай, амандан-игиден да сагьыш эте, кьайгьы-
н жарсый олтургьан, ма сенсе насыплы!»

Былайда жаш адамны жанына бир кесек
чулукь келгенча кёрюндю. Таза хауадан
келерин кьандырыргьа онг тапханына да

къууанды. Эркин-эркин солуду. Алай ким сып-сыпы, ким насыпсыз деген сагъыш жайы толкъун бла келип урду да, жашны зауу-лугъу узакъ бармады. «Къалай татлы жу-лайды бу адам, къалай эркин солуйду! Къалай бузукъсуз ишлейди бу адамны чар-ол къалай ырахат жатады! Хатадан-хай-дан, амандан-игиден бир тюрлю бир къа-гъысы, сагъышы болмагъанлай!» Бу сёз-лауазгъа салып айтхан сунуп, Ганс элген-окъуна этди. Жукълап тургъан нёгери та-тынгысыз къарады. Ол а жукълайды. Биягъ-ча ырахат, Эркин-эркин, терен-терен сол-кенг, къарыулу кёкюреги, солугъаны са-ёрге-ёрге сабыр кётюрюле.

Сукъланыпмы къарайды Ганс нёгер-сюйюпмю къарайды, кёрюп болмаймы-райды, огъесе жийиргенипми? Дурусун-кеси да билалмайды. Қесини сезимин-чеклеп айтыргъа ол алыкъа хазыр тую-Соруула аны акъылында бек тынгылы би-чыкългъандыла. Жууабы уа алыкъа, ийле-ген тылы киби, хырады, чийсилди. Акъ-уа къадалып «ийлейди». Таулу кишиле ча-лыкъ терини талкъы ауузунда ийлегенден-ха болмай кюрешеди. Қъарамы уа жу-тургъан нёгерини бетиндеди. Къыйырсы-сиз кёк да къарайды ол адамны бетине. Га-кёзлерине ушап, экили жарыгъан жулдуз-бла къарайды. Қъарамына кёре, кёкню-лында да жаратылгъандыла Гансны ты-гъын алгъан соруула. Жулдузлу къар-мутхузлугъунда кёкню ауур сагъышлар-рюнедиле. Жулдуз кёзлерини къалты-рында уа кёк да, къадалып, сорууларын-уап излегенин ачыкълайды.

Къыйыры-чеги болмагъан, мингмиллион
езлю Кёк! Сау дуняда бола тургъан ишле-
и барысын да бир ызгъа кёрюрге онгу бол-
ман уллу Кёк! Сен да къыйналаса, соруула-
рынга жууап табалмай. Сора бу гюняхы кёп
дуняда тенгиз жагъасындагъы юзmez бюр-
юкледен бирине тенг гитче адамчыкъгъа уа
ме айып. Анга уа бютюнда къыйынды. Кёрге-
ни сенича кенг туююл, билгени сенича терен
уююл.

Саулугъу уллу, къарыуу кёп, жаш адам
ырахат жукълайды, жер жылыууна аркъасын
илып. Кёк да къарайды анга, Ганс да къа-
райды. Кёк да излейди сорууларына жууап,
Ганс да излейди. Экиси да излейдиле, кёр-
генилерин, билгенлерин тенг сала, келишдире,
ичелей. Хар бирине багъа биче, тергеу эте.

Къайсы къыралны чегинде эди ол, къайсы
миллетни жеринде эди. Эки душман къаты
руш этдиле. Кюн узуну атышдыла топла-
нып. Кёп адам къырылды, кёп къан тегюлдо.
Къайсы хорлады къайсын? Къайсы болду
тохтау къоллу? Къайсы эди тюзлюк жанлы?
Берслик жолну къайсы барды? Экиси да, иби-
листе алдатып, аны готонун суюредиле. Кес-
ерине къара сабан сюрдюле. Бушуу битим
сюрдюле. Ибилисте сабан той этдирдиле.

Атышдан тутушха кечдюле бир чакъда
душманла. Терен индек адам ёлюкден толду.
Тоуычыргъанла, тоунычагъанла да тохтап,
руш даууру ёлюп къалгъанча, тегерек сабыр
болду. Бир заманда, къабыр шошлугъун бу-
гун арлакъдан таууш чыкъды. Сёзмю айтды
мы, тоунычагъанмы этди? Бир киши да эшит-
меши аны. Берлакъдан да чыкъды бир таууш.

Арлакъдан да, берлакъдан да. Арлакъ биреу кьол узатды. Берлакъдагъы да узат билегин. Кьолла бирге кьошулдула. Жакъ кьолла, жүреклегге кюч бердиле, болушдула.

Болушдула бир бирге. Эки арада ибили жокълугъунда, эки къарам ышанып жолу дула. Онглуракъ онгсузгъа суулугъундан улатды. Ары таба сүйрелип, аны къаты жатды.

— Сен бир кесек солуу ал. Мен а бы турайым. Не боллугъун Аллах билсин, он бирни къутхарайыкъ, — деп селешди онг Онгсуз анга жууап бералмады. Эсе да, селарын керди ол, кьолун-бутун бошайтып дады. Алай бла билдирди ол нёгерине ташышаннганын.

Азмы, кёпмю жатды онгсуз, бош алай келерин къысыпмы турду огъесе жукълалгъокъунамы этди, — онглуну андан хапан болмады. Жатханлай турду ол онгсузну нында. Кёз къакъмады, эки къулагъын терекеге сагъайтханлай турду.

Онгсуз бетин нёгерине бурду. Сау бол, солудум деп билдирди ол. Онглу къабилгъасын жерден айырды да, ауур ынычхап, турду. Онгсузгъа да болушду, тютюн кыбындырып да берди. Кесине да бирин кыбындырды. «Ма жаннет зауукълугъу!» — кышардыла бир бирге.

— Таян, энди сен да бираз солу, — деп селешди онгсуз, тютюн тартып бошагъан сора.

Экиси да бир-бирге ышанлап къарады. Онглуну жүрегине арсарлыкъ келди: «Мен душман аскерни адамыды. Мен... Мынга ышанып...» Болсада: «Мен, муну сакълап, сол...

«А онг бердим, сора, андан харамлыкъ жер деп, гюняхын нек алама?» — деген оюму асарлыгъын хорлады. Узун тюшюп жатды ыргытындан! Кёзлерин жумду. Бир кесекден анын-жанын да уруш талкъысы ийлеп турган адам хурулдап башлады.

Онгсуз, жеринде олтургъанлай, ары-бери ачип кёрдю. Акъыртын жёткерди онгсуз. Жукълагъан кирпичин окъун кымылдатмады. Ол сагъатчыкъда тийрени бийлеп жатхан ауур шошлукъну керох атылгъан таууш чачты. Онглу, эки кёзюн кенг ачып, тырмандан толу къарамын нёгерине бурду. Анда уа биргеу тюз халлы адамланы, жерни, кёкню да жийиргениулерин бирге къошулуп кёрюндю. Онгсузну жеринде адам мардасына сыйынып жашагъан бир башха киши болса, бу къарамын кётюраллыкъ туююл эди. Акъылдан шашып къаллыкъ эди. Онгсуз а андан бир тюрюу ауурлукъ окъуна сынамады. Керохуну ыргысына юфгюрдю, сансыз узалып, сауутун къабына салды. Бусагъатда уа Гансны къатында жатады ол, жер жылыууна аркъанын салып. Бетин кёкге ачып жатады. Жерин жийиргене болур андан. Кёк да суююп кырай болмаз аны бетине. Гансны къарамында да жокъду анга ариу сезим. Ол а жукълайды. Сабыр-сабыр, толу-толу солуйду хаза хауадан. Жер да, кёк да, хауа да, адам улусу да аны аллында борчлу болуп, андан тёлеу ала тургъан кибик, алайды халы.

Гансны къаны къртыкъгъа сыйынмай башлады, секирип ёрге турду. Жаннет ырахатлыгъында жукълагъан жашны кёкюрегине олтурду. Эки къолу бла боюнундан къаты тут-

ду. Бирге кысды бармакъларын. Кыаты б
ду харамны богъурдагъын. Хырылдагъы
тауушун окъуна эшитди. Ол эриши таууш
элгенип, Ганс керти жашаугъа кыайтды. Ас
ры кыаты кыысылгъандан, кыурушуп кы
гъан бармакъларын кючден ачып сыла
Ганс.

«Бир хыйласыз жанны кесине ышандыр
ол жукълагъан ууахтыда уа аны керох б
уруп... Кыаллай ауур харамлыкъды ол, к
лай кюйсюз хыйлалыкъды... Бизни аскер —
хыйлачы адам. Сууну аргы жагъасында м
мыр жукълап тургъан халкъ а — ол хар
гъа ышанган бир таза жан. Мен а, мен? М
а... Ол хыйлачыны сауут тутарыкъ хар
кыолу?!... Угъай! Угъай! Минг кере угъай!»

Ганс алай айтып кыычырды да, кеси
зындан элгенип, симсиреди. Тёгерегим
адамланы кыозгъап кыойдум ушайды де
кыайгъыда сын кыатханлай иги кесек тур
Боюн жиклери таууш иш этерле деп кыор
гъанча, башын алгъа онг, ызы бла сол жа
на акыыртын, уллу сакълыкъда бурду. Т
рекге кыулакъ салды. Солууун окъуна ш
этерге кюрешип, алай тынгылады. Тынгы
ды, ёз жюрегини тунукъ тауушундан ба
зат чалынмады кыулагъына. Кыатында с
ланып жатхан жашда да тынгысызлыкъ эс
меди. Ахырында уа ол «Угъай! Минг к
угъай!» — деп кыычыргъан кесини ич ау
болгъанын ангылады. Хау, Гансны чархы
жаныны тауушсуз кыычырыгъы болгъанды
Ауазланып, тышына уа эшитилмегенди.

Кыаугъа кётюрюлмегенине ичинден кыу
кыарамын арлакъда кыарелдиле болуп
леннген терекле таба бурду Ганс. Жокку

луп ёсген терекледен жангыз-жангыз сюелген-
леге кёчюрдю. Ахырында уа аны кёзлери те-
рекледен бирине туюрелип тохтадыла. «Адам
сыфаты... Мазаллы тиширыу... Эки билегин
ёрге атып... Кёкге узатып... Къара кийип?
Огъесе... Огъесе отда кюйюпмю къаралгъан-
ды? Билеклери кесеу башлагъа ушап... Бар-
макълары уа... Кюйюп, тауусулуп... Башы
да... Бети кёкге бурулуп... Алайды. Амалсыз
чагъында адам къарамын кёкге бурады. Къол-
ларын да ары узагады. Тилек этеди. Кёкдеги-
леден болушлукъ излейди. Бу къара кийген
не тилек этеди экен? Не болушлукъ излейди
кёкден? Тохтачы?! Иги бир тынгылачы! Ауаз!
Тиширыу ауаз. Кеси да ол терек табадан...
Угъай, ол терек туююлду. Ол адамды. Тиши-
рыуду! Эшитесе да? Тиширыуну ауазыды ол!
Хау, тиширыу ауазыды. Тохтачы, иги къулакъ
салчы! Мен таныгъан ауазды ол! Мен бек
сюйген ауаз! Узакъды арабыз. Иги шарт
эшитилмейди. Алай мен таныгъан, мен бек
сюйген ауаз болгъаны уа баямды... Тохта-тох-
та! Ай юйюнг къуруп къалмагъан! Туугъан
анангы ауазын таныялмай тураса! Эшитесе
да? Ауазын таныгъанымлай, сёзлери да ангы-
ларча эшитиле башладыла!»

«Жангылмагъанса, жашым. Таныгъанса ана-
нгы ауазын. Сени кибик жашланы барысыны
анасыма мен. Айтханым эшитигиз, ангыла-
гъыз! Тёкмегиз бир биригизни къанын! Иби-
лиске алдатмагъыз! Къара желге хорлатма-
гъыз!»

Анасыны ауазына тансыкълап тынгылады
Ганс. Бир сёзюн, бир солуу тылпыуун ычхын-
дырмай, жүрегине алды. Жанына къошду.
Къанына сингдирди. Эрттеден бери ми-

йысын кюйдюрюп тургъан къызыу сагъыш
жашны акъылын бютюн терк ишлетип баш
ладыла. «Заман жокъду! Заман жокъду! За
ман жокъду!» — деген буйрукъ сёзлени эшит
ди Ганс ёз жүрегини тебиуюнде...

Ачыкъ ёзенден чырпы ичине къутулгъан
лай, Ганс, ёпке солууун да тыяргъа жүрше
тёгерекке къулакъ салып тынгылады. Аяк
таууш эшитилгенча кёрюнюп, сескенди. Бол
сада, ол жүрегини ургъан тауушу болгъа
нын ангылап, кеси кесине: «Эй, хомух, къоян
жюрек», — деп айып этди.

...Тёгерек шошду. Табийгъат танг аллы тат
лы жукъусунда уюп. Жаланда арлакъда бир
къанатлы, «чырркъ» деп, кесини уянганын
билдиреди, тёгерекде шошлукъну чакъда
бир бузады. Танг аллы аязчыкъ да чырпыла
да чапыракъла бла мамыр шыбырдашады.
Кюнчыгъышда уа кёкню бир мюйюшчю
боз бет ала башлагъанча кёрюнеди.

Ызындан къуугъун, тёгерекде тынгысызлыкъ
болмагъанына толу ийнаннгандан сора, зама
азды, танг жарыгъынчы, барыр жериме же
терге керекме деген акъылда тохташып, Ганс
тёрт аякъланнганлай, алгъа, чырпыла ичине
ташайды.

Немисли аскерчиле, топларын жерлерге
хазырлыкъда, къауум-къауум болуп, хар би
ри кесини тобуну къатында жокку болуп,
ахыр буйрукъну сакълайдыла. Алада эндиге
дери жүрюген адетде аууз къобузну сокъ
гъан неда уллу сёлешген жокъду. Быттым
этген къойлагъа ушап, бир-бирге къысылып,
шыбырдашадыла. Арлакъда кеси жангыз сю
елген офицерни къулагъына не зат эсе да бир
шыбырт эшитилди. Ауур сагъышла башын

нишге басып тургъан офицер, жаягъындан
ит чибин къапханча, элгенди, башын, сахиник
къочхар кирик, хыны кётюрдю. Бир кесекден
юч-тёрт адам, алларында баргъан ёрекъу-
лакъ итлени нохта бауларындан артха тарта,
чабып, чырпы ичине сингдиле.

Къырал чекден узакъ болмай, адамладан
къез ташлагъанча, чырпыны теренирек жерин-
де кесине эркин жол ишлеп, шош саркъа бар-
гъан черекге жетерге энди кёп къалмагъанды.
Болсада, кёкню боз бет алгъан мюйюшчюгю
кенгере баргъанча кёрюнюп, Гансны ашыкъ-
дырады. Танг жарыгъынчы сууну ары жанына
ётмесе, иши осалгъа кетериги баямды.

Энди Ганс кечеги черекни сыйдам кюзгю-
сюню къоргъашин бет алып жылтырагъанын
окъуна кёреди. Алай эндиги болумда ол узун
жолду. Къыйын да жол. Жашны жүрегини
тепген тауушу аны къулагъына «хайда, терк»,
«хайда, терк» деген къаты буйрукъ болуп,
алай эшитиледи. Не ёлюу, не уа жүрекни
буйругъун толтуруу! Ганс кесине андан баш-
ха жол излемейди. Сора анасыны биягъында
эшитилген ауазы да тохтап къалмагъанды.
Ол айтхан сёзле бла кесини акъылы бирге
жалгъанып болгъанлары да анга таукеллик
береди.

Къушну тырнакъларындан ычхынып къач-
хан къоянча, тёрт аякъланганлай чабаргъа
кюреше барып, Ганс бир такъыйкъагъа тох-
тады. Сол женги бла тер басхан бетин сюрте,
биягъыча тегерекге къулакъ салды. «Тохта!
Ит гъырылдагъан таууш. Огъесе къоркъгъан-
данмы кёрюнеди?» Иги тынгылагъандан сора,
жаш ызындан къуууп келгенлерин ачыкъ сез-

ди, не кючюн да салып, черекге теркирек жерге кюрешди.

Ганс аз да саггышланмай, жете жетгенлей керохун кюлуна алып, сууга тауушсуз кирди. Аскер кийимле, жиби, Гансны ырма-санларын жан аруусуз энишге тартадыла. Къалган кючюн аямай, жаш жюзерге кюрешеди, алай сууну аргы жагасы анга жууукълашханча кюрюнмейди. Энди Ганс ызындан кюууп келген аскерчилени сылык селерин да эшитди.

Ала сууну жагасына жетгинчи, Ганс алайдан танг кесек узайганды. Итле аскерчилени Ганс сууга кирген жерге келтиргендиле. Жюзюп барган жашны уа суу бираз энишге элтгенди. Аны себепли кюууп келген адамла итле да танг къарангысында къарамлары бла Гансны терк табалмайдыла. Ол а жашха аргы жагга жууукълашырга онг береди. Энди уа, ары жанында чырпылагга бир ташайсам, кутулдум деген умут кюлларын кючден кымылдата барган жашха бир кесек кюч-къарыу берди. Алай «Ма-а алайда!» деген ауаз бла бирге эки-юч кере ушкок атылды.

Казармада, ариу тизилген темир ундурукълада аскерчи жашла ырахат жукълайдыла. Азрет эшикден кирген жерде столда чыракъ жарыгында къаггыт жаза турады. Бир кесекден ол, аркъасын тюзетип, кюлларын эки жанына керип, теренден солуду. Сора, къаггытны кюлуна алып, жазганын окъуду «Бишака, мен аскерге кетгенли, санга кен кыйналырга тюшгенин билеме. Алай не этериксе! Мен да мында бош турмайма. Туу

ман журтубузну кѳоруулау сѳун иш болма-
нанын кесинг да ангылайса. Анга дайым да
изыр болуп туруу кѳаты изленеди. Бек кѳа-
ы! Сейирмиди! Таматабыз айтханлай, уруш-
тютюню бизни кѳзлерибизни да ачыта
ишлагъанды. Биринчи жазгъан кѳагъытынг-
и. «Жашым, аскерде кѳуллукъ этген тынч
кѳююлдю, ол кѳоркѳуулу да ишди. Алай ол
орчну намыслы толтуралмазса деген акъыл
окъду менде. Билеме, ийнанама, ышанама.
Айт де, Аллах нѳгеринг болсун», — дегенинги
ѳайтара да окъуй турама. Бишака, гюз ай-
аса: аскерде кѳуллукъ этген бек кѳыйынды.
Алай ол кѳыйынлыкъ, кѳоркѳуулукъ мени
ѳлюмю бу ишге бютюн бек тартадыла. Аты-
ны осал бла айтдырмам. Сизни жерге кѳа-
итмам. Ишайгъа, Бубагъа, Уллу Мамагъа,
ирсилеге да кѳызыу салам айт. Хыйсагъа уа
нчи кѳагъыт жазарыкъма».

Жазгъанын жаратып, Азрет кѳагъытын
толгъа салды. анга дагъыда бир кѳауум
изгин кѳошду да сора, кѳол салып, «1941-чи
кыл, 21-чи июнь, 2 сагъат» деп белгиледи.

Азрет ахыр сѳзюн жазып бошарын сакъ-
ип тургъан кибик, телефон зынгырады.

— Дневальный тынгылайды, — деп жууап-
иды Азрет, телефон чолпуну кѳулагъына
иптип. Бир кесекден а, аны жерине суху атып:
«Рота, тревога!» — деп кѳычырды. Аскерчиле
ѳкиришип турдула жатхан жерлеринден. Ол-
агъат, кийинип, хар ким сауутун алып, ча-
ып, тышына чыкъдыла...

Ганс эсине кѳайтышды. Черекни кѳыйыр
укъасында жатып тургъанын сезди. Санла-
ын сууукъ кѳалтырауукъ алып, кѳалтыра-
нанын тыялмайды. Башын кѳтюрюрге, кѳы-

мылдаргъа къоркъуп, тегерекге тынгылай, ичинде дагъыда бираз жатды. Ит юрген, а селешген таууш эшитилмегенден сора уа, ууру бла сюрреле, суудан чыкъды. Сол бил жжым хурттакга ушап, жанында сюррен болмаса, болушлукъ бермейди. Аны йырланыргъа умут этгенинде уа, Гансны ата да эси ауаргъа аздан къалды. Сол жауунун ким эсе да бычхы бла кесе тургъа алай кюрюндю. Бир къолу жарамагъаны ю ол артыкъ жарсымады. Терен кючсюрнген ауузундан къан хырттык тюшгенде уа, айдан тюнгюлдю. Былайда аны башына лю-тюрюлю сокъураныу оюмла келдиле. А кючю жаланда солууун айландырыргъа ген жүрек Гансха буйрукъ этиуюн къогъанды. Ол угъай эсенг, Гансны къарыуу тюнгюлюую, ауур сагъышлары башын бир баргъаны къадар, аны жүрегини: «Хайда, терк!» — деген буйругъу жашны санлап жангы къарыу болуп сингнгенди.

Алай бла Ганс жолгъа атланды. Бир бла сюркелип барады. Энди ол таууш бир реме деп да къоркъмайды. Аны келю ата юйюндеча, ырахат болгъанды, алай «Хайда, терк!» деген таууш а тынгысыз келди. Хар тепчигени бир санын буруп юзю магъанасын тутады. Жүрекни къайгысы ол тюрюлдю. «Хайда, терк!», «Хайда, терк!»

Танг кесини боз бояуун кекню бетинден-кенг жая келеди. Чырпыла, чыпчыла кырдык да уяна, тириле, жангы тангны гисине къууана башлагъандыла. Бауур къапланып, кючден сюркеле баргъан жүрегинде уа къууанч азды. Хар тепчиге сайын, аны кёлери къарангы этедиле, а

Берек айланады, эси ауаргъа аздан къала-
ы. Тангны жарый келгени уа аны къайгъы-
на къайгъы къоша барады. Излеген адам-
рына тюбегинчи къаллай бир барыргъа ке-
к болгъаныны белгисизлигини къайгъысы
мыйысын чанчдырады. Арт кезиуде уа аны
шына, кишиге да тюбеялмай, хайырсыз, бел-
сиз ёлюп къалмагъа эдим деген къоркъуулу
гъышла бютюн терен синге башлагъандыла.
олсада муратын толтурургъа тартынган
жорек ол затлагъа хорлатмайды. «Хайда,
терк! Хайда терк!»

Сол жанында кырдык ичинден «сс-сс-сс-сс»
тен эриши тауушну эшитип, Ганс ары таба
арады. Уулу жилинны жийиргенчли, огъур-
и башы кырдыкдан сау къары чакълы бирге
жорюлюп кёрюндю. Айры тилин терк-терк
ы барады ол. Адамгъа кюйсюз кёзлери бла
шулу къарайды. Сызгырады, жаныйды.
Ибиляча жарыйды. Ганс керохуна узалады.
лай, аны суу ичинде тас этгени эсине тю-
юн, сау къолу бла къармай кетип, бир къур-
икъ таякъчыкъ табады. Къалгъан къары-
и жилин бла кюрешде къоратмаз муратда,
иш, артхаракъ туракълап, душманына жол
ояды. Ол сагъатда бу адамны жүрегине
еген такъырлыкъны айтып къалай ангылат-
ан! Бир ненча сагъат мындан алда къутур-
и айыуну аллында кёз къакъмазлыкъ батыр
ишха энди жилиннга окъуна жол берирге
ишгенди!

Жилин жилинлыгъын этмей къоймады.
иш артха сюркелгени сайын, ол да аны таба
рула баргъан болмаса, озуп кетер мурат
ишди. Аны сезгенден сора уа, жаш да жи-
ишга жол бериуюн къойду. Жаралы къолун,

сал болгъан тёммегин сау жингириги бла
букълары бла да жер тырнап сюррей, т
чыкъны айрысын жилияны башы та
тутханлай, таукел тебиреди душманыны
лына.

Ганс кёзюн жумуп ачхынчы, жилия
къаршы келди. Энди Ганс аны кёзлери
айры тилин да шарт кёреди. Бусагъа
Гансны кёзлеринде мудахлыкъны, бетини
ырмахлыкъны, санларында къарыусуздукъ
кёрюп, анга жанын аурутмай озарыкъ жа
уар болмаз дерчады. Алай жилиянда жан
рутмакълыкъ къайда! Ол шибилегъа ушагъ
кюйсюз мыллыгын Ганс таба огъурсуз аты
Таякъны айрысын душманны боюн
кийирип, Ганс аны багъыр башын жа
къысды. Жилия тегерек гулмак болду. Са
кесини сууукъ, шыты, жийиргенчли тёмме
къурч жаяча, тюзетип, къуйрукъ жанын Г
ны бууунуна атды да, къаты чулгъады. А
дан сора уа, тартып, башын айры таяк
тюбюнден чыгъаргъан анга алай къыйы
болмады.

Ганс, жилияны башы ычхыннганын танг
рангысында эслеялмай, къолу бла таяк
къыйырын жерге болалгъаны къадар къ
басаргъа кюрешеди. Бир чакъда уа жилия
сызгъыргъан тауушу жашны тюз къулагы
къатында эшитилди. Ганс, ачы элгенип, к
лу бла алайны сермеди. Душманыны боюн
къаты къысды. Алай ары дери жилия кес
кюйсюз ишин этген эди.

Кёп да турмай, жилия Гансны бууунун ба
лады. Аны жийиргенчли мыллыгын бир жа
нына быргъап, къарыуу тауусулгъан жаш
шын жерге салды...

«Бу жолгъа бошму атландым? Кесими жашууму бошуна замансыз юзюпмю къойдум? Атланырдан алгъа иги терен сагъыш этген болурму эдим? Энди уа манга не кюн келгени ким билир? Не ючюн ёлгеними тюз ханынын адамлагъа ким айтыр? Андан эсе...» Хансны бу сагъышларын: «Фашизмни мурдар туулу болуп жашагъандан эсе, былай ёлгени да игиди», — деген оюму бёлдю.

Хар такъыйкъа сайын жилинны ууу этине тенг жайыла, жашны къарыуун таууса бара-а Болсада Ханс, алайда жатханлай ёлюп балыуну сагъышларын кери къыстай, къал-тан кючюн бир жумдурукъ этип, алгъа теп-пини. Ёлюмден къоркъмакълыкъ — андан къа-аргъа кюрешиу туююлду. Бу къыйын жолгъа атландыргъан кесини кишилигин жилиннга кёргюзтюр мурат болмагъанды. Хансны осуят ауазы болгъанды аны жолгъа ёллендирген... «Ибилесте алдатмагъыз! Адам-ийын малтатмагъыз!» Ма олду Хансны алгъа-етген къарыу. Сау къолу бла, аякълары бла-жерде тырналгъан ызла къоя, сюркелип-Вираз баргъанындан сора, Хансны ауузундан-тан келе, кёзлери къарангы, кёлю аман эте-башлады. Энди аны боюну, кёбюп, кёп къал-ий, башы тенгли болгъанды. Кёзлери да-азна зат кёрмейдиле. Кесинде андан ары ба-ыр къарыу тапмай, жаш алайда тохтайды. Не болса да, бир башха амал излерге керек-ди. Аны юсюнден сагъышлана, Ханс тегерекге-гъарайды. Бир таууш иш эшитилмезми де-ениликде, къулакъ салып тынгылайды. Тийреде-да танг аллы аязчыкъ терек чапыракъла бла-ныбырдашхандан башха таууш этген зат-жокъду. Дуняа шошду. Алай ол шошлукъ

жюрекке, башха заманладача, ырахатлы угдай, къайгъы келтиреди.

Гансны ачы къайгъылы, ауур сагъышлы, ырмахлыкъ мудахландыргъан мутхуз къарамы бир чапыракъдан башхасына, бир бутакъдан бирсине, бир жоккудан экинчисине кетеди. Ол энди кёз гинжилеринден башха бир санын эркин къымылдатаалмайды. Башха жерге бошлап къоймаз ючюн да, анга уллу чыдамлыкъ керек болады. Алай, энди башха жерге бир салса, экинчи аны ёрге кётюр ала мазлыгъы Гансха туура болгъанды. Къалгъан кючюн, тёзюмюн да жыйгъанды бирге, бир акъылгъа жекгенди.

Гансны къарамы бир къургъакъ котурган тохтады. Аны сау кёлу олсагъат, кеси келтирме кылына узалып, таракъ орунундан суу ётмеуча кылы чакъгычын чыгъарды. Амал табылгъан ала. Алай, ол къургъакъ котургъа жетер ючюн беш-алты атлам барыргъа керекди. Къарамы а жокъду. «Ахыр ууахты деп быллайгъа аман болурла», — деген оюм жашны акъылына теректерк келирге къалгъанды. Не амал да этти ол къургъакъ котурну жандырыу... Анда келтир арысын Ганс акъылына келтирирге окъуу къоркъады. Къоркъса-къоркъмаса да, керттир уа алайды. Ёлюмню бла жашауну арасында энди жалан бир къарыш жол къалгъан ала. Бир сагъатмы? Бир такъыйкъамы?

Бауур тёбен къапланып, мыйысын кысып сагъышла кюйдюре тургъан Ганс башха энишге жиберип, мангылайын сууукъ жакъка салгъанда, аны аскер бёркчюгю башында кетир туюшдю. Сау кёлу бла ары-бери узалып, къургъакъ чырпычыкъла, чёпчюкле жыгъа башлады. Аладан бёркчюгюн толтургъандан

ра, чакъгъычын жандырды да, аны да аланы
гюбюне салды. Андан сора не кючюн да жы-
лып, Ганс кесини ауурлугъун кёкюрек къанга-
сына кёчюрдю. Алай бла, сау кьолун боша-
тып, ичи жаннган отдан толгъан бёркню ол
къургъакъ котур таба быргъады...

От жарыкъны эслегенлей, Азрет уятхан ас-
керчиле былайгъа жетдиле. Сойланып тур-
гъан немисли аскерчини кёргенлеринде, не
болгъанын ангыламай, къаугъагъа къалдыла.
Жан жылыуу ичинде болгъаны тохташдырыл-
гъанда уа, сейир этип, аны эсине келтирирге
ишыкъдыла. Кючлю тютюн ийис бурунуна
ургъаны бла Ганс кёзлерин ачды.

Аллында сюелген адамланы, къалын туман-
гъа, мутхуз эследи. Аскерчиле уа аны, ашыкъ-
дырмай, эсине толу келирин сакъладыла.
Алай Гансны кёзлеринден мутхузлукъ кетме-
ди. Тёгерегинде чырпы жоккула, адамла да
раштёбен айланып башладыла. Аны сезгенлей,
жаш кёзлерин жумду. Аланы ачаргъа кюреш-
мей: «Гитлерчиле топларын сизге буруп жер-
дегендиле. Ахыр буйрукъну сакълап турады-
ла», — деген сёзлени къалгъан тылпыуун ала-
гъа берип айтды ол. Ахыр сёзю ауузундан чы-
гар-чыкъмаз Гансны кёзлери кенг ачылды-
ла. Алай энди ала бир зат да кёрмейдиле...

ИБИЛИСНИ САБАН ТОЮ

Къарачы ары! Ары демейме, арлакъгъа!
Онг жанынаракъ тут! Къалай кёрмейсе ол
жарыкъ тамгъаны! Кёресе да, бизни таба
учуп келеди! Жулдуз болур дейме. Хау, жул-
дузгъа ушайды... Алай... Угъай-угъай! Жул-
дуз алай учмайды. Кеси да аллай болмайды
жулдуз. Тюрсюню да... Кёремисе, тейри кы-

лычха ушайды тюрсюню. Тейри кылычны би сыныкчыгына. Кёп тюрсюню. Ызлык ызлык болуп. Хар ызлыкны кесини тюрсюню. Хар тюрсюню кесини энчи жарыгы Тейри, угъай! Тейри кылыч да туюлды! Булутчукъ? Алай болур дейме. Булутчукъ ичи бла кюн таякъла ётюп, ала жарыта болурла. Сора кёп тюрсюню некди? А-а-а! Булутну жукъа жерчиклерин кюн таякъла бегирек жарытадыла. Кылын жерлерин а мутхузуракъ...

Энди уа иги да жууукълашханды! Ким да кыйналмай кёраллыкды энди. Кылай терк учуп келеди ол! Кыарачы, булут да туюлды ол. Аны жарыгы да кюн таякъла болмаз... Кюн жокъду. Кече арасында кыдан боллукъ эди кюн жарыгы!

Тохта-тохта! Нюр! Нюр жанган деп... Нюр жарыгы деп... Бирде жарый, бирде мутхулана. Тёп-тёгерек. Ичинде чыракъ жанган мияла топ кибик. Ары бурулса, бир тюрли бери бурулса, башха тюрлю жана...

Тоба ярабий! Ол а неди? Не сейирди бу, тамашады! Кёзле? Эки кёз! Угъай-угъай! Кёзле... болмазла дейме... Огъесе... Десем энди уа бек шарт кёрюнедиле. Кёзлемидиле ала? Кёзледиле! Хау! Хау! Кёзледиле!

Кёзле!.. Кёремисе, кылай кыарайдыла кёзле!.. Уллу кёзле... Ариу, эсе да... Ариу бек ариудула, алай... Ариулукъларындан сора да ала... Сабыр? Сагышлы? Мудах? (Сора — огъурлу да! Сабырлыгындан, мулагыгындан, сагышларындан да нюр жарыгы ура тургъан огъурлу кыарам. Огъур кёзле!.. Кимни кёзлеридиле ала? Кимни? Кимни? Мен таныйма аланы! Хау! Таныйма!)

угъай эсенг, мен аланы... Мен аланы бек сю-
еме! Ала манга бек багъалы адамны кёзле-
ридиле! Алай... Кимникиледиле ала? Кимни-
киле? Кимникиле? О, Аллах! Къалай унут-
ханма мен ол адамны! Мен ол кёзлени уну-
тургъа керек туююл эдим. Къалай унутханма!
Эсим жукъадан... Сакъланыргъа керекли зат-
ны сакълаялмагъанды эсим... Къалай аман
болду! Тоба-тоба! Кёремисе, къалай къарай-
дыла ала манга! Сюйюп, тансыкълап, ол
угъай эсенг, ийнакълап! Ол таныгъанды ме-
ни. Ишексиз таныгъанды! Мен а аны унутуп
къойгъанма... Тоба-тоба! Къалай айыплы бол-
дум мен!

Тохтачы алай! Къашлары да эслене баш-
лагъандыла. Къалын къашла. Къара къашла.
Бурун сыртында бирге къошула... Кимни
кёзлеридиле была? Кимни къашларыдыла?
Мен сюйген къашла. Мени сюйген кёзле.
Кимникилесиз сиз? Таныйалмайма. Эсиме кел-
тиралмайма! Кёрюп турама. Билип турама.
Сиз мени бек багъалы кёргенигизни жашыр-
майсыз. Ийнаныгъыз, мен да бек сюеме сиз-
ни. Эрттеден бери. Жюрегими теренинде жа-
ратылгъан жарыкъ сюймеклик бла. Анга
ишекли болмагъыз. Алай болгъанлыкъгъа...
Кёп заман озгъанды арада. Тилейме, гюнях
талмагъыз! Эсиме келтиралмайма. Алай би-
лип болугъуз, келтирirme мен сизни эсиме!
Эсиме келтирirme да, бютюн багъалы кёрюр-
ме. Эсиме тюшюрюме да, бютюн терен сю-
ерме. Мындан арысында унутмазча. Ёмюрю-
ю къалгъан кесекчигинде дайым жюрегимде
жюрютюрча. Дууаны жюрютгенча. Антны
жюрютгенча...

Ауаз? Ауазмы эшитилди? Не айтады ол?

Тунукъ эшитиледи. Алай ангыларгъа боллуду. Бу ауазны да биринчи кере туююлда эшитгеним. Кимни ауазыды экен бу? Кимни ёнюдю?

— Къыйнама кесинги... Керексизге къыйнама. Сенде айып жокъду. Гюнях да жокъ сенде. Борчлу сен туююл, менме сени аллынгла борчлу. Борчлу сен болгъан болсанг, билеме билеме, иги таныйма сени, сен да унутур туююл эдинг. Борчлу туююлсе да, андан чыгъаргъанса эсен. Ол манга къыйын тиймеди. Аны къой, къууандыргъан окъуна этел. Унутхан эсенг, борч салмагъанса манга. Телу излемейсе менден. Сен манга этген ахшылыкъны артда телестирге деп этмегенси. Жюрегинг ахшылыкъгъа бурулупду да, аны ючюн этгенсе. Сау бол! Энди менден къайтмаз. Бек сюе эдим этген игилигинг ючюн оны бир зат бла къууандырсам. Алай... Айтаман да, энди менден къайтмаз. Аллахдан къайтсын. Аллах къайтармай къоймаз сени игилигинги. Игилик тас болмайды. Жууансы къоймайды Аллах адамы игилигин. Инш Аллах, сени игилигинги да къоймаз жууансы. Ол заманда этген игилигинг ючюн манга борч салмагъанынг а энтта да бир ахшылыкъ болду манга! Къыйматын айтып-айталмазча ула ахшылыкъ! Мен бюгюн тюшген болумда гюняхлы ишледен, борчладан азат болмакълыкъны къыйматын жаланда мени къадарым къатлагъанла ангыларыкъдыла. Ол азатлыкъны толукъууанчын да жаланда мени кибики эталлыкъдыла. Мен терен ангыладым сен берген азатлыкъны къыйматын. Мен толукъууанчын сен манга берген азатлыкъны къууанчын. Быллай болумгъа тюшген ууахтыда санга

берилсин алай азатлыкъ. Быллай болумгъа ююшген сагъатында сен да сына бу чакъда мен сынагъан къууанчны. О, ауур борчдан азат болууну зауукълугъу!..

— Не борчну, не зауукълукъну юсюнден айтады бу? Кеси да кетеми башлагъанды?.. Тохта! Бир кесек мычы! Кетип къалма! Айтханынгы эшитгенме. Бек шарт эшитдим зар сёзюнгю. Алай акъылыма сыйындыралмайма. Ангылаялмайма! Тюшюндюрмегенлей, кетип къалма! Алай этсенг, мени жүрек тынчлыгъым да кетип къалыр биргенге. Кетме алай!

Нюр жарыкълы булутчукъ арлакъ кетип тохтады. Кёзле мени таба бурулдула. Къарайдыла ала манга. Биягъыча, суююп къарайдыла. Ийнакълап. Танып. Тансыкълап. Мен да къарайма алагъа. Суююп къарайма. Багъалы кёрюп. Хычыуунлукъ сезип къарайма. Алай... Кимникиледиле ала? Бу айтханлары да неди? Не борч? Не азатлыкъ? Не болум?

Ма биягъы ауаз. Биягъы сёзле...

— Къыйнама кесинги... Керексиз къыйналма. Этген ахшылыгъынг ючюн борч салмагъанынгы билдим. Къоратхан къыйынынгы ауур жюк этип салмагъанса сыртыма. Анамы сютю киби кхалал этгенинги ауузунгдан эшит мегенлигиме, кёзюм бла кёрдюм. Ол эди мени жумушум. Ол жумуш эди мени бери, сени иллынга сюрюп келген. Жумушуму тамам этдим. Ырахат болдум. Сен да Аллахны ырахатлыгъындан юлюшлю бол. Мен бусагъат кетеме. Сен а энтта да бир къарап кёй кёзлериме. Мен санга жууукъ барайым. Сен а иги къара. Эслеп къара. Бу кёзлеге да къара, озгъан заманга да къара. Ким биледи, оз-

гъан заманны къалын чарсындан санга кѣ
кѣзле да къарай болурла. Аланы ичинде б
ланы да кѣрюрсе. Кѣрмей амалынг жокъ
Кѣрюрсе! Кѣрюрсе да — танырса! Дейме да
Кѣрюрсе да — эсинге тюшюрюрсе. Къара. Э
ди озгъан заманга къара. Мен а кетдим. Б
жарыкълы тюбешейик!

Уяндым. Уяндым, кѣзлерими уа ачмадым.
Ол угъай эсенг, къымылдагъан окъуна этме
дим. Кѣп турдум ол халда. Кѣзлерими ачал
магъанлай, шо бир санымы окъуна къымы
даталмагъанлай. Ол нюр жарыкълы булут
чукъ эрип, ёчюлюп кетер деп къоркъгъандан
Ол кѣзлени. Ол манга суююп, кеслерин
суюдюрюп къарагъан кѣзлени тас этип кѣ
ярма деп къоркъгъандан. Бир заманда, жү
рек къоркъуууму кючден хорлап, кѣзлерими а
маз ачдым. Эримеди нюр жарыкълы булут
чукъ! Манга дуня мюлкюнден багъалы кѣ
ле да тас болмадыла. Жарыйды булутчукъ
кѣз аллымда. Къарайдыла суюдюмлю кѣ
нюр жарыкълы ичинден. Кѣзлерими толусун
лай ачдым. Санларымы да къымылдатдым.
Базыкъ бутумдан къаты чимдидим. Уяниг
ныма толу ийнандым. Дагъыда кетмеди нюр
жарыкълы булутчукъ. Кѣзле да къарайдыла
аны ичинден. Хау. Кѣзле да къарайдыла ма
нга. Озгъан заманны къалын чарсындан кѣ
райдыла. Кѣп кѣзле. Кѣк кѣзле, къара кѣзле
ариу кѣзле. Къарт кѣзле, жаш кѣзле. Жарык
кѣзле, мутхуз кѣзле. Жылы кѣзле, сууукъ кѣ
ле. Жарсыулу кѣзле, бушуулу кѣзле. Ёлген
да — ёлтюрюлген сабийлени кѣзлери. Ёлген
деймс да — ёлтюрюлген аналаны кѣзлери
Ёлген... Угъай! Ёлтюрюлген аппалам
кѣзлери. Къазауатда жоюлгъанланы... угъай!

ай! Урушда ёлтюрюлген адамланы кёзлери.
Ёлтюрюлгенле... Ёлтюргенле... Ёлтюрюлген-
— ибилисге къурманнга кесилгенле... Ёл-
тюргенле — ибилисге къуланганла, ибилис-
къанлы жасакъ бергенле, ибилисге къанлы
ирам келтиргенле. Ёлтюрдюле. Жойдула.
жырдыла. Ибилисни къанлы тойгъа чакъыр-
ла. Къынгыраякъ ибилис учуп жетди. Къы-
жыраякъ ибилис тоюн этди. Ибилисге къул-
ланганла, гюрен туруп, къарс урдула. Аууз-
ирын къобуз этип, ибилисни тепсетдиле.

Ачылгъанлай къалгъан кёзле къарайдыла
ирсдан. Энди бир зат да кёрмезлик кёзле
къарайдыла узакъдан. Кёзле. Сабий жашчыкъ-
ы кёзлери. Тохта-тохта! Ала Хусейчикни кёз-
ридиле! Хусейчик. Ана къарындашымы жаш-
ыгъы. Экибиз да бир ыйыкъда туугъан эдик.
Бир элде. Бир арбазда. Арбаз да сау, мен да
у. Арбаз жангырып, мен къартайып. Хусей
жокъ... Сабий кёзчюкле... Ёмюрден-ахыргъа
ибийчиклей къалгъан къарындашымы кёз-
чюклери къарайдыла узакъ заманны къара
ирсындан. Жерни узакъ этегинден. Жерни
жургъакъ тенгизинден. Жерни къум, жерни
юл толкъунундан къарайдыла терсликсиз
ерсленип ёлтюрюлген къарындашчыгъымы
ижилиуден бла жиямукъдан толу кёзчюк-
ери. Мени къарт кёзлериме къарайдыла. Ме-
ни жюрегим да жияйды, аланы кёрюп. Ачы
иляйды. Бушуулу сытылады.—Жапсарыусуз.
Кеп Хусейчикле, кеп Хусейле ёлгендиле, эсе
и, ёлтюрюлгендиле алай. Жел уруп ёчюлтген
ыракъла. Элия уруп кюйдюрген жаш терек-
икле. Была уа? Бу кёзле уа? Была сени кёз-
рингмидиле? Сенмисе бу? Алай... Ёлгенлени
расында уа нексе? Сен... Мен сени... Мени

тенгим. Сабийлигим къарангы кечесини, к
ра кюнюню да таймаз нѣгери. Къалай иги бо
сени кѣргеним! Унутуп тура эдим, кѣлю
тиймесин. Сени кѣргенимлей, ненча тюрлю
тюшдю эсеме! Къууанчлы-жарсыулу
мудах-кюлкюлю да! Эсингдемиди, Выха?
Нохчи! Эсингдемиди?

— Аллах бла тилейме, Алан, сен бир аз
быр бол да, алгъа мен айтайым! Эсеме тюш
затла ичине сыйынмай башлагъандыла. Эс
демиди? Бизни, сюрюп барып, къозуланы
рангы баугъа ургъанлай, камыргъа къ
жыйгъан эдиле? Бандит балалары дегенни
тып. Кесибиз а пионер галстукла алабыз
баргъан эдик шахаргъа. Эсингдемиди! Те
эшикни къалай ачыуланып жапхан эди
огъурсуз киши? Эсингдемиди ол кюн?

— Эсимдеди, Ваха, эсимдеди! Кесибизни
сени атанг Каташ сатып алгъан эди да! А
да уа, артда?

— Артда уа... Насыбы урланган деп
кибик бирлеге айта болурла. Къалай насы
эдик биз бирси сабийле бла бирге школ
майданда тизгин болуп сюелген сагъатыбы
Къалай ашыгъып сакълай эдик къызыл
стукланы боюнубузгъа къысарларын! А
не болсун, шо ол насыпны да къоймагъан
ле бизден урламай. Эсе да — сыйырмай!
ченли, малкъарлы, къарачайлы сабийлени,
эки деп санап, кичиу къозуланы саула
айыргъан кибик, бирси сабийледен ай
бандит балалары деп къыстагъанларын
унуталлыкъды!

— Эй, къадар, къадар! Не кѣргюзтмед
сен бизге, не сынатмадың! Обур болуп да
дайса адамны, ибилис болуп да малтайса,

— Керти айтаса, Алан. Сени да ийлерден боймагъанды къадар талкъысы. Алай.... Мени уа... Не этейим мен? Не келеди мени къоумдан?

— Билеме, Ваха, жаным. Нохчи, билеме...

— Биле да болурса, алай билмеген затла-ын-г да кѣпдюле алыкъа... Билirse... Алыкъа билмей тургъанын-гы да билirse. Кѣп бармай иитirse, кѣрюirse. Алай энди болушаллыкъ бойюлсе. Мени къадарымы тюрлендирирге энди кючюн-г къарымазлыгъын билеме. Кючюн-г къарыгъанда, билеклик этдин-г. Къарын-гаш болдун-г... Энди уа...

— Ачыкъдан нек айтмайса? Не болгъанды сан-га? Сора, сен алай бийикден тутуп айтырча, ахшылыкъ этгенме сан-га?

— «Игиликден юлюш берген унутса да, ахшылыкъдан юлюш алгъан унутмаса керек-ки» дегендиле атала. Адамла арасында бек ман иш адам ѳлтюрюудю. Бек ахшы иш а — адамны жанын къутхарыу... Мен унутмагъан-ди. Энди сен да тюшюрген болурса эсинге.

— Хау, Ваха. Мени да эсима тюшдю. Бир-ме кел деп кесим тилеген эдим. Сен да бек ыразы болуп тебиреген эдин-г. Ол эрттенликде-ди. Алгъа хар зат да тап бола келди. Хар кундеча, эртте туруп, тракторгъа от алдыр-дыкъ. Чалып бошадыкъ биченликни. Сен а, хар имандача, артдагъы чалгъыда. Нѳгерлеримде-денден эслирек жокъ эди. Аны ючюн олтурта-рым сени арт чалгъыгъа. Аллындагъыла да-рым кѣз тууран-гда болсунла дегенлик бла. Барады трактор. Гюрюлдеп, эркин солуп. Мен тракторда, сен арт чалгъыда. Арабызда да-ркин жаш. Кюнню къызыулугъун кѣтюралма-гъандан, аллында кюн мени бурунум къана-

гъан эди да, аны ючюн болур эди, мен бир
мыккылма. Андан сора хар зат жеринде,
зат кереклисича. Трактор гюрюлдей, чалгъы
чыкъырдай, сен, хар къуруча, жырлай, жаш
да санга къарай да кюле.

...Бир заманда артыма къарасам, сен жок.
Чалгъы ауузуна тюшюп тууралгъан къан ж
гъу сыфатынг кёзюме кёрюнюп, трактордан
къалай тюшдюм, къатынга къалай жетдим -
ол затладан хапарым жокъду. Эринлеринг к
герип, санларынг гыжы къатып жата эди
мен жетгенде.

Юсюнгде не къатынга къан кёрмедим. Ч
гъы ауузуна тюшмегенинги билдим. Ол к
уанчым болур эди манга эс гапдыргъан. Э
чалгъыланы трактордан айырдым. Арба
такъдым тракторгъа. Тюбюнге мулжар сал
арбагъа жатдырдым. Хашим а кеси олтург
эди къатынга. Мени муратымы соруусуз ан
лап. Барабыз. Жолну, айланчларын кесип,
къадар къысха этерге кюрешеме. Къум т
лени юслери бла. Къызыу кюнню тюбю
Тер сууларыбыз бла жилимукъларыбыз
лерибизден къатыш болуп саркъа. Кёзлер
къарагъан алгъа этгенликге, сени дайым
генлей барадыла. Осалды халынг, осал
осал бола барады. Жюрекде къалгъан
таныгъын эрите, таууса. Хашим, сабий ж
чыкъ, кёлегин тешип, сени бетинге кюн
мезча, ауана кибикич этгенди. Бетинге,
леринге суучукъ тамыза келеди. Мен да т
торну не къадар къысха жолгъа бурургъа,
къадар терк сюрюрге кюрешеме. Къолубу
келгени олду.

Кюн тауусулду. Ингирлик тюшдю жер

Эсе да, кѣумгѣа, исси кюлге. Хауагѣа, жерге салкѣын келмейди. Санга да келмеди солуу. Халынг осалдан-осал. Аны себепли Хашим мудах, мен бушуулу. Жолубуз а узакѣ.

Кѣум тюзлеринде кюндюзгю кюнде окѣуна а жашмай баргѣан тынч болмаучуду. Кѣум тѣ белс тенгиз толкѣунладан башха тѣююдюле. Бирн бирине ушап. Бирн бошалгѣынчы, экинчиси башланып. Бирини артындан экинчиси кѣрюнмегенлей, Бу жерлени иги таныгѣан адам сениг — насыбынг. Алай тѣююл эсе уа... Кѣысхасы, эки-юч сагѣатха кѣоратырыкѣ жолубуз ѳрттенликге деричи созулду. Келдик! Жанынг саулай жетдирдик сени былайгѣа! Энди уа, Аллах айтхан эсе, саулай кѣаллыгѣынга не сѣз барды! Алай кюч алды мени ѳчюле тургѣан умутум, алай уллу болду жарыкѣ толкѣунлу ышаныу кѣууанчымы! Мен, кесими жетген кишиге санап тургѣанлыкѣгѣа, алыкѣа сабий жаш эдим. Фѣдор Ивановичге жолукѣгѣан ууахтымда аны шарт ангыладым, толу сездим. Билемисе, Фѣдор Иванович бир тауушлукѣ адам эди! Кѣалай эсе да... Мени жюрегимде, юсюмде болгѣан ауур жюкню ол терк окѣуна кесине алып кѣойгѣан эди. Манга эслетмегенлей. Бу сѣзню айтды, бу затны этди деп да билмеген эдим. Мен билген, мен сезген — бу адамгѣа жолукѣгѣанлай, ол юсюмден басып, жунчутуп тургѣан ауурлукѣ кетип кѣалгѣаны болду. Сенде уа тюрлениу жокѣ эди. Халынг алгѣындан осал тѣююл эсе, игиге айланмагѣанды. Кѣууаныргѣа не аз да сылтау жокѣду. Алай болуп тургѣанлайын окѣуна, кѣаныма-саныма да бир тюрлю женгиллик сиңип, жюрегим учунуп, кѣанатланып кѣалгѣан эди. Саны-чархы чыныкѣмагѣан жаш адам

ауурлукъну юсюнден атаргъамы ашыкъгъа болур эди? Огъесе Фёдор Ивановични огъурла журеги ауурлукъну кесине алыпмы къойду? Боладыла аллай адамла. Къатынга келгенлсй, жанынга къанат къакъдырып башлагъанла Аллах алагъа къаллай эсе да бир энчи фахму, бирсиле билмеген бир жашырын ич къарыу бере болур. Мен ишни болушун айтып бошарны сакъламады ол адам. Чапханлай гытычыгъына кирип кетди да, олсагъат окъуна чыкды. Къолунда акъкъалай аякъчыкъны ары бери чайкъай, тюзюнлей арба къатына барды. Аякъны Хашимге берди да, кеси да арбагъа минди. Жашауу келген, бёкем, ауур адамгъа ушагъанлыкъгъа, арбагъа да бир тынч минди. Не аз да ауурлугъу болмагъан кибик. Не да анга мен кёрмеген бир жашырын къарыу болушханча. Кёп турмай, тюшдю арбалы. Тюшдю да, айтды:

— Бир-бирде, санларым ауруп, башым туп, бек кыйналыучума. Эски жарала юсюнде, темир хурттакла ичимде... Уруш берсе саугъала... Дарманларымдан жангыз бирчигъа сакълап тура эдим. Амалсыз кюнюме деп. Аллах анга буюргъан болур эди. Ол болушуруду... Бир ауукъгъа...

...Санга дарманны берди, мени огъурлу зю бла жапсарды. Мен а анга сау бол дегенден сёзюмю окъуна айталмадым. Ол акъыллы адам аны ючюн манга айып, гюнях да сакъагъан болмаз. Мен а тырман эте жашаймыз симе. Кесиме тырман жолукъдура, ол алаш адамгъа журек ыразылыгъымы бюгюнден дарманны озуп кетген узакълыгъына ашыра. Мени ыразылыкъ сезимим ары жете болур...

Себеплик эте болурму бу огъурлу жаннга ар-
гъы дуниясында?

Фёдор Ивановични юйчюгюне кирдик. Аякъ
машинагъа ушагъан бир затны юсюне олтурт-
ду мени.

— Сен бу шайтан арбаны чархларын аякъ-
ларынг бла не къадар терк бурургъа кюреш,
мен а... — дегенни айтды да, мюйюште гитче
тепсичикни аллында шинтикге олтуруп, раци-
яны къулакълыкъларын башына кийди.

Кертисин айтайым: Фёдор Ивановични «шай-
тан арбасына» ышаныуум артыкъ уллу туююл
эди. Алай «чархларын» а, къолдан келгенни
аямай, буруп турдум. Кёп да турмагъанлай,
Фёдор Иванович, мени таба бурулуп, къулакълы-
къъланы тешди. Мен да «шайтан арбаны»
тохтатдым.

— Эшитдирдик!.. Аллахха шукур, эшитди-
ле! — дегенни айта, ёрге къопду Фёдор Ивано-
вич. Ол алда, мен ызындан, эшикке чыкъдыкъ.
Кюн ачыкъды. «Жетер. Аллах айтса, бусагъат
келир», — деди кеси кесине, мени да жансара,
Фёдор Иванович.

Сени къыйналгъанынгы, сени чексиз инжил-
генинги кёрюрге къоркъгъандан, суймей
келдим арбаны къатына. Эринлеринги кёгер-
генлери кетип, санларынгы къурушханлары
бошлап, бетинги да бираз жарым кёргенимде
уа, къууанып миндим арбагъа. Сен да къара-
мынг манга... Хау... Сен да къарадын... Тохта-
тохта! Бу кёзле... Ол хауада учуп келген кёз-
ле... Ол жарыкъ булутчукъну ичинден къара-
гъан кёзле! Сейир-тамаша! Ала сени кёзле-
рингми эдиле, Нохчи? Хау, хау! Ала сени кёз-
ринг эдиле!

...Самолётну жарыкъ хауада къара тамгъа-

чыкъ болуп кёрдюк. Ол къара тамгъачыкъ жууукълаша, ёсе, аны бла тенг къууанч жарыгъа къаныбызгъа жайыла, санларыбыз тирил келедиле. О къууанч! О насып! Самолёт келди! Келди болушлукъ! Энди не къайгъы? Энди не бушуу? Не мудахлыкъ? Къууанч! Къууанч! Жаным къобуз болуп согъулду, жүрегим тепседи, Кёлюм тейри кылыч болуп жанды.

Самолёт, арлакъ учуп кетди да, эки кыум тёбени арасы тюз, жалпакъ жерчикге кесип ёнчелей, иги да алашагъа тюшди. Ичинде адамланы окъуна кёрдюк. Бизге болушургъа деп, бизни кутхарыргъа деп келип огъурлу адамланы... Тюз жерчикни юсю бла хауада учхалап нек кетди ол? Нек кёноммады? А-а! Да алай да болуучуду. Китаплада окъу тургъанма. Биринчи кере къарап, ёнчелеп, кыум наргъа уа экинчи къайтып келгенлери болуучуду. Ючюнчю кере къайтып да ёнчеледи кесип самолет. Ёнчеледи, алай... сыйынмады! Кыум жерни адети алайды: жашил кырдык ёнчел тургъан ариу тюзню кечеден тангнга кыум тал къунла бийлеп кёоядыла. Бу жол да алай болганды.

Сыйынмады самолет талачыкъгъа. Ичинде кёоллары бла кечгинлик тилей баргъан адам ланы бизге кёргюзте, кётюрюле, узая башлап Узайды. Жарыкъ хауада биягъыча къара тамгъачыкъ болуп кёрюндю. Сора эриди, тас болду. Биз а къалдыкъ. Амалсыз къарамларыбыз ны бизни ахшы умутубузну ол къара тамгъачыкъ бла бирге жутхан жарыкъ кёкге тирегенлей къалдыкъ.

Эс деген затны, эс жыяр къарыуну да тартуу суп, тунгюлюуге хорлатып, жашау чегинде бир жанына атылып къалгъанымы кёрюлдү.

амалы жокъ эди Фёдор Ивановични. Ол къа-
тыма келгенин жаланда аны къолуну ауурлу-
гъун инбашымда сезип билдим.

— Жашым, тебире жолгъа. Дарманны кю-
чю тауусулса... Ингир къарангысы жерге жат-
хынчы, къумдан къутуллукъса. Алайда уа эл
да узакъ туююлду. Тебире, — дегенни айтды
ол сабыр, болсада къаты, таукел ауазы бла.
Бюгюн да сейир этгенлей турама: Фёдор Ива-
новичден манга бир тюрлю къарыу, мен ангы-
ламагъан бир тирилик къуюла эди. Ауазындан-
мы, къарамынданмы — Аллахды билген. Сау-
сузгъа сау адамны къанын къуйсала, алаймы
бола болур? Аны «жашым» деп сѣлешгени...
Дарманны кючю тауусулса деген къайгъысы..
«Тебире» деген сѣзюнде сезилген кюч... Аны
къарамындагъы жарыкъ жылыу, таукеллик.
Ауазындагъы къайгъырыулукъ бла ышаныу-
лукъ... Билмейме... Мен ангылагъан, мен сез-
ген: бу адамда жалгъан зат жокъ эди. Бети,
сѣзю да ачыкъ, жүреги, жаны да ачыкъ.
Андан болур эди аны ол мен ангыламагъан
къарыуу. Тебиредик. Тенгиз толкъунлагъа
ушагъан къум тѣбелени юслери бла. Бирде ёр-
ге, къум толкъунланы аркъа жютюлерине кѣ-
пюрюле, бирде энишге, эки толкъун арасына
кѣмюле. Жол-къол деп къараргъа заман жокъ-
ду. Не къадар къысха, не къадар терк. Акъыл-
да да ол, жүрекни тебиуюнде да ол. Юсюбюз-
де — исси кѣк, туюбюзде — къызыу къум.
Арасы уа — мыдых от. Сора — биз. Жан ды-
галасха къалып, жолну хар атламын не къа-
нар терк къоратыргъа кюреше баргъан мис-
кинле... Сени кѣрлюгюм келди. Халынгы би-
ирге кюседи жаным. Тохтадым да, къатынга
келип чѣкдюм.

— Къой! Болду ишибиз! Мени ахыр жерме келтирдинг. Жер юлюшом былайдады, деген сёзлени, эсе да солуу тылпыуунгу бөлүп-бөлүп чыгардың ичингден. Сен анда ары да бир затла айтыргъа кюреше къалдың алай мен алагъа тынгылап олтурургъа заман тапмадым.

Алгъа! Не къадар къысха тутуп, не къадар терк! Хашим сени къатынгда, мен тракторда олтургъанлай, сени жиляуунгу эте барабы. Не боллукъ эсе да, бара тургъаныбызлай болсун!..

Кёзле... Каташны кёзлери! Хау. Была Ваханы атасы Каташны кёзлеридиле. Ала да, бир силе бла къатыш болуп, заманны къалын чачыны ичинден къарайдыла манга. Алай мана аланы къыйналмай таныгъанма. Тамам ууахтыда къарагъанларыча, алай къарап радыла бусагъатда манга. Жилямукъдан талуп, алай жарыкъ, къууаныш.

...Жерми тепди? Трактор ташлы жерге кырипми къалтырады? Огъесе тёшден тенгереми барама? Тоба-ярабий, бу мысты суу а зат болуп тамды эриниме? Кёзлерим нек ачымайдыла? Желим бла жабышдырылгъан бик! Тохта... мен къайдама? Бу бет... Бу кёле... Бу сыфат...

— Сауду! Ваха сауду! Жашым! Уянчы теркирек! Бери тынгылачы! Ваха сауду! Эшитмисе, сауду!

Эшитдим! Уяндым! Жюрегимде жарыкъбуз согъулду! Ырмах жаным къууанч кынатлы болду.

— Аперим, жигит! Алай жетдирмесенг, Каташ жашындан, сен а суйген тенгингден бош къала эдигиз, — деп сёлешди врач да, алай...

келип. Жолда келе, мен аны сагъышын этмек-
сенме. Къалай игиди! Ваханы сау къалгъаны
мечик иги болду! Атасыны къууаннганы. Къа-
лай жарыкъдыла аны кёзлери, къалай насып-
дыды бети! Къалай игиди жашау! Къалай ала-
матды дуния! Врачны аперимлик сёзю! Кеси-
ми кесиме ыразылыгъым! Къалай игиди! Би-
теу адамла бири бирине болушургъа, бири би-
рин къутхарыргъа кюрешген болсала эди!
Менча адам къууанч тыпырлы боллукъ эди ол
маманда! Кеси кесине ыразы болууну жаннет
тауугъун сынагъанла уа къалай кёп боллукъ
оидиле!..

Къалай иги боллукъ эди битеу адамла ол
тауукъну татыуун алгъадан билип болсала!
Хар ким да итинир эди ол тауукъдан юлюш
алыргъа. Огъурсузлукъ кетер эди адамла ара-
сында...

Булутчукъ?.. Биягъы булутчукъ. Кюн таякъ-
лы булутчукъ. Нюр жарыкълы булутчукъ.
Учуп келеди. Ары булгъана, бери чулгъана. Тё-
регин жарыта келеди. Тохтады. Биягъы кёз-
ле. Манга къарап. Сюйюп. Тансыкълап. Ауаз?
Кёкню ауазы? Жерни ауазы? Дунияны, къу-
дуретни ауазы? Алайгъа ушайды.

— Айтама да, мени ахыр къадарымдан ха-
нарынг жокъду сени. Айтайым, кёргюзтейим.
Хар затны да ангыларса. Кел ызымдан.
Къоркъмай кел. Къара, кёр, сагъыш эт.

Тейри къылычмы, нюрмю болду, бир таууш-
дукъ зат жарыды юсюмде. Къоюнума кирди.
Юсюме, боюнума чулгъанды, ичиме ётдю.
Къаныма жайылды. Бир тамашалыкъ кюч
болду да, тёшегимден айырды. Кётюрдю, ха-
уагъа учурду. Аллымда уа нюр жарыкълы бу-

лутчукъ. Кериуан жулдузгъа ушап, жол кѣргюзте.

— Ызымдан кел. Мени жарыгъым сени хатагъа жолукъдурмаз, ажашдырмаз. Келип тур ызымдан! Кѣргенингден сагъыш этип, билип тур!

Кѣкде шошлукъ. Кѣк бетинде жулдузла. Толгъан ай жомакъ айта жулдузлагъа. Жомакъда уа — кѣкню жарыкъ умутлары. Жомакъда уа — айны ариу тилеклери. Жомакъда уа — жулдузланы кюлгенлери. Кѣкню умутларында — Айны ёмюрлюгю. Айны тилеклеринде — жулдузланы ёлюмсюзлюгю. Жулдузланы кюлкюсюнде — Кѣкню, Айны, Жерни да бирлиги.

— Сен неден кѣоркъаса? — деп сорады Адам.

— Адамладан, — деп жууаплайды Кѣк.

— Сиз неден кѣоркъасыз? — деп сорады Кѣк.

— Адамладан, — деп жууаплайдыла Жер.

— Мен кѣоркъгъан да адамды, — дейди Ай.

— Мен да алай, мен да алай, — деп ахтарады Жер.

Жер. Шошлукъ. Мамырлыкъ. Шахарла, малла — жулдузлу кѣкге ушап, жарыкъ. Терек битип, сабанла бишип. Ыстауатла — тоду Адамла солуп. Юйюрле — монглу.

— Сабанла, сиз неден кѣоркъасыз? — дейди сорады терек.

— Адамдан, — дегенни айтады сабан.

— Малла, сиз неден кѣоркъасыз, — дейди рады Жер.

— Адамдан, — дейдиле малла.

— Мен кѣркѣгъан да адамды, — деп ахынады Жер.

— Биз да кѣркѣабыз андан, — деп кѣалтырайдыла жулдузла.

Ма алай кѣрдюм мен дунияны. Тынчлыкъ-мамырлыкъ да бар. Кѣууат-берекет да бар. Тынчлыкъ-мамырлыкъ да — кѣркѣууда. Кѣууат-берекет да — кѣркѣууда. Кѣркѣуу а барына да — адамладан. Ма алай кѣрдюм мен дунияны. Алай кѣрдюм, ийнанган а этмедим... Барабыз учуп. Кѣкню бла жерни арасында жол салып барабыз. Нюр жарыкълы булутчукъ алда, мен ызындан. Кѣкге кѣарай. Кѣрге тынгылай барабыз ..

— Тынгылачы! Ол неди? Кѣк кюкюрегенча кѣрюнеди!

— Угъай! Жаханым кѣушун учурады адам. Жерни сырты титирейди кѣркѣгъандан!

Барабыз.

— Ары кѣарачы! Ол неди? Жер тепгенча кѣрюнеди!

— Угъай! Топла атдырады адам. Жерни сырты титирейди кѣркѣгъандан!

Барабыз биягъынлай. Нюр жарыкълы булутчукъ алда, мен ызындан. Кѣыйырсыз-чексиз кѣкню бла тенгизли-таулу жерни арасында жол салып барабыз. Нюр жарыкълы булутчукъ энишгеден-энишге эне, мен да, аны ызын ызылап, жерге жууукъ жанладым. О Аллах, бу неди? Неди бу? Шо душманнга да кѣргюзтме, уллу Аллах, бу мен кѣрген затланы. Сатанланы ѳртен алып, элле кюйюп, адамла кетсеу болуп. Шахарла оюлуп-бузулуп... Ёлюкле... Ёлюкле... Ёлюкле...

Нюр жарыкълы нѣгерим — булутчукъ — андан да жууукъ энди жерге. Мен да ызындан

бардым. Алашадан къарадым жерге. О, Улла
Аллах! О, Сыйлы Аллах! Жаханым дегенин
бу туйюл эсе... Ёлюкле... Ёлюкле... Ёлюкле.
Башлары кесилип. Бутлары юзюлюп... Биле
лери кюйюп... Ёртен, мыдых, тютюн, жалын.
Къан... Адам къаны. Кёл-кёл болуп. Анда
мында къалын уюп... Таш-топуракъ да къан
жугъу, адам жаны, адам къаны. Нек болгъан
сыз сиз былай учуз! Ким этгенди сизни былай
сыйсыз? Адам къанын чомарт тёкген ким бол
ду? Адам жанын учуз этген ким болду?

Жууап этер инсан да жокъ, жууап да жокъ.
Ёлюкле... Ёлюкле... Сабийчикле... Тиширула.
Къартла... Къансызла... Жансызла... Сууукъ
ла... Кесеу башла бла, кюйген ташла бла къ
тыш... Дууа окъур адам да жокъ. Зикир да
жокъ... Сарнау этер ана да жокъ, жияу да
жокъ. Жаланда жел, сууукъ сарнап, ачы-ачы
сызгырады. Аякъ бюгеди ибилис ёлюкле ар
сында, къарс урады, байрам этеди... Тепсейди
ибилис. Адамланы къанлы ызгъа шашдырып.
Къан кёллени ёлюкlege чачдырып.

«Жаханым жокъду, ол ётюрюкдю, бош
ду», — дейдиле биреуле. Да сора бу неди? Ин
санлары ибилисге алдатхан жер — ма ол
жаханым! Мен аны кёрдюм. Билдим. Тюшю
ндюм. Тепсейди ибилис. Къууанч этеди.

«Жаннет жокъду, ол ётюрюкдю, бошду», —
дейдиле бирсиле. Мен а кёргенме да, ийнан
майма алагъа. Инсанлары ибилисге хорлап
магъан жер — ма олду жаннет. Мен аны
кёрдюм. Билдим. Тюшюндюм.

Нюр жарыкълы булутчукъ тохтады. То
ды да, манга бурулуп айтды:

— Ётер сууларыбыздан ётдюк, ауар тау

ыбыздан аудукъ, барыр жолубузну бардыкъ,
кёрюр затларыбызны кёрдюк. — Былай айт-
ы да, бир ёлюкню ёшюнюне къонду. Ёлюкню
а юсю-башы къан жугъу. Мен да аны къа-
рына тюшдюм. Булутчукъ мени таба бурду
кёзлерин. Манга къарап, бираз турду. Сора
ориди. Ёлюкню ичине сингди. Ёлюк санларын
керди. Солууун терен айландырды. Акъырын
ёгюрюлюп, олтурду. Олтурду. Олтурду да,
бетин мени таба бурду. Нюр жарыкълы булут-
чукъдан къарагъан кёзлени таныдым.

— Салам алейкум, Нохчи! — дегенни айтып,
къучакъ кердим.

— Уалейкум ассалам, Алан! — деп жу-
апплады Ваха, къучагъын манга керип.

Къучакълашдыкъ. Кёп турдукъ жүреклени
бирге къаты къысханлай. Кёп турдула жүрек-
керибиз бири бирини тепгенине тынгылап. Бир
аманда Ваханы къарыуу ташлай тебиреди.
Къоллары бошайдыла. Энишге тюшдюле. Тём-
меги мыккыл болду. Тутдум. Сакъчыкъ жат-
тырдым Ваханы жерге. Биягъында жатып
тургъан жерине сакъчыкъ салдым. Салдым да,
бетими бетине жууукъ элтип, сордум:

— Ваха, къарындашым, ким болду ол сени
ёлгюрген?

Ваха кёзлерин къыйналып ачды. Ала манга
къарайдыла, алай кёрген а этмейдиле. Бир
ят да кёрмейдиле энди ала. Манга суююп,
мени тансыкълап къараучу жарыкъ кёзле энди
бир зат да кёралмайдыла!

— Биз... Сиз... Ала... — деп, ауур ахтынды
Ваха, сора санларын бошайтып бир кесек тур-

ду да, аланы сингир къатдырып, къалтыртып, дагъыда теренден солуду:

— Бизникиле... Сизникиле... Аланыкъыла... Адамла кеслерин юлешип, айырып, бёлюп... Бу биз... ол сиз... Къызылла, жашилле, акъла... Уруш этип, къырып, къырылып. Ёлтюрюп, ёлтюрюлюп... Ибилисге бай тирлик ёсдюрюп. Анга къууанч келтирип. Сабан той этдирип. Къужур туюлмюдю ол?!

Нюр жарыкълы булутчукъ, Ваханы ичинде чыгып, къан жугъу кёкюрегине къонду. Биягъы кёзле къарадыла булутчукъну ичинде манга. Ваханы кёзлери. Сюйюп къарадыла. Ийнакълап. Тансыкълап. Бир кесекден а булутчукъ ёлюкден айырылды. Айырылды да, хауагъа кётюрюлдю. Бийикде тохтап, артха къарады. Ёлюкге бла манга кезиу къарады. Саулай дунягъа къарады. «Бет жарыкълы туби шейик анда», — деген ауазны жиберди кёкден. Эшитдим да — уяндым. Уяндым да: «Шуёхуш, ким ёлтюрдю?» — деп, сау дунягъа дау айтды.

БАБАЙ

Кюйсюз заман. Къадар адамгъа, къаш йюп, къынгыр къарагъан заман.

Къара къадар, къара къаргъышын къара боран, къарап-къарагъынчы жетип, хауа къыбызны от жагъасын сууутханды. От жагъаны кюлю бла къатыш этип, саулай халкъла къум аулакъгъа сууургъанды. Андан кыйып андан кюйсюз заманны болур амалы жокъ. Аны да кёрдю малкъар миллет... Аны да конады. Къуру тирмен да бурду. Болсада ол...

лахладан кѣутулду! Эски журтда отун жангы-
дан тиргизди, талай жылны суууп тургъан ты-
ныр ташын жылытды. Шукур этеди таулу
халкъ. Бююннгю кюню ючюн. Киши жеринде
тас болмай, жокъ болмай кѣайтханына, кѣуу
жерледе, кюл жерледе жауун тамычылай жу-
тулуп кѣалмагъанына. Эсинде уа — анда кѣр-
ген кѣара кюнлери.

Мен да андан кѣуру туююлме — озгъан
кюнлени эсгереме. Ол таулу кѣатын! Арыкъ
тишируу. Кѣара жыйрыгъы — жыртыкъ.
Этеклерин жел талай. Бетинде кѣара кѣадар
кѣара сабанын сюрюп. Кюйсюз заман жаш ти-
ширууну кѣарт кѣатын этип, тюнесеги чы-
райындан зат да кѣоймай, кюйдюрюп. Кѣзю
кѣарангы эте, борбайлары кѣыйыла барады
ол. Тентирей, сюрюше, эки жанында уа — эки
сабийчик. Жашчыкъ бла кѣызчыкъ. Бетчикле-
ри кир. Кѣзчюклери мутхуз. Аякъчыкъларын
сюйреп аладыла ала. Инчиклери уа кѣбюп.
Кѣолчукълары уа кѣпчек болуп — ачдан. О,
кѣадар, кѣадар! Бу таза, бу гюняхсыз жанла-
ны быллай кюннге таяндырыргъа кѣалай кѣ-
зюнг кѣыйды? Кѣалай?! Кѣалай?!

Сабийчикле мудах кѣзчюклерин кѣтюредиле,
кѣарайдыла аналарына. Аналары уа ала таба
кѣарамайды. «Нек кѣарай болмаз анам мени
таба?» — деп жарсыйды кѣызчыкъны жүреги.
«Анам менден нек ѳпкелегенди?» — деп сорады
жашчыкъ кесине. Жууаб'а жокъ. Кѣайдан
билсинле гитче сабийчикле баш иесиз киши
жеринде ѳксюзле сакълап кѣалгъан ананы жү-
регин? Кѣайдан билсинле гитче сабийчикле,
аланы насыплы этер ючюн деп, аталары ѳз
жанын урушда бергенин? Аналары уа биледи.
Андан сора да кѣп зат биледи аналары: баш

неси келип болушалмазлыгъын да, аны харам сёзлю кюйсюз къадар абындыргъанын да. Бюгюн угъай, бусагъатда бир зат мажарып къандырмаса, сабийлери ачдан ёллюклерин да биледи. Ачдан ёлген сабийлени азмы кёрдю ол!

— Анняка, Бабай! Анняка, Бабай! — деп жиямсырады къызчыкъ бир заманда. Эшитмеди анасы къызчыкъны сёзюн. Аны акъылын, сезимин да башха сагъышла бийлепдиле Амалсызлыкъ, адыргылыкъ сагъышлары Умутсуз ауур сагъышла. Жашчыкъ да кёрдю Бабайны. Ол да айтды анасына къоркъууу! Алай анасы аны ауазын да эшитмеди. Бабай а жууукъдан-жууукъ келеди. Ол уллу Бабай! Ол эриши Бабай! Ол огъурсуз Бабай! Экисини да ахлары кетди. Бир бирге къарадыла сабийчикле. Сора, башха амал тапмагъанлай, экиси да бирча тохтап къалдыла. Аякъ тиреп. Ма ол ууахтыда келди къара кюн жарлы ананы харан болгъан башына! Жюреги тохтады. Юзюлдю. Эриди. Кёзлери кенг ачылдыла, дуниясы уа къарангы болду да къалды. Къулакълары бегитилип, дунияны шошлукъ бууду... Жарлы ана сабийчикле, жолда бара тургъанлай, жакъ алып къойгъан сунганды!

Тиширыу эсине келгенде, аллында сюелген Бабайны бла экиси эки бутун къучакълап тургъан сабийчиклерин кёрдю. Сабийлери сору болгъанларын кёргенлей, аналарыны жюрегине тебе, къаны жюрюй, санларына жылыу келди башлады. Бети жарыгъан окъунамы этди?

Таныш адамыны бети ышаныулукъму келтирди жюрегине? Болгъа эди алай. Ол да асыуду.

Къалай-алай болса да, тиширыуну къараманча жабып тургъан чарс жукъарды. Аллында сору

олген адамны бети ачылды. Кертиси бла да, бу чечек чанчхакълагъан, жалын къаралтхан къазанны тюбуне ушаш, уллу тегерек бет, орунларындан тюшюпмю кетедиле дерча, тышына алай берилген кызыл тырмылы уллу тегерек кёзле, мангылайында башланып, сол къашыны юсю бла ётют, сакъалында тохтагъан эриши ызыкъ Бабайны не аз да ариулугъу болгъанлагъа къошарча этмейдиле. Бабай келеди деген таууш эшитилсе, тийрени сабийи орамдан, арбазладан думп болуп къалыучу эдиле. Ётюрюкден не асыу, кесим да, къачып, юйге кирген бла да къалмай, сюрменмеген эски къангаладан къурашдырылгъан кётюртмени тюбуне аз сугъулмагъанма, Бабайдан къоркъуп.

Бабай къыргъызылы кишиди. Аны тюз аты да болур эди. Алай биз билген аты Бабайды.

— Къайры атланганса, кызым? Сабийле къарыусуздула. Аланы юйде къойсанг керек эди,—деди Бабай, аллында кючден сюелип тургъан онгсуз жанлагъа жүреги эрий.

— Тобады, къайры баргъанымы да билмейме. Былагъа бир къабар зат иш табалсам деп.—Тиширыу эки къолу бла сабийчиклерини башчыкъларын кесине кысды. — Къоюп кетерге уа къоркъгъан этгенме. Ким билсин... Мен кетгенлей... Аллах сакъласын ансы...

Бабай соруулу къарамын тиширыуну къолугъунда къара чулгъамда тохтатды.

— Ким биледи. Бирле бир гыржын къабын неда бир уууч ун иш берселе деп... — Акъылы къатышып, жанына онгсузлукъ келип, болгъанын айтхан сёзюнден, ауазындан билирча, алай жууаплады тиширыу.

Бабай узалды да, чулгъамны уллу къара

къолуна алды. Тиширыуну, сабийчиклени да
къоллары бла алларын тыя, кеси мурат этген
жанына бурду.

— Сиз акъырын-акъырын юйге барыгъы.
Мен кѣп турмай келирме сизге, — дегенни айт-
ды да къарт, ич хуржунларын къармай, артха
суху къайтды. Қъайтды да, бир къара гыржын
гиряхны, кючден сындырып, юч кесегин ючю
сюне берди, къол аязында къалгъан ургулан
уа кеси ауузуна атды.

— Чайнап жутаргъа кюрешмегиз. Эмген
этигиз, — деп юйретди да, уллу-уллу атлап
къайры эсе да кетди.

Ётюрюкчю болмады ол. Келди, кѣп мыч-
май. Келгенде да, алай келди, алай келди! Бир
къолуна гитче акъ хуржунчукъ бла нарт
ун, бирси къолуна уа къаура гысты алып, ала
келди Бабай. Шо бир сѣз да айтмагъанлай,
отчукъ тиргизди, терк къайнар эсе деп, жук
къанжал табакъгъа суу къуюп, отха салды.
Қъарап-къарагъынчы, жукъа билямукъчукъ
этип, отдан алды.

— Ма былай жукъачыкъ. Азчыкъ-азчык
уртлагъыз. Бир ызгъа кѣп берсенг, аман бол-
лукъду. Бир ауукъгъа кечинсегиз, дагъыда би-
Аллах буюргъан болур, — дегенни айта, агта
къашыкъ бла чапырып, билямукъну бираз су-
уутду да, онгсуз юйюрюю аллына салды.

Бабай артха къарай кетди. Алай ол бу къ-
рыусуз, бу онгсуз жанладан артын айыр-
кетмегенди. Мен ушашдырып айтыргъа кю-
решген зат туююлду ол. Бабайны кесини
сезими алай болгъанды. Жерденми чыккъан
эди, кѣкденми тюшген эди, анга бир ауаз эш-
тилгенлей турду къулагъына: «Сен был-
атма. Унутма быланы. Мен быланы санга

нат этип береме. Жюк этип салама боюнунга. Сени сынаргъа деп. Борч этип...»

Жюрегинде орун табып, Бабайны жанына сингип къалгъан эди бу ауаз. Қъайда болса да, не иш этсе да, унутмагъанды Бабай ол ауазны биринчи эшитген кюнюнден сора. Тохтай да эшитиле тура эди ол Бабайны къулагъына. Къулагъына туююл — жюрегине! Жанына! Саулай ичи бла, чархы бла эшите эди Бабай бу тауушлукъ ауазны. Ол ауаз кеси да тышындан келгенча кёрюнмей эди. Бабайны кесини ичинде жаратылып чыкъгъаннга ушай эди. Акъылын огъурлу ишине бура. Кёл этдире. Къарыу болуп, къанына-жанына синге.

Хау, ол буйрукъну Бабайгъа келтирген къарыу аны кесини ичинде туугъанды. Жаныны, чархыны жылыуундан жарагылгъанды. Аны себепли уа буйрукъну толтуруу Бабайны кесини жан излеми болуп къалгъанды. Аталмагъанды Бабай болушлукъ керекли жанланы, келип, кёзкъулакъ болуп тургъанды.

Кюзле, зурнук жырлары болуп оза, жазла, къарылгъач къанатлары болуп келе, талай заман кетди. Энди Бабайны аркъасы гуппур, жюрюшю ауурду. Алай къайда къууутчукъ, къайда унчукъ, къайда сютчюк алып келеди сабийлеге.

Бу жол а Бабай къуру къоллу келип къалды. Биягъы арбаз. Биягъы ючеулен. Эсе да, арбаз биягъыды. Адамла уа тюрленип. Келбетли сыйдам тишируу. Юс кийими, хар замандача, къара, алай таза, тизгинли. Саны тири, кёзю

жарыкъ. Онг жанында онбешге келген кызы, сол жанында онюч жылы толгъан жашы.

— Алай жетмесем, кетип къала эдигиз да балаларым! — деп тюбеди къарт кыргъызы аллына чапхан таулу сабийлеге.

— Алай къалай этер эдик, Атай! Санга бари тура эдик саламлашыргъа, — деп жууаплады аналары.

Бабай къолун кьоюнуна сукъду. Ол ауукюн, ол кыйын чакъ таулу тиширыуну кёз аллына келди да къалды. Ол кюн гыржын гиряхны тюз алай узалып чыгъаргъан эди Бабай кьоюнундан. Бу жол да чыгъарды бир чыгъам... Къара чулгъам... Хау, олду. Ол чулгъамды! Бабай аны иесине узатды.

Тиширыу къалтырауукъ алгъан бармаклары бла чулгъамны кючден ачды. Тюйме! Кюмюш тюйме! Бу омакъ, бу багъалы затны кюм таякъла тейри кылычха ушатып жандырдыла. Тиширыуну кёзлери къамадыла. Жилямукъдан толдула. Баш иеси ат берип алгъан эди аны!

Тюймени бир къолунда тутханлай, тиширыу бирси къолу бла кьоюнуна узалды. Чыгъарды да, Бабайгъа къолун узатып, къол аязын ачды, акъ журунчукъну ичинде заман къаралтхан гыржын гиряхчыкыны Бабайгъа кёргюзтдю.

— Кесими юлюшюмю асырап кьойгъам эдим. Андан да аман бир кюн келип къалды деп къоркъгъандан. Ашатхан гыржынынгы халал эт, атабыз!

— Анагъызыны сютю кибик халалды, балаларым! — деп жууаплады Бабай.

...Булунгудамы, Бызынгыдамы, къара кийген къарт къатын сехледен орамгъа чыкъды. Эки жанында эки сабийчик, кьолларындан тутуп.

— Э къыз, кимникиледиле бу ариу сабийчикле?

— Жашчыкъ къызымдан туугъанды. къызчыгъ'а — жашымдан!

— Къор болайым Аллахха! Туудукъла есдюре жашарбыз деп кимни эсинде бар эди!

ГЫЛЫУЧУГЪУМ

Анамы кьол аязы мангылайыма тийгенлей, олсагъат окъуна уянган этмедим, танг атханын а сездим. Манга суймеклигин, мени ючюн жүрек къайгъырыуун, мени бла байламлы умутун, Аллахдан манга деп этиучю тилеклерин да кьол аязына келтирип, алай сылаучу болур эди анам эрттен сайын мени мангылайымы. Кечеси-кюню да ишден айырылмагъан берчли кьолла сыйдам да, жумушакъ да къалай боллукъ эдиле?! Алай манга уа, мен аны эрттен сайын да сезиучю эдим, аладан таза кьол да жокъ, аладан сыйдам кьол да жокъ, аладан жумушакъ кьол да жокъ. Аладан чомарт кьолла уа къайда! Сора анамы кьол аязыны жылыуу!..

Сылайды анам мангылайымы. Шошчукъ, сакъчыкъ сылайды. Жугар, сенек да тутхан, ийнек саугъан, нартюх оргъан кьол зыбырды, берчлиди. Жюн тарагъан, къар кюреген кьол сууукъду. Багуш тѣкген, от тиргизген кьол акъ

туйюлдю. Алай ол зыбыр, ол сууукъ къол мени элгендирмейди, уятмайды. О, жашаууму жумушакъ этиучю зыбыр къолла! О, жашаууму жылы этиучю сууукъ къолла! Сиз барлыкда, сабий болуп жашадым.

Сылайды анам мангылайымы. Шошчукъ, сакъчыкъ сылайды. Танг атханды. Аналары болмагъанла эртте къопхандыла тешеклеринден. Мен а жукълайма. Анам мангылайымы сылайды да, андан. Кёзлерими аз-маз ачып, анама кирпичке арасы бла къарайма. Жангы туугъан кюннге да. Кечени къара жабыуун юсюнден атып, кюн жарыгъына кийиннген омакъ дуниягъа къарайма. Кюн жарыгъында анамы бетин кёреме. Къайгъылы да, къууанчылы да бетин. Сабыр да, тынгысыз да бетин. Мудак да бетин. Жаланда мени анамы барды аллай бети!

Сылайды анам мангылайымы. Анга кирпичке арасы бла къарайма. Аны кёзлерин кёрем. Угъай! Кюн туйюлдю дуниягъа жарыкълыкъ берген! Анамы кёзлери жарытадыла дунияны! Кюн туйюлдю дуниягъа жылыу берген! Анамы кёзлери жылытадыла дунияны! Аналары болмагъанланы дунияларында уа аллай жарыкъ жокъду. Аналары болмагъанланы дунияларында уа аллай жылыу жокъду. Къалай аманды алагъа! Къалай кыйынды алагъа!

Жукълайма. Анамы шош, жылы ауазыны тынгылап, жукълайма. Анамы сакъ солугуун эшите, аны жарыкъ умутларын татлы туюшумде кёре, жукълайма.

Тейри кылыч... Тейри кылычмыды ол Огъесе... Тейри кылычха уа ушайды. Юйюбюзню башы бла бери тегюлюп, бир бутакъын бизни арбазгъа ийип... Къалай ариулу

ол! Къалай омакъды! Акъ, сары, кёк, жашыл...
Ненча тюрсюню барды аны! Къалай ариу жарытады ол арбазны!.. Саулай дунияны да!

Тохта, тохта! Къарачы, анамы къууатлы бетинден, огъурлу къарамындан мени юсюме тегюлген нюр къалай жарыкъды!

Тейри къылыч... Бир бутагъы бизни арбазда. Тейри къылычны тубюнде уа — тор ат... Узун боюнлу, иничке санлы тор ат. Жютю къулакъларын гитче башчыгъыны юсюнде ары-бери къымылдата. Иесини юйден чыгъарын ашыгъып сакълайды. Тёзюмсюз тепсейди жеринде. Эркин болса, бир жары жортуп окъуна кетер эди. Алай ол эркин туююлдо. Ийленген къаишден ариу ишленген нохтасыны бауу тейри къылычха къысылыпды. Ат ары-бери къымылдаса, тейри къылыч да чайкъалады. Жюгенни, иерни кюмюш кереклерин отча жандырады ол.

Жюгени, ёшюнлюгю, иер къашлары, ёзенгилери, айылы, къууушханы — бары жым-жым жылтырап. Иерни къара сахтиян кёпчеклери. Жамычы къанжыгъасына ариучукъ къысылып. Омакъ сырлы артмакъны эки хуржуну иерни эки жанында. Сабы жур аякъдан ишленип, ариу эшилген къамичи иер къашына тагъылыпды.

Кюмюш тогъайларын, ёзенгилерин къонгуроу таууш этдире, тёзюмсюз сакълайды тор ат несин.

Жашчыкъ жукълайды жылы тёшегинде. Анасы олтурады ундурукъ аллында. Жюрек алгъышлары, ахшы тилеклери, жарыкъ умутлары, тейри къылыч болуп жана, жашчыкъны татлы тюшон нюр жарыкъдан толтуруп...

...Кенг жауурунлу, иничке белли, къарамы-

йыкъ. келбетли жаш чыгъады юйден. Тейри кылычха тагъылып тургъан кюмюш жүгенли къаратор жоргъа, шошчукъ кишиеп, салам береди несине. Ат белине къонады таулу жаш Алады къамичисин кьолуна. Тейри кылычны эки бутагъы, эки къанат болуп, кериледи атны эки жанында. Къагъады тор ат кючлү къанатларын. Учады кёкге. Учду! Учду! Толду ананы умуту! Насыплан толду аны огъурлу жүреги!

...Саньма, чархьма да, къаньма-жаньма дехычуунлукъ берген бир зат тийди мангъла-йьма. Ол анамы «уппасы» болгъанын къала билмез эдим! Билдим. Сёлешип уятырдан алгъа, анам, хар къуруда уппа этип, алай хызырлаучу эди мени уяныргъа. Аналары болмагъанла ол затны ангыламайдыла. Къалай уллу кыйынлыкъды ол!

— Турчу, балам, кийин да, арбазгъа бир чыгъайыкъ, — деди анам, не аз да тынгысызлыкъ бермезча, сабыр-хычыуун ауазы бла.

— Арбазда не? Ат... Тейри кылыч... — деге кюрешдим.

— Хау, балам, хау. Мен санга тюшюмю айта ханма, — деди анам.

— Анам, ол сени тюшюнг тюйюлдю! Мен кёргенме аны! — дегенни айта, гузаба этип уяндым.

Анам да болушуп, терк окъуна кийинди, биягъында кёрген тюшюм дуньямы жарытып, аякъ тюбюмде чёп сынмай, мен алда, анимызымдан, арбазгъа чыкъдыкъ. Чыкъдыкъ алда. О, къаллай бир къууанч барды! Бу мени тюшюмюдю огъесе, тюшюмде кёрюнюп, уянганынмлай, эрип, тас болуп кетерик алдаумуду!

Кѣргениме ийнанмагъанлай, кѣзлерими къа-
ты къысдым. Сора, ачсам, къуру жерге къа-
рап иш къалырма деп къоркъгъандан, кѣзле-
рими ачмагъанлай, танг кесек сюелдим. Анам
аркъамдан сакъчыкъ тюртдю, атлардан алгъа,
кѣзлени ачмай болмадым.

Ачдым кѣзлерими. Ачдым да, кѣрдюм. Къа-
ра жубу гылычукъ аллымда сюелип турады.
Жютю къулакъчыкъларын жума. Гетен жипден
этилген нохтачыгъыны бауу чалы къазыкъгъа
къысылып. Боюнундан къучакъладым. Гылыу-
чукъну жухчугъундан уппа этдим! Эки кѣзюм
жилямукъдан толдула. Къууанч жилямукъ-
дан. Насып жилямукъдан.

— Ачока келтирип кетгенди санга гылыу-
чукъну, — деди анам, кеси да къууанчлы бол-
ду.

Биз, сабийле, къубултуп, Ачока деучю ап-
паны тюз аты Таусо эди. Сабийлигим, чыбыкъ
атыны къуйругъу бла орамны къумун кѣтю-
ре, кѣзкѣрмезге эртте кетгенди. Бюгюн мен
Таусону ол замандагъы жылына келгенме. Ан-
дан бери кеме бла тенгизледе жюздюм, само-
лѣтла бла хауада учдум, темир жолла бла
узакъ жерлени къыдырдым. Кѣп зат кѣрдюм.
Сейирсиндим. Къууандым. Ала бары да Ачока
берген гылыучугъума минип, чаришге биринчи
кере баргъанымы къууанчына тенг болалмай-
дыла. Ол къууанчымы мен ахыр ууахтымда да
унутмам! Аллай уллу эди мени къууанчым!
Алай жарыкъ эди! Къыйын жашау, ауур жыл-
ла тозуратхан жүрегими бюгюн да жарытхан
лай турады сабий кюнюмде Ачока келтирген
къууанчым.

Ол дуниянг алай жарыкъ болсун, огъурлу
къарт.

ОГЪУРЛУ ЖАН

Жыйырма экинчи апрель. Владимир Ильич Ленинни туугъан кюню. Саулай дунягъа насып тангы болуп келген жангы кюн. Алай уллу болуучу эди ол кюнню къачы, къууанчы да. Ол кюн Азретге да, кёп сакълатып, анги кёре уа бир зат бла тенгleshдирип болмазчы уллу къууанч да алып, алай келди. Бусагъатда Азрет таза, кенг терезелери жарыкъ ышаруулары бла кёз къаматхан уллу, ариу, жангы школну эркин арбазында кенг, омакъ гюрег болуп сюелген насыплы тенглери арасында, къууанч ингилиги уууртчукъларын къызартып, алай кёрюнеди. Жаз башы кюнню кёзю да, сабийлени бетлерине жарыкъ, жүрекклери не жылыу, умутларына ышаныулукъ къош. дунягъа нюрюн чомарт теге, кёк бийигиндеи къарап, ийнагъыулу ышарады.

Устазланы, ага-аналаны да бюгюн юслери башлары омакъды, бетлери да жарыкъ. Бир бири бла жарыкъ саламлаша, бир бирни къууанчлы ышаруула бла саугъалай, байрам халда сюелебиз. Тизгин туруп, жашауларында бюгюн келлик тауушлукъ ууахтыны сакълагъан сабийлеге угъай эсенг, бизге окъуна заман ки сини жүрюшюн асыры сел этгенча кёрюнеди. Барыбыз да алай ашыгъып сакълайбыз ол ууахтыны. Сабийлерибиз — боюнларына кызыл галстукланы къысарларын, биз а сабийлерибиз пионерле болуп кёрюрге ашыгъабыз.

Кюн жарыгъында бютюн акъ болуп кёз къаматхан кёлекчикле бла огъары жанчыкълы, къара кёчекчикле бла тёбен жанчыкъла кийиштирилген жашчыкълагъа бла къызчыкълагъа баланы темир жинге къонуп тургъан акъ дер

денли, къара къанатлы къарылгъачлагъа ушатып, къарайма. Кёлюм-кёзюм да ары кетип тургъанлай, кимни эсе да жылы солууу къулагъымы ичин дыгъыл этдирди, хычыуун жумушакъ эринлери жаягъыма къысылдыла. Ётюрюкден не асыу, элгеннген окъуна этдим. Къарасам, ол а Ханифа! Манга керекли болгъанын къайда болса да жүреги бла сезиучю, олсатъатдан жаныма келип къалыучу огъурлу эгечим! Сейир этдим: бюгюн ол уллу башы бла былай ашыгъып, талакъ солуу этип келирча иш барды деп билмей эдим. Не акъыл, не мурат, не къайгъырыу сюрюп келди бюгюн а тынгысыз жүреккли жанны мени къатыма?

Кюн таякълы, кюмюш тауушлу пионер марш эшитилди. Къууанчдан толу шкоя арбазына, байрам кирпилдеуден толу жүреклеге да жарыкълыкълны жангы толкъуну къошулду. Къызыл нюрлю пионер байракъ, насып къушну ариу къанаты болуп, тизгин сюелген сабийлени башлары бла уча келди да, арбаз ортасында тохтады. Билеме, бусагъатда кёп затны багъаты тюрленнгенди. Къызыл байракълны сыйы да алгъынча жүрюмейди. Ол заманда уа!

— Бусагъатда манга Азрет керекди, бу жол мен санга туююл, анга келгенме, — деди Ханифа, биягъыча хычыуун солууу бла къулагъымы ичин дыгъыл этдире.

Да... къалай? Кёремисе, ол андады, — деп кыуапладым, къарамым бла тенглерини тизгининде Азрет сюелип тургъан жерни кёргюзте. Менден хайыр болмазлыгъын ангылады эгечим, сумкасын да кьолтугъуна къысханлай, адамланы аралары бла сыпдырылып, кёз туушымдан ташайды. Бир кесекден сора уа аны абылан жаулугъун тизгин сюелип тургъан са-

бийлени орталарында эследим. Болсада ол мени кёз туурамда кёп турмады. Аны бла бирге уа Азрет да думп болду. Биягында ол сюелин тургъан жер, тюшген тишни жеринлей, жени болуп кёрюндю. Ханифаны, хар заманда мени эсимде-тюшюмде болмай тургъан затла бла кёууандыра, сейирсиндире туруучу эгечими тынгысыз болуп айланганын кёреме, аны муратын ангыларгъа уа акъылым жетишмейди.

Артыкъ кёп мычымай, Азрет, барып, жерин сюелди, бир кесекден сора уа Ханифа да мени къатыма келди. Не ишле этип, не жумушла тындырып келгенинден алыкъа хапарым жокъду, алай энди Ханифаны жүреги хош, кеси кесине ыразы болгъанын аны огъурлу, хар заманда мени жүрегими жылытханлай туруучу ышарыуунда, кёзлеринден бюркген насып тартыгында шарт кёреме.

Школну пионерлери тизилип сакълагъан кичи эгечлерини бла къарындашларыны боюнчарына кызыл галстукла кысыдыла, аланы джесклерини жарыкъ дауурдан толук насып юйюрлерине къошдула. Олсагъат школ арбизында кёууанчха жангы кючлю толкъун кетешулду. Кюн таякълы музыка, кызыл байрагъа жарыкъ жырла, кызыл галстукла, Ленин-насыпны, Ата журтну юслеринден назмула, уурбас тауушла, насыплы сабий бетле, жарык ауазла...

Мени жүрегим да кёууанчдан юлюш туююдю. Шукур болсун, Азрет жашау, жолунда алгъа энтта бир ахшы атлам уа. Кёп шуёхлары, тенглери бла бирге, аланы арасында кесини къадарында бир тюрлю бир ишлик сезмей этген атламы, Азрет кеси ангыла маса да, манга уа керти да уллу кёууанч...

натды. Сабий инчиклериме кишен салып, манга ол атламны этерге, аны насыбын-къууанчын сезерге онг болмай къалгъан эди. Ханифа уа, мен аны бетине терк-терк къарай, тансыкълай турама да, кёреме, менден эсе да къууанчлыды. Саулай жашаууму халал жүреги бла жылытып, саулай ёмюрюмю огъурлу къарамы бла жарытып тургъан эгечим, сакъламай тургъанымлай, жаныма келип, бу къууанчлы кюнюмю бютюн жарыкъ, бютюн жылы да этди.

Ханифа бла мен бир бирибизге суююне, кёзлерибиз бла бир бирни тансыкълай тургъаныбызлай, Азрет, къайдан эсе да чыгып, аллыбызгъа келип сюелди. Ханифа бла ол, баям, бири биринден тансыкъларын алалгъан болмаз эдиле, жангыдан къучакълашдыла. Мен и. Азретге къарап, сейирсинеме. Аны юсюнде кийимлери... Кёлеги, кёнчеги, чурукълары... Манинди хар нени да ангылай башладым. Ханифа Азретни тизгинден чыгъарып бош кетмеген кёре эдим да!.. Кийимлерин башдан аякъ алышындырып турады! Ким биледи, акъыллы эгечим мени къарамымда соруу иш эслеген болур эди, кюле-кюле айтды:

— Эрттеден окъуна хазыр этип къойгъан эдим хар затчыгъын... Аланы бюгюн жанчыгъымы юсюне кийдиралмай иш къойсам, артла къабырым эки жарылыр эди да! — Алай айгып, Ханифа энишге ийилди да, Азретни жаныннан упна этди.

Эгечими къыйыры-чеги болмагъан огъурлу-огъун саулай кеси акъылыма мен къалай сыбындыраллыкъ эдим! Кесинги болмачы затла бла неге къыйнап кюрешесе деп, тырман терге башладым, алай ол, къол аязы бла ауу-аууму жабып, сёлеширге къоймады.

— Галстугуна уа бир къарачы! — деди ол. Азретни боюнунда къызыл галстукну къолу бла сылай. Ол сагъатда Ханифаны къолу блешген этгенча, алай кёрюндю манга. Галстукну ол къалай эсе да бир сейирлик, жер башында андан сыйлы, андан багъалы зат болмагъанча, алай сылай эди. Аны бармакъ кыйырлары, къол сырты да ма былай бир къужур къалтырай эдиле. Мени эгечим кесни жюрек сезимин ауузу бладан эсе къолу бла толуракъ ачыкълагъаны тамашагъа къатдырды. Галстукну уа, къарап, кълум бла тийип кюрешгенлигиме, башхалыгъын кёралмадым.

— Сени галстугунгду ол, теличик! — дегенни айтды Ханифа. Къл аязы бла уа, «штани» этдирип, мангылайыма къакъды. — Унутуп кыйгъанса ол заманда бирге олтуруп жиягъаныбызны! — дегенни кълду да, олсагъа кёлери жиямукъдан толдула. Мени уа уланган сабийлигиме бир къара кюню, жарыгъа туз кългъанча, ачыта, кюйдюре, эсим келди. О, Ханифа, мени огълурлу эгечим! Сен кълдай акъллыса да, сени къларындашым къллай эссизди! Сен кълдай эслисе да, кълдай огълурлуса! Не зат айтайым бусагъат мен санга? Къллай сёлле бла ангълатайм адамлагъа мени кълдарымда сен тутхан кълматны? Сен бар болгъан кълдарда, аням жокълугъун сездирмединг. Бюгюн а минг андан жангыз бири кеси сабийине окълна этген ахшылыкъны этдинг манга! Сау бол, огълурлу жан! Энди хар затны да ангъладым, хар зат да эсеме келди.

Мени пионер галстугум... Сабий жиямуқларымы тамгълары да юсюнде... Зейтун, М

момет, Муса! Иги бир тынгылачыгыз. Эшитемисиз ол тауушланы? Ачхыч тауушла. Сынжыр тауушла. Бизни сабийлигибизни инчикерин кыйгъан бугъоуланы тауушларыдыла ала! Бусагъатда мен Азретни насып жарытхан бетине, аны боюнунда кюн жарыгъында отча жанган кызыл галстукга къарап турама. Къергеним а, Зейтун, сени, Магоммет, сени, Муса, Мажит, Хызыр, Ваха, Имран, Асхат, сизни сабий бетлеригиздиле. Аланы арасында уа кесими бетими да кереме. Саулай гелюмю бетин да. Азретни бетинде бусагъатдагъы насыбыны нюрю, бизни узакъдан мутхуз кюрюннген сабий бетлерибизде уа кезлерибизден саркъгъан ачы жиямукъланы къара тырмылары. Азретни кезлеринде толу насыпны нюр жарыгъы, бизни кезлерибизде уа насыбыбызны жиямукъла чюлтген отуну сууукъ, саз кюлю...

Ол заманда биз да Азрет тенгли сабийледик. Ол кюн да Владимир Ильич Ленинни кутгъан кюню эди. Битеу кырал «кёгюбюз» насып жулдузну жаратылгъан кюнню» кутуанчын эте эди. Ол кюн биз да, бюгюн Азрет келгенча, ленинчи пионерлени насыпны нюрюне кюшулабыз деген жарыкъ умут кыратландырып келген эдик. Сора уа? Бизни бетлерибизде насып нюрю нек жокъду? Кезлерибизде кутуанч оту нек жокъду? Тынгылагъыз! Жарыгъыз да тынгылагъыз! Уллу-гитче да килсин! Эшитемисиз? Сынжыр тауушла. Бизни сабийлигибизни борбайларын ашагъан тот сынжырланы тауушлары...

Ханифаны сол жанында сюелеме. Азрет алыбызда, жарыкъ ышара, экибизге кезиу кырайдды. Жангы школну кенг арбазы жарыкъ кетли, омакъ кийимли адамладан толу. Наз-

мула, жырла, кѳобуз тартыула, кѳарсла бирин бирин алышындырадыла... Кѳзлерим кѳаринны этдиле... Омакѳ кийимли, жарыкѳ бетли адамла туманнга ташайдыла... Назму, жыр, кѳн да жокѳ... Ханифа, Азрет да жокѳ... Заман да жокѳ. Кесим да жокѳ... Бу болумну кѳтюпма магѳанлай, кѳзлерими кѳысдым...

Эсими кѳзлери уа жабылмадыла. Ачылгѳанлай кѳалдыла. Озгѳан заманнга кѳарап. Тоузракѳ бла ашыкѳ-бушукѳ сюртюлюп кѳалгѳан алаша юйчюк... Гитче, мудах кѳарамлы терезеле... Такѳыр арбазчыкѳ. Кѳазахлы, орус, кѳыргѳызлы, корейли, немисли, малкѳар чеченли сабийле... Зейтун, Магомет, Муса, Мажит, Хызыр, Асхат. Мен да аланы арасында. Биз да, бюгюн Азретлары сюелгенча, тизгѳн туруп сакѳлайбыз. Биз да кюн таякѳлы пионер маршны согѳулурун, кѳызыл байракѳны. Иш сып кѳушуна ушап, чууакѳ кѳгюбюзге чыгѳарын, кѳызыл галстукланы боюнларыбызгѳа кѳысылырларын ашыгѳып сакѳлайбыз.

Зейтун, Магомет, Ваха, Муса! Ол галстукланы сатып алгѳан кюнубюз а эсигиздемин! Биягѳы тауушла... Сынжыр тауушла... Сабийлигибизде эркин атларгѳа онг бермеген тумар кишенлени тауушлары... Барабыз. Жол тауугѳай, эл арты ѳзенни узун сызгѳысыны ичѳи бла. Жол бла барыргѳа жарарыкѳ туюнган дегендиле аналарыбыз. Нек жарамайды деп асормагѳанбыз. Андамыды иш! Биз пионер галстукла алыргѳа барабыз! Эл арты сызгѳынн угѳай эсенг, жаннган отну ичи бла жандо аякѳлай барыргѳа окѳуна хазырбыз! Би чѳиди, кѳп турмай, пионерге кирликбиз! Душман битеу соруула, кѳайгѳыла да, ол кѳуу ачын отунда эрип, кѳуруп, жокѳ болуп кѳалгѳан.

дыла. Мудахлыкъ деген зат жокъду дунияда! Барабыз. Кюн жарыкъ, хауа жылы. Жюрек-леде уа тейри кылычла жанып.

Шахаргъа жетдик. Пионер галстукла сатхан тюкеннге келдик. Бирем кызыл галстукну къанатындан тутуп. ары бура да, къууана, бери бура да, суююне, артха айландыкъ. Лахорте, ойнай-кюле, безирей. Къанатланып, учунуп. Ичибизде къобузла согъула.

Бир мазаллы къара киши аллыбызны тыйды. Токълуланы сюрген кибик, сюрюп барды да, бир къара эшикни аллында тохтатды. Ауур эшик. Темир эшик. Бизни шахаргъа ашыра, аналарыбыз къайда да кеси тилибизде иш селешмегиз дегенлери эсибизге тюшдю. Алай анди андан хайыр жокъду. Сынжыр тауушла... Тилибизге, саныбызгъа да салынган тот киритни тауушу. Аллыбыздан кирит этип кетген къара кишини къолунда ачхыч кысымны чы тауушу...

Шукур! Кёп турмагъанлай, эшикни ачдыла. Шукур! Галстукларыбыз жаныбызда къалдыла! Ол кюн бизни Ваханы атасы Каташ ол къара кишиден сатып алгъанын а артда билгенбиз. Бусагъатда уа, тизгин туруп, галстукла боюнларыбызгъа кысылыр, кёлюбюзню жарытыр ууахтыны ашыгъып сакълайбыз. Шукур, шукур! Къууанч, насып!

Къарынларыбыз алай токъ туююлдюле. Алай биз бюгюн ачлыкъны сезмейбиз. Юсюбюз-башыбыз артыкъ омакъ туююлдю. Алай бизни бюгюн жалангачлыкъ да жарсытмайды. Школубуз артыкъ уллу, аны арбазы да алай кенг туююлдю. Болсада биз мында такъырлыкъ сырмамайбыз. Ол затла бизни жюрегибизни сындырмайдыла. Кёлюбюз жарыкъды! Бусагъат

бизни пионерге аллыкъдыла! Акъылда да ол, сезимде да ол, жашау кыйматы да андалы

Мени кийимлерим! Бу уллу, бу жарыкъ бир
рам излеген халда акъ кёлек, къара кёчк
кийип келгенле алай кёп туююлдюле. Мен, ит
урулгъан ариу къара кёчкек бла акъ кёч
кийип, къууанчым жүрегиме сыйынмай, сую
ме. О мени огъурлу, чомарт жүреккли эгечим!
Сен манга аллай кийимлени къалайлыкъ бла
мажарып кийдиргенинги сени «теличигинг» к
кюн къайдан биллик эди! Тенглеримден бир
не да сукъланмай, барысы да манга къар
сынла, хар ким да манга сукълансын деп с
елеме. Санга махтау салыргъа, ыспас этер
деген затланы уа эсеме да келтирмей.

Ол затларынг ючюн айтама бюгюн санга
«мажал эгечим» деп. «Тогъуз эгечинг бол
аладан бирине айтхан кирик» — деп кю
сен. «Мажал эгечим» дегенни уа мен санга
жаланда тогъуз эгечден угъай, дунняда бит
эгечледен да сени — кесими жангыз
ми — айырып айтама. Санга тенг болаллы
шо бири жокду аланы арасында!

Алексей Иванович, школну директору, эши
ни акъырын ачып, арбазгъа чыкъды. Арла
да тохтап, къарамын бизге бурду. Неск муда
ды ол? Биягъында аны кёзлери ышарып, б
жарыкъ эди... Ёшюнюнде Ленини сураты
рюннген ордени алгъынча жылтырайды, кес
бети уа мудах... Олсагъагха ким бузду
къанын? Быллай къууанч кюн бу огъур
адамны мудах этген ким болду?

Хар замандагъы женгил жүрюшюн
атламлагъа алышып, хар замандагъы жар
бетин мудахлыкъны туманы басып, Алекс
Иванович бизни аллыбызгъа келип сую

Не эсе да бир зат айтыргъа эникледи, алай айтмады. Эсе да, айталмады. Сёлеширге таукелленип кётюрген башын энишге ийип, тынгылап кёйду. Тилине келип тургъан сёзлени ичине жутуп, тунчукъдуруп, къарамын жерге тирегенлей, иги кесек турду ол. Аны халы бизден уялгъан этгенча, алай кёрюндю. Бети кёрюнмегенликге, сёз айтмагъанлыкъгъа, биз, сабийле болгъанлыкъгъа, аны сезип турабыз.

Бир заманда Алексей Иванович башын суху кётюрдю. Таукел болуп. Кеси кесин къолгъа алгъанлыгъы болур эди. Жумушакъ, хычыуун къарамы бла хар бирибизни бетин энчи «сылап» озду. Сора, бир къауумубузну атларын айтып, мени ызымдан келигиз деп билдире, бурулду да, атлауучла бла ауур кётюрюлюп, школгъа кирди. Тёрт-беш жаш, аллай бир да къыз, директорну ызындан барып, аны кабинетине кирдик. Алексей Иванович терезеден тышына къарап сюеле эди. Бизни таба бурулмады. Киргенибизни билген окъуна этмеди дерча, сюелгенлей къалды. Башын энишге ийгенлей. Аркъасы да гуппур болуп. Биз да, не этерге билмегенлей, эшикден кирген жерде жокку болуп тохтадыкъ. Сёз айтхан жокъду. Устазыбызны тургъан халыны мудах ауурлугъу бизге да кёчгенди.

Бизни таба бурулгъанында, Алексей Иванович терен жукъудан уяна келген адамгъа ушай эди. «Ыхы-ыхы... Келдигизми? Олтургъан некиймейсиз? Олтургъан этигиз алай... Олтургъан... олтургъан...». — деп, къым-тым эгип сёлешди ол. Биз бирем шинтикге олтурдукъ, Алексей Иванович а аллыбызда сюелгенлей къалды. Алгъаракъда бизге бир уллу хатасы тийип,

энди уа бизден кечгинлик тилей келгенче,
алайды аны халы.

Огъурлу оруслу устазыбыз Алексей Иванович! Ол кюн биз сени акъылынгы, халынгы, сёзюнгю да ангылаялмагъанбыз. Ол кюн сени бизге бек ауур сёзле айтханса. Аллай бир хазырланып, аллай бир къууанып келгенибизлей, бизни бирси тенглерибизден, кичиу кёзуланы сауладан айыргъанлай, айырып, сизни пионerge алыргъа жарарыкъ туююлдю деп къойгъанында, бизни барыбызны да дуниябыз къалай къарангы болуп къалгъанын кесинг кюген эдинг. Къалай ачы жиягъан эдик биз ол кюн. Жиямукъларыбызны да жангы кызылгалстукларыбыз бла сюрте. Сен да унутханы болмазса аны! Унутур амалынг жокъду! Сен аллай затны унутуп къоярыкъ адам туюн эдинг. Биз аны артда ангылагъанбыз.

Къалай уллу терслик салгъан эдик биз ол кюн санга! Сенде уа не терслик бар эди? Бизни сабийлик кёгюбюзню жарытып турлук кюнню кёзюн жутхан желмаууз сен болмагъанынгы биз кеч билгенбиз. Ауузу бла дуниягъа терслик отну чачхан сарыуек кесини къара буйругъун сени тилинг бла айтханын, кесини кюйсюз къара муратын сени кълунуш бла толтургъанын биз, сабийчикле, къалай ангылаяллыкъ эдик? Алай артдан-артка уа, хурметли оруслу устазым, хар затны да ангыладыкъ, хар нени да билдик. Огъурлу устазынгы аллына келип, баш урама. Кечгинлик тилейме, бёркюю тешип! Таулу киши аллынг да бёркюн теши эсе уа, ол санга исси жюрегин узатханын бил да къой. Ма алай, исси жюрегими санга узата, сабийлик насыбы желмаууз жутхан тёлюню атындан кечгинлик

тилейме сени жарыкъ, огъурлу сыфатынгдан...

Эгечими сол жанында сюелеме. Азрет да аллыбызда, жарыкъ ышара, экибизге кезиу къарайды. Бийик, жарыкъ школну кенг арбавы омакъ кийимли, жарыкъ бетли адамладан толугу. Назмула, жырла, къобуз тартыула бири бирин алышындыра эшитиледиле. Къарсла гюрюлдейдиле, музыка согъулады. Мен а Азретге къарайма. Эсгериуле, тенгиз толкъунлары киби, бири бирини ызындан къууа, бири бирини жерин ала, бири бирини юсюне къаплана, озадыла.

Азретни юсюнде къара кёнчек бла акъ кёлек. Аланы бюгюн аны юсюне Ханифа кийдиргенди. Ол заманда манга кийдиргенича. Алай ол заманда эгечим манга кийдирген къара кёнчекни ол кесини аяулу жыйрыгъын бузуп этгенин мен артда билгенме. Ол кюн эгечим манга акъ кёлекни орунуна кесини кисейден этилген огъары жанын кийдиргенин да билалмагъан эдим. О, татлы эгечим! Сени ол «аман акъылынгы» билирча, анга тийишли багъа да бичерча эслиликни «теличигинг» ол кюн къайдан табарыкъ эди! Энди багъаларгъа кюрешеме сени ол ишлеринги. Кесими къарыусуз сёзюм бла.

Азретни пионер галстугу... Жаз башы чууакъ кюнню таякълары аны отча жандырадыла, ариу нюрюн Азретни бетине чомарт тегеди ол. Мен а тамаша этип къарайма, пионер галстукну биринчи кере кёрген киби. Мени пионер галстугум! Артда мен комсомолгъа кирдим. Бир ауукъ замандан сора партиягъа да алдыла. Пионер галстукну къысаргъа уа насыбым тутмай къалды. Сукъланып къарайма жашыма. Мен боюнума къысаргъа термилип къал-

гъан галстук аны боюнунда кыызарады. Тюзлюкню ёлюмсюзлюгюн кёреме мен анда. Тюзлюкню ёлюмсюзлюгюне Ханифа кыалай толу ийнаннганын да кёреме.

Мени жангыз эгечим, мени аккылы эгечим, мени огъурлу да, кыарулу да эгечим! Сен ол кюнлери кыарангы, кечелери уа кыара болуп келиучю кыйын заманны сууукъ кыалы чарсындан келлик жашауну узагына кыары кыалай кёралгъан эдинг чюйрелик тюзетил мегенлей, зорлукъ кетерилмегенлей, терслик лери болмагъанлай терсленнгенле уа кечирил мегенлей кыалмазлыкъларын! Жер юсюнде бийлик этген адам аккылы угъай, ибилис кыаргышы болуп тургъан кыара кюнледе окъуну жүрегинге аллай жарыкъ умутну келтиралгъан эсенг, аны бла да кыалмагъанлай, ол умутха, Аллахны бирлигинеча, терен ийнаналгъан эсенг, ол ийнаныулукъну, кыара боранлы жылланы ичлери бла ётдюрюп, ёчюлтмегенлей келтиралгъан эсенг!.. Сора кыарыусуз жан деп кыалай айтайым санга! Былай кыарагъан да уа, кыарулулугъа арталлыда ушамайы. Агъачынг иничке, санынг назик, бетинг жуку. Кыаруунг а уллу. Умутунга ушап.

Аллай умутунг болмаса, сен анча жылны ичинде неге деп сакъларыкъ эдинг ол кызыл журунну? Ол экибизни да жилямукъларыбызны тамгалары юсюнде кыатып тургъан пионер галстукну, анча жылны ичи бла ётдюрюп, бююннге кыалай жетдираллыкъ эдинг, аллай умутунг болмаса? Бир бош затныча, атып, унутуп кыоймагъанлай, кыарындашынгы, кыарыусуз болса да, алыкъа тебе тургъан жумушак. жүрегин кыол аязынгда келтиргенча, сакъ болуп. Ийнаннганса да, ма аны ючюн сакълаа.

гъанса. Аман къууумгъа хорлатмагъанса да,
ма андан.

Урланган сабийлигими белгиси болуп кё-
рюнген пионер галстугум кёп затны ангылат-
ды бусагъатда манга. Кёп затха тюшюндюрдю.
Сени жүрек къарыуунгу, огъурлу акъылынгы
да ачыкъ кёргюзтдю. Сени эмда сени кибик
кёп эгечлени ол къууумлары, ол умутлары, ол
ийнаныулары туююлмюдю кичи къарындашла-
ны, аладан туугъанланы да бу жарыкъ кюннге
жетишдирген!

Сау бол, Ханифа! Сау бол, мени мажал
эгечим!

АТЛАРЫ

ПОВЕСТЬ

Бойнакъ

ХАПАРЛА

Шыйыхла обасы	137
Жулдузла	160
Ибилисни сабан тою	183
Бабай	201
Гылыучугъум	211
Огъурлу жан	216

Литературно-художественное издание

Акаев Тахир Бибердович

МЕРТВЫЙ УЗЕЛ

Редактор *А. Т. Додуева*

Художник *И. Я. Аккизова*

Художественный редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Л. И. Прокопенко*

Корректор *М. М. Ульбашева*

ЛКБ № 6 от 01.10.96

Сдано в набор 22.03.2001

Подписано к печати 05.06.2001

Формат 70х90 1/32. Бумага типографская № 2

Гарнитура литературная. Печать высокая

Усл. п. л. 8,19. Уч.-изд. л. 8,33

Тираж 500 экз. Заказ № 142

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33

Акаев Т. Б.

А Мертвый узел: Повесть, рассказы.—
Нальчик: Эльбрус, 2001.— 232 с.

ISBN 5-7680-1630-9

Повесть и рассказы, составившие первую книгу Т. Акаева, вызывают симпатию духовной позицией автора. Романтизированный стиль и многомерность произведений приносят новое в изображение привычных картин реальной жизни.

А 4702100100-041
М 125(03)-2001 2001